

Csűrös András

„Szabadságunk van hozzá...”

Barmen utáni protestáns
hitvallások, teológiai reflexiók a 20.
századi autoriter rendszerekkel
szemben

Debreceni Református Hittudományi Egyetem

2026.

„a nyüzsgő égi sátor:
egyetlen munkatábor;
mert zsarnokság szól
lázból, harangozásból,

a papból, kinek gyónol,
a prédikációból,
templom, parlament, kánpad:
megannyi színpad...”

(Illyés Gyula: Egy mondat a zsarnokságról)

I. Tartalomjegyzék

I.	Tartalomjegyzék.....	3
II.	Előszó	5
III.	Bevezetés.....	6
IV.	Hitvallások és teológiai reflexiók helye és szerepe a <i>postbarmeni</i> történelemben	9
V.	Az autoriter rendszerek és az egyházak kapcsolata.....	13
VI.	Nemzetiszocializmus.....	21
VI. 1.	„Várjuk a napot...” Hollandia a német megszállás alatt.....	21
IV. 2.	Nyílt konfrontáció: Norvégok a nácik ellen	30
IV. 3.	Merész szavak egy óvatos országban: Kaj Munk dán lelkész a német megszállás alatt	39
VII.	Kommunizmus	46
VII. 1.	Az úrvacsora más ügy. Fekete Péter és Kovács Tibor esete.....	46
VII. 2.	„Félreértés és hamisság nélkül...” Az 1955-ös magyar Hitvalló Nyilatkozat	58
VII. 3.	Segélykiáltás. Dóka Zoltán Nyílt Levele a Lutheránus Világszövetség gyűléséhez	74
VII. 4.	Töretlenül a független egyházért: Wang Ming-dao kínai lelkész hosszú küzdelme	82
VII. 5.	Teológiai reflexió a szűk keretek között. Wolf Krötke a Német Demokratikus Köztársaságban	92
VIII.	Nontotalitárius autoriter rendszerek	99
VIII. 1.	Egy nondiktatórikus elnyomó hatalom: az apartheid-rendszer Dél-Afrikában	99
VIII. 2.	„Látom ebben az Úr kezét.” Uganda	105
VIII. 3.	Ahol az egyház indította el a rendszerváltást: Malawi	109
VIII. 4.	Szomorú ellenpélda: Ruanda	114
IX.	Összegzés	119
IX. 1.	Ívek és törések	119
IX. 2.	Modellezési kísérlet és annak analízise	128
IX. 3.	Tandem vicisti, Galileae!	137
X.	Utószó.....	141
XI.	Felhasznált irodalom	142
XII.	Függelék	159
XII. 1.	Wat wij wel en wat wij niet geloven, 1941.	159
XII. 2.	Fjellbu prépost igehirdetése	174
XII. 3.	Kaj Munk igehirdetése	177

XII. 4. Wang Ming-dao: „Mert mi hiszünk!”, 1955.	183
XII. 5. Dél-afrikai Teológiai Nyilatkozat, 1979.	217
XII. 6. Anglikán püspökök levele Idi Aminhoz, 1977.....	219
XII. 7. Malawi Nyilatkozat, 1993.....	226

II. Előszó

„Szabadon bűn és erény közt / Választhatni, mily nagy eszme, / S tudni mégis, hogy felettünk / Pajzsul áll Isten kegyelme.” (Madách Imre: Az ember tragédiája)

Ez a madáchi választás határozza meg azt a sok-sok szörnyű, mégis az Egyház szempontjából dicsőséges történetet, ami mentén igyekszem megvizsgálni, hogy miképpen hatottak a hitvallások, hitvalló magatartások a diktatúrák és autoriter rendszerek alatt és leginkább azokkal szemben.

Ebben a munkában egyedül szerepel a nevem, de mégsem egyedül írtam. Erejét meghaladva állt mellettem nemcsak ebben, hanem minden emberpróbáló helyzetben, vagy akár teológiai reflexióim közben egyetlen feleségem, Vanda. Mellettem volt két fiam, Bercel és Ábel, akiknek kívánom, hogy legyenek a hitvalló Egyház tagjai, s akiket kerülje el még az árnyéka is minden istentelen és korlátozó hatalomnak.

Munkám elkészültében támogatott a Gyömrői Református Egyházközség, a Károli Gáspár Református Egyetem Pedagógiai Kara és a Union Presbyterian Seminary, amely helyet és lehetőséget biztosított, hogy az Állami Eötvös Ösztöndíj keretében megírjam a habilitációs dolgozatomat.

Legyen Istené a dicsőség!

III. Bevezetés

„Polémia és vitázások helyett az igazságról szeretnénk bizonytságot tenni, amint az van a Jézus Krisztusban, egyúttal pedig testvéri intést intézni azokhoz, akiket félrevezetett a hangzatos terminológia és még homályosan is alig látnak.” (Vályi-Nagy Ervin: Isten vagy történelem. 1955.)

A csurgói lelkipásztor illegálisan megjelent teológiai reflexiója hatással volt a későbbi eseményekre, ezáltal több, mint kordokumentum. Ugyanezeket a szavakat le lehetett írni az apartheid rendszer, a román kommunizmus vagy éppen a náci megszállás alatt is. 2021-ben jelent meg monográfiám a Tanácsköztársaság alatti egyházi életről. Ebben külön kitértem az első magyar diktatúrára adott teológiai reflexiókra, illetve a rendszer vallásfenomenológiai vizsgálatára is. A Tanácsköztársaságban viszont szomorúan hiányzott a status confessionis, ennek számos oka lehetett, de ez a tapasztalat is vezetett oda, hogy a barthi teológia megjelenése, pontosabban a barmeni hitvallás utáni hitbeli megszólalásokat vegyem alapul. 21. századi világunk története több megszólaló szerint is a demokratikus berendezkedésektől az autoriter rendszerek felé sodródik, emiatt szomorúan aktuális is lehet ez a tanulmány.¹

Eddigi kutatásaim során elsősorban a 20. századi totalitárius berendezkedés alatti egyházi megnyilvánulásokra helyeztem a fókuszot. A Református identitás a 20. században Kutatócsoport (KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet) munkájában az 1955-ben keletkezett Hitvalló Nyilatkozat és a barmeni hitvallás hazai recepcióját vizsgáltam. Ennek mentén egy új kutatási irány bontakozott ki előttem, mégpedig az, hogy azonosságokat találjak az autoriter rendszerekkel szembeni hitvallások, teológiai reflexiók kapcsán.

Kutatásom témája nem a „kollaboráns teológiák” vizsgálata, hanem a rendszerrel szembeni hitvalló személyek, nyilatkozatok, megszólalások, amik az autoriter rendszeren belül, a legalitás-illegalitás határán mozogva születtek, sokszor nem keveset kockáztatva. Így irreleváns számomra a másik országban vagy a rendszer bukását követően kiadott nyilatkozatok, megszólalások. Kifejezetten az „underground” megnyilvánulások, a szellemi-lelki katakombákban fogant teológiai reflexiók jelentik a monográfia tárgyát. Teljesen más a

¹ Böszörményi-Nagy Gergely: *A tekintélyelvű modernizáció visszatér.* https://bngergo.substack.com/p/a-tekintelyelvu-modernizacio-visszater?r=f3e2k&utm_medium=ios&triedRedirect=true 2026-04-10

katolicizmus, vagy ortodoxia konfrontációja a hatalommal, emiatt kifejezetten a protestáns hitvallások, megnyilvánulások vannak a reflektorban.

Ez a tanulmány segíthet jobban megérteni az elnyomó rendszerek alatt élő egyházakat. Rávilágíthat arra, hogy milyen lehetőségeik voltak hitük megvallására. Ez segíthet nekünk a kortárs önkényuralmi rezsimekkel szembeni hitvallások megalkotását és teológiai meglátását, illetve az ott végzett missziót is.² Korábbi kutatásaim és családi érintettség okán ezt az elnyomási módot jól ismerem, de a széles kitekintés miatt fontos volt a nemzetközi vizsgálatot is elvégezni.

A kutatás során nem *minden*, a 20. században autoriter rendszerek alatti ellenállást, hitvallást, teológiai reflexiót vizsgáltam meg. Volt olyan nyilatkozat, amivel kapcsolatban forráshiány lépett fel,³ másokkal kapcsolatban pedig az volt megállapítható, hogy típusát tekintve megegyezett más országok hasonló történetével. Így leginkább típustörténetekre hagyatkoztam, amelyek jól bemutatják és körüljárják témánkat. Így kerülhetett eléink nyilvános, szinte gerillaakcióként megnyilvánuló tiltakozás (Hollandia), teljes és frontális támadás a rendszer ellen (Dánia), az állam-egyház kapcsolat nyilvános újraértékelése és szakítás (Norvégia), olyan személyek, akik nemet mondtak az igehirdetésbe beszüremkedő totalitarizmusra (Fekete Péter és Kovács Tibor). Így került eléink teológiai-dogmatikai elemzés (Wolf Krötke), szamizdatként született hitvallás (Hitvalló Nyilatkozat), adott egyházi eseménnyel kapcsolatos tiltakozás (Dóka Zoltán), egy teológiai kérdésben való állhatatosság (Wang Ming-dao), egy antibiblikus ideológia elleni fellépés (Dél-Afrika), egy mártíromsággal egybekötött folyamatos nemet mondás (Uganda), egy rendszerváltást kiváltó ökumenikus összefogás (Malawi). Ellenpéldaként pedig a ruandai mészárlás és népiirtás alatti hallgatás idéz bennünk is csöndet.

Van, ahol konkrét hitvallási szövegre tudtam rámutatni, de sok történelmi helyzetben inkább egy periódust kellett elemezni, vagy egy egész eseményláncolatot. Nagyon kevés eset volt, amikor csak egyetlen proklamációról volt szó, nem pedig egy perspektíváról. Előfordult emiatt, hogy nem is volt konkrét szöveg, amit prezentáljak (NDK, Uganda).

² Kutatásom így illeszkedett is a Union Presbyterian Seminary, Richmond stratégiai küldetéséhez: „Steeped in Christian traditions, equipped to innovate for changing contexts, and in discernment of where the Spirit of God is already at work, we form leaders who will nurture in people an unquenchable longing for—and prepare them to work toward—a more just, faithful, and compassionate church and world.” *Union Presbyterian Seminary, Mission and Vision*. <https://www.upsem.edu/about/mission-vision/> 2026-03-12

³ Ilyen volt a Lengyel Református Egyház által 1983-ban, a hadiállapot ellen kiadott nyilatkozata. Lásd: D. Molnár István: *Kálvinista csepp a katolikus tengerben*. Balassi Kiadó, Bp., 2009. 121.

A címválasztás a Barmeni Hitvallás fontos mondatára utal: „Szabadságunk van hozzá, és el vagyunk kötelezve arra, hogy mint a lutheri, református és uniált egyházak tagjai ebben a kérdésben ma közösen szót emeljünk. Éppen azért, mert a mi különböző hitvallásainkhoz hűségesek vagyunk és azok is akarunk maradni, nem hallgathatunk.”⁴ A mondatrész az eredeti szövegben is beszél a hűségről, arról, hogy nem hallgathatunk.

Az alább ismertetett esetekben nem volt politikai szabadság, korlátok között kellett élni az egyházi és nemegyházi életet. Ebben a helyzetekben mégis Krisztustól nyert szabadságuk volt azoknak, akiket a hit megvallására Isten elhívott. Ugyanis „Isten igéje nincs bilincsbe verve.” (2Tim 2,9.)

⁴ Az idézet Benczúr László fordításából származik. Tanulmányomban igyekeztem a legutóbbi, Juhász Tamás által 2009-ben írt fordítását is felhasználni az idézésekénél. Lásd: Juhász Tamás: 75 éves a Barmeni Teológiai Nyilatkozat. *Református Szemle*, 102. évf, 3. sz. 2009 május-június. 336-339.; Benczúr László: A Barmeni Teológiai Nyilatkozat. *Evangelikus Theologia* 1948. 1. sz. 47. https://epa.oszk.hu/02300/02359/00008/pdf/EPA02359_Evangelikus_Theologia_1948_01_46-52.pdf 2026-01-31

IV. Hitvallások és teológiai reflexiók helye és szerepe a *postbarmeni* történelemben

A hitvallások korábbi korokban teológiai indokkal, illetve egyházi helyzetből, akár szükségyszerűségből születtek, vagy valamilyen tisztázási szándékkal. Ám a 20. század teljesen új helyzetet (pontosabban helyzeteket) teremtett a kereszténység s ezen belül a protestantizmus számára. Olyan ideológiákkal kellett szembenézniük, amelyek szembehelyezkedtek az adott egyházak által vallott igazságokkal.

Ezek az eszmék történelmi léptékben rohamtempóban érkeztek meg. Fontos tapasztalattá vált, hogy olyan ideológiákkal, mint a nemzetiszocializmus vagy a marxizmus-leninizmus nem akkor kell foglalkozni, amikor már azok uralják az országot, hanem akkor, amikor még csak beteszik a lábukat a becsukódó ajtóba.

Nemcsak beteszik a lábukat, hanem be is rúgják az ajtókat. Az autoriter hatalmaknak és ideológiáknak ugyanis rossz szokása, hogy teológiai kérdésekben is megnyilvánul és be akar türemkedni oda, ahol nincs helye. Az ilyen történelmi helyzetekben az egyháznak és egyházi embereknek választás elé kellett állniuk. Az egyik lehetőség, hogy figyelmen kívül hagyják ezt az atrocitást, a másik, hogy elfogadják azt, hogy nem egyedül léteznek az életnek azon a területén, ami igazából eddig csakis az övéké volt. Elfogadják, sőt, támogatják is, akár szándékosan, akár annak a reményében, hogy nem terjeszkedik tovább. A harmadik út, hogy valahogyan mégiscsak kifejti és jelzi ellenvéleményét. Megteheti ezt, mint közösség, vagy csoportként, vagy éppen egyénenként is. Mindegyikre látunk eseteket a 20. századból.

Minden ilyen hitvallás és teológiai reflexió igazából egy hatalmas „Nem”. Annyira igaz ez, hogy Karl Barth nem is fejthette volna ki lényegre törőbben véleményét a nemzetiszocializmussal kapcsolatban, mint a „Nein!” iratában.⁵ Az autoriter rendszerekkel szembeni hitvallások ezt a Nein-t, a nemet mondják ki. Teszik ezt nem indulatvezérelt módon, hanem Isten Igéjéből kiindulva. A hitvallásoknak és a teológiai reflexióknak jelentős része idézi a Szentírást, de van olyan példa is (lásd a Függelékben), ahol egyetlenegy bibliai vers sem szerepel - de attól még a mondanivalója biblikus.

⁵ V. ö.: Szabó István: Igen és nem a történelemre. *Confessio*, 1997, 21. évf, 2. sz. 17-22.

A hitvallási formulák sokfélék lehetnek. Van köztük ünnepélyes nyilatkozat, karhatalom által körbezárt templomban elmondott igehirdetés, konspiratív módon írt dokumentum és teológiai értekezés is. De van valami, ami közös bennük: Isten és a nem.

Az ugandai nyilatkozat konkrét társadalmi-politikai eseményekkel kapcsolatban tiltakozott, máskor pedig az igehirdetés úgy volt textusszerű, hogy közben protestált is. A Hitvalló Nyilatkozat kezdőmondatában egyszerre mondott nemet a történetfilozófiának, ideológiának, az azáltal működő rendszernek és az azt kiszolgáló egyházvezetésnek.⁶

Az egyház nem azért van, hogy mindenre igent mondjon,⁷ nem azért van, hogy kooperáljon a hatalommal, vagy ahogy Vályi-Nagy Ervin írja: „keresztyén mázzal kenje be a különféle hatalmasságok falait.”⁸ A dolga, hogy „hirdesse Isten örök és kegyelmes döntését, Krisztus evangéliumát.”⁹ Az egyháznak tehát valóságos mondanivalója van minden adott társadalmi rendben és történelmi korszakban is. „A nagy teológiai és etikai kérdés viszont éppen az, hogy miképpen lehet megmaradni Krisztusban evangéliumi módon.”¹⁰ A Tízparancsolatban szereplő nemek után furcsa is lenne, ha az egyház mindenre igent mondana, vagy néma maradna.

A császár előtti áldozáson, az investitúraharcra át egészen a 21. századig azt látjuk, hogy az egyház mindig abban a feszültségben élt, hogy azt várják el tőle, hogy feloldódjon, behódoljon, asszisztáljon és asszimilálódjon. Ha nem teszi, akkor az makacsságnak látszik, miközben csak következetesség. Az adott ideológia számára a feloldódás feloldozás: még az egyház is beállt a sorba. Nekünk van igazunk. Az egyház abban a huzavonában él és élt, hogy elvárják tőle az együttműködésen túl az alulra való besorolódást, az egyház pedig nem akar ebben részt venni.¹¹

⁶ „Igeellenes tehát az a teológiai mezbe öltöztetett történetfilozófia, amely szerint jelenlegi társadalmi rendünket a hivatalos egyházkormányzat több nyilatkozatában a megváltás pozitív történeti hatásának, és ennek ilyen értelmű igenlését a keresztyén hit tartalmává teszi. A Krisztusban való újrateemtés kiteljesedésének irányát a szüntelen megújuló egyházban és nem bizonyos politikai, gazdasági formák változásában látjuk. A megváltás nem Isten országává növekedő profán történelmet, hanem egyre inkább kibontakozó üdvtörténelmet eredményez.” Hitvalló Nyilatkozat. <https://www.parokia.hu/v/hitvallo-nyilatkozat-1955-56/> 2026-02-25

⁷ Vályi-Nagy Ervin: Isten vagy történelem? In Uő.: *Minden idők peremén*. Európai Protestáns Szabadegyetem, Bp., 1993. 43-57. 49.

⁸ Uo. 53.

⁹ Uo.

¹⁰ Szabó István: *Igen és nem a történelemre*, 20.

¹¹ A keresztyén ellenállás történeti áttekintéséhez lásd: Søren Døstou: Always turning the other cheek? An introduction to the question of „Christianity and Resistance”. In Uő. (szerk.): *Christianity and Resistance in the 20th Century. From Kaj Munk and Dietrich Bonhoeffer to Desmond Tutu*. Brill NV, Leiden, Hollandia, 2008. 7-28.

A passzív rezisztencia mellé a reformáció megteremtette a teológiai kereteket az aktív ellenálláshoz is.¹² Történelmi útja során a keresztyén teológiának el kellett jutnia a Róma 13-tól¹³ az ApCsel 5,29-ig, miszerint „Istennek kell inkább engedelmeskednünk, mint az embereknek.”

A történelem és a teológia számára mérföldkő volt az 1934-es Barmeni Hitvallás.¹⁴ Hatással volt az utána adott társadalmi-politikai kérdésekre adott teológiai válaszokra¹⁵ - abban az esetben is feltétlenül, amikor maga Karl Barth levélben is erősítette az egyházi ellenállást és felszólalásokat, mint tette ezt Norvégia és Hollandia esetében is.¹⁶ Barmennek nemcsak a pozitív tételmondatai érvényesek,¹⁷ hanem a rendszerhez való hozzáállása is, s az ebben a tanulmányban szereplő hitvallások és teológiai reflexiók pontosan ezt tükrözik vissza. A megszületése egy új perspektívát adott az egyházi véleménynyilvánításnak és hitvallásosságnak. Bár lehet, hogy van olyan egyházi megnyilvánulás, amivel kapcsolatban kérdések merülnek fel, vajon valóban idevaló-e. De nem dogmatikai vitát akartam kezdeni arról, hogy mi számít hitvallásnak. Hitvallásjellegét a biblikusságon túl a kimondott nem és annak megtermékenyítő ereje alapján vizsgáltam.

A hitvallás, ahogy Barmen esetében Fazakas Sándor megállapítja, nemcsak kifelé, hanem befelé is hat. Míg a Barmenben találkozott teológusok elsősorban „egyházi ellenállást és nem politikai ellenállást kívántak tanúsítani”¹⁸, addig ugyanez felfedezhető a későbbi hitvallásokban is. Az egyház autonómiája szinte minden történelmi esetben megkérdőjeleződött az autoriter hatalom által, ha máskor nem, a hitvallási irat, nyilatkozat megszületését követően

¹² Uo. 14-17.

¹³ Pál apostol rómaiakhoz írt levelének 13. részét történelmi szempontok szerint elemzi: Johannes Nissen: Between Conformity and Nonconformity. The Issue of Non-violent Resistance in Early Christianity and its relevance today. In Soren Dosenrode (szerk.): *Christianity and Resistance in the 20th Century. From Kaj Munk and Dietrich Bonhoeffer to Desmond Tutu*. Brill NV, Leiden, Hollandia, 2008. 31-34.

¹⁴ Részletesebben lásd: Jack Rogers: *Presbyterian Creeds. A Guide o The Book of Confessions*. The Westminster John Knox Press, Louisville, Kentucky, USA, 1991. 175-201.; Fekete Károly: *A Barmeni Teológiai Nyilatkozat*. Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Bp., 2009.; Eberhard Jüngel: *Christ, justice and peace. Toward a theology of the state in dialogue with the Barmen Declaration*. Bloomsbury, New York City, New York, USA, 2014.

¹⁵ „Barmen nélkül nem létezne Belhar a mai formájában.” Eredetiben: „Without Barmen, there would have been no Belhar in its present form.” In Dirkie Smit: Barmen and Belhar in conversation. A South African perspective. In Mary-Anne Plaatjes-Van Huffel – Leopo Modise (szerk.): *The Embracing Confession of Faith for Church and Society*, Sun Press, Stellenbosch, Dél-Afrikai Köztársaság, 2017. 407.

¹⁶ Karl Barth: An die Christen in Norwegen. In Uő.: *Offene Briefe 1935-1942*. Diether Koch (szerk.): Theologisches Verlag, Zürich, Svájc, 2001. 327-337. és Karl Barth: *An meine Freunden in den Niederlanden (durch Hebe Kohlbrugge)*, 1942. In Uo. 338-354. Karl Barth: *Brief nach Holland*, 1942. In Uo. 399-404.

¹⁷ Mi az, ami megmarad? -kérdést érdemes inkább úgy feltenni, hogy mi az, ami nem marad meg Barmenből? Lásd: Fazakas Sándor: Ami elmúlik, és ami megmarad – Barmen előtt és után... Mennyire időszerű vagy korhoz kötött a 80 éves Barmeni Teológiai Nyilatkozat? *Theológiai Szemle*, 2014. 57. új évf. 3. sz. 157.

¹⁸ Uo. 157.

biztosan. Ezek a hitvallások mégis jelentősen különböznek a 16. századi örökségünktől, hiszen mégiscsak egy politikai történés váltotta ki megszületésüket.

„Viszont éppen a Barmeni Nyilatkozat példája, illetve a vele szemben felmerülő hiányérzet is bizonyítja: az egyház hitvallása soha nem nélkülözheti a konkrét, egzisztenciális kihívásra tekintő vonatkozásokat – vagy ahogyan Barth fogalmazott az aktuális egyházi hitvallás megfogalmazásának elvárható kritériumai kapcsán: „*mi, itt, most* – megvalljuk *ezt!*”¹⁹ Az itt és most mellett több hitvallás időtállóvá vált -gondolhatunk a barmenin túl a Belhari Hitvallásra, *Az egyház alapjai* norvég dokumentumra - és idesorolhatjuk az itthon sajnálatosan alulértékelt Hitvalló Nyilatkozatot.

A vállalt szenvedés a kereszt árnyékában nem az, ha nem nyitjuk ki a szánkat és elviseljük a sorsunkat és a legitim, vagy éppen illegitim hatalom túlkapásait, hanem pontosan az a vállalt szenvedés, amikor kimondjuk a nem-et, amikor az ember - Shakespeare szavaival - „kiszáll tenger fájdalma ellen, s fegyvert ragadva véget vet neki.”²⁰ Ezért az egyház prófétai szavát és a megszólalásával járó szenvedését nem a Róma 13, vagy a Márk 13, 12-17. alapján, hanem inkább a passiótörténet szerint kellene értelmezni. Jézus a nagypénteki történetekben szól az asszonyokhoz, szól édesanyjához, a jobb latorhoz, de Heródesnél nem hajlandó megszólalni. Amikor csodára utasítják, nemet mond. A Krisztusban szabaddá lett embernek szabadsága van arra, hogy igent és nemet mondjon. A hitvalló ember magára vállalja az emberek szavát, amikor kiált. Kiált azok helyett, akik képtelenek rá és kiáll azok helyett, akiket földre kényszerítettek.

A 20. századi egyháztörténet hitvallástörténet: emberekről és közösségekről beszél, akik felfedezték, hogy szabadságuk van hozzá.

¹⁹ Uo. 158.

²⁰ A kereszt négyféleképpen száll szembe az erőszakkal: 1. Megtöri az erőszak körforgását. 2. Feltárja a bűnök mechanizmusát 3. Ellenáll a Sátánnak 4. A kereszt az álnokok és istentelenek átölelése, mikor Jézus megbocsát a jobb latornak. Miroslav Volf: *Exclusion and Embrace, Revised and Updated. A Theological Exploration of Identity, Otherness, and Reconciliation*, Abingdon Press, Nashville, Tennessee, USA, 2019. 324-333.

V. Az autoriter rendszerek és az egyházak kapcsolata

„Az egyházak, mint Isten Országának képviselői aktívan részesednek a történelmi időnek a történelem célja felé tartó áramában, valamint Isten Országának abban a történelmen belüli küzdelmében, mely az e célt démonizáló és profanizáló erőkkel szemben veszi fel a harcot.”²¹

Paul Tillich mondata után érdemes számba venni, hogy vajon milyen kapcsolat állt fenn az autoriter hatalmak és a protestáns egyházak között? Óhatatlanul, megállíthatatlanul kerültek konfliktusba, vagy elkerülhető lett volna? Az egész értekezés egyik fontos kérdése, hogy az autoriter rendszerek vajon antagonisztikus ellentétben állnak-e a hitvalló keresztyéniséggel? Hazai tapasztalatom szerint egy idő után mindenképpen. Hiszen az autoriter rendszer lelkivilága az, hogy minden rá fókuszál, így az egyház is. Vajon múlik-e azon is, hogy a rendszer az enyhe elnyomás-totalitárius diktatúra spektrumon hol helyezkedik el?

A monoteizmus kizárólagossága okozta a keresztyéniség legtöbb konfliktusát és gondját - de pont ez a kizárólagosság volt az, ami megtartotta és nem engedte feloldani a vallást a különböző hullámokban. Az egy Istenbe és az egy Megváltóba vetett hit az, ami a keresztyéniség túlélésének legfontosabb záloga. A keresztyéniség alternatív közösséget tud biztosítani tagjainak, ami a kohéziót és az elvekhez való ragaszkodást is megerősíti. A keresztyén hit másik különlegessége a remény, amivel előre, de eggyel mindig még előbbre tud tekinteni, s ez segít neki a jelen szenvedéseinek szemlélésekor.

Az állam-egyház kapcsolat a keresztyéniség kezdete óta egy forrópont, s ez is egyedülálló a vallások között. A keresztyéniségben az a legnagyobb veszély az autoriter hatalmak és rendszerekkel szemben, hogy van mondanivalója, ami sokszor azzal ellentétes. A hatalomnak nemcsak számolnia kell az egyházzal és a hívő közösségekkel, hanem definíciót is kell adnia, hogy milyen relációban van velük. Mivel minél autokratább, minél totálisabb egy hatalom, egy ideológia, annál inkább tisztázni kell a viszonyát a keresztyéniséggel. Viszont egyik sem bízató: vagy mesterségesen ellöki magától az egyházat és hitvallásra kényszeríti, vagy természetellenesen magához öleli és kollaboránssá teszi. Persze ennek spektruma és intenzitása változó, amit rengeteg tényező influál.

²¹ Paul Tillich: *Rendszeres teológia*. Osiris Kiadó, Bp., 2002. 636.

Amennyiben viszont mégis a kollaboráció egy szélsőséges szintjére jut az egyház, azzal egyes tagjait fogja hitvallásra kényszeríteni. A kollaboráns egyházat először szavain keresztül buktathatjuk le. Az egyház és az autoriter állam természetellenes szoros közelsége ugyanis herezisbe vezet. Az egyháznak az lesz a feladata, hogy kiszolgálja a rendszert, emiatt a tévtanításokat elsősorban ebben fogjuk tetten érni. Így fog a *deutschechristen* színvonalára jutni, miszerint Isten akaratának vagy eszközének tekinti a fennálló rendszert. Ennek szelídebb változata amikor maga a népet tekintik Isten eszközének. Ez az első lépés, hiszen egy autoriter rendszerben a néptől egyenes út vezet a vezetőig. Az isteni kiválasztást a néptől származtatják a hatalomra, ahogyan ez a bolsevizmuson kívül számos más rendszerben is megfigyelhető volt.

Jogosan kapcsol be a mentális pókösztönünk, ha azt a mondatot halljuk egy-egy vezető kapcsán, hogy őt az Isten küldte/választotta/bízta meg. Az ilyen mondatok nemcsak az állam-egyház kapcsolatra nézve lehetnek ártalmasak, hanem az egyház feladatára nézve, hiszen könnyen az üzenetet is felhígítja. Nemcsak az üldözés és a korlátozás van a misszió ellen, hanem az üzenet felhígulása is. A fókusz a kollaboráció²² Krisztusról másfelé irányítja, ami emiatt Krisztus-ellenes, *horribile dictu* antikrisztusi.

Az antagonisztikus ellentét mégsem ebből fakad, hanem abból, hogy a diktatórikus hatalom mindig menthetetlenül spirituális kíván lenni. A spiritualitáshoz kellenek papok: ezek lehetnek konkrét egyházi személyek, vagy párttitkárok is.²³ Amikor az egyház, vagy annak egyes szereplői asszisztálnak és spirituális légkört teremtenek egy autokrata hatalom körül, akkor egy csalárd játék részeseivé válnak, és mást helyeznek előtérbe Isten helyett, attól függetlenül, hogy nem ez a primer szándékuk. Az egyház és állam természetellenes összefonódása végső soron blaszfémia.

Egy hatalom legitimitását államformánként változóan számos dolog adhatja. De egy diktatúra esetében a legitimitást nem a választók, nem az „Isten kegyelme” és a dinasztia vagy az intézmény jogfolytonossága biztosítja. Ebben az esetben a hatalom alapja az ideológia lesz, vagy éppen a forradalom, ami hatalomra segítette az elnyomót. E kettő pedig menthetetlenül távolabb kerül a jelentől s ezzel a valóságtól, s válik egyre színesebbé, válik egyre

²² Megannyi minden irányíthatja el az egyház fókuszát, főleg, amikor jelentős szerepet vállal állami funkciókból.

²³ Ebben a kérdésben Nikolaj Bergyajev munkáit tekinthetjük úttörőnek, illetve Francois Furet: *Egy illúzió múltja* című kitűnő munkáját. Francois Furet: *Egy illúzió múltja. Esszé a 20. század kommunista ideológiájáról*. Európa, Bp., 2000.; Nyikolaj Bergyajev: *A kommunizmus igazságai és hazugsága*. Kairosz, Bp., 2003.; Nyikolaj Bergyajev: *Az orosz kommunizmus értelme és eredete*. Századvég Füzetek 5. Századvég, Bp., 1989.

spirituálisabbá. A végén pedig - egy mai példával élve - ott vagyunk a Pektu-hegyen, ahonnan az észak-koreai *mítosz* szerint a Kim-család úgy kiáradt, hogy azt még Ré is megirigyelné.

Az autoriter rendszerekben a demokrácia inverze történik: nem a nép számoltatja el a vezetőket, hanem a vezetők kérnek számon a népen bizonyos megnyilvánulásokat, tetteket, hozzáállásokat, vagy éppen - a vezető ízlésének megfelelően - lelkesedést is. Az autoriter rendszerekben nem lehet kérdezni, mert a kérdészés bűn. Nem lehet ellentmondani. Az autoriter hatalmat kritizálni vagy kinevetni sem lehet, s többek között emiatt is: humortalan.²⁴ Ezért a rendszer ellenzői számára három megnyilvánulási forma marad: a forradalom, a passzivitás és a szamizdat.

Az autoriter rendszerekben a moralitás egyetlen kritériuma az engedelmesség, minden más ez alá van rendelve.²⁵ „Az alapvető különbség a modern diktatúrák és minden más, történelmi egyeduralkodó rendszer között az, hogy napjainkban az erőszak nem az ellenfelek kiirtásának és megfélemlítésének egyik módja, hanem a tökéletesen engedelmes tömegek feletti uralom eszköze.”²⁶ A másik ütközési terület az egyház és az autokrata állam között a lelkiismeret területén van. A jó pártkatonának és a lojális állampolgárnak nem lelkiismerete van, hanem meggyőződése.²⁷

Uganda és negatív példaként Ruanda tapasztalata is az volt, hogy az egyház nem maradhat csendben, amikor az emberi méltóságot tiporják. Azt látjuk, hogy a nem-diktatórikus berendezkedésű, de mégis elnyomó hatalom is (pl., Dél-Afrika) olyan emberi jogokat tapos el, amik érintik a keresztény etikát is. Így az egyháznak, keresztyén embernek döntenie kell, hogy kompromisszumot hoz, vagy beleáll a konfliktusba. Az egyház nem akkor egyház, amikor szabad, hanem amikor hűséges. Hűséges Krisztushoz, akit az igazságtalanság feszített keresztre.

²⁴ A humorra, hibára egyszerre jó példa Bodó Béla esete, akit elsőfokon tíz hónap börtönbüntetésre ítélték, mivel a betűszedővel eltévesztettek egy szót. Sztálin betegségekora a „mély megrendüléssel” helyett „mély megrendeléssel” került a Népszavába. Lásd erről: Csűrös András: *Brumi a börtönben. Bodó Béla kálvária a betűszedéssel*. (Kézirat.)

²⁵ Lásd erről: Fazakas Sándor: A morál hatalma és/vagy tehetetlensége a totalitárius rendszerek konfliktusainak feldolgozásában. In: Uő. – Kovács Krisztián (szerk.): *Vallás és politika*. Debreceni Református Hittudományi Egyetem Szociáletikai Intézete, Debrecen, 137-138.

²⁶ Hannah Arendt: *A totalitarizmus gyökerei*. Európa Könyvkiadó, Bp., 1992. 10.

²⁷ Lásd erről Fazakas: *A morál hatalma és/vagy tehetetlensége a totalitárius rendszerek konfliktusainak feldolgozásában*, 139.

A konfesszió óhatatlanul konfrontáció. De vajon minden hitvallás ellenállás is? Robert P. Ericksen teszi fel a kérdést: a hitvallásokat nevezhetjük-e ellenállásnak?²⁸ Az egyház sokszor nem annak szánta, de a diktatórikus állam rendre annak értelmezte. Annak ellenére, hogy az egyház nem természetes állapota az, hogy konfliktusba kerül az államhatalommal. A konfrontáció vagy kollaboráció sémán túl sokkal összetettebb képet látunk már akkor is, ha pusztán a hitvallásos történetekre fókuszálunk. Barth hollandokhoz intézett egyik levele szerint pusztán az igazság kimondása is ellenállás egy diktatúrában: „minden egyes igaz kijelentésével jelenleg az úgynevezett illegalitás talaján áll.”²⁹

Vajon a küzdelem feltétlenül azzal jár, hogy hitvalló magatartásra kell lépni? A történelmi tapasztalat alapján a *status confessionis* nem magától értetődő, nem is vágytak rá, csak megkapták ezt a feladatot, egyfajta elhívásként.³⁰ A hitvalló innentől nem mérlegel, nem vet számot, hanem cselekszik. „Még az életem sem drága...” -vallja meg Pál apostollal.

Az elnyomó szisztémák időszakában egy komplikált képet kapunk arról a küzdelemről, ami az egyház által és az egyházban zajlott. „Isten Országáa a történelemben küzd, tehát küzd az egyházak történetében is.”³¹ Az intézményes egyház nem azonos az invisibiliter egyházzal, de mindig felsejlik benne az Isten Országának küzdelme, ami újra és újra közel hozza a láthatatlant a láthatóhoz.³²

Az adott nyelvhasználat kihatással van a hitvallásokra is. George Orwell 1984 című művében – amely talán a legprecízebb leírása a totalitárius rendszereknek - az újbeszél szótár egyre rövidül, kifejezéstartára csökken. Ez a cél megfigyelhető a diktatúrák nyelvművelésében. Ahogy az újbeszélre jellemző az is, hogy bizonyos szavakat annak ellentétpárjával használják, vagy azzal ellentétes értelmében alkalmazzák.

²⁸ „Should we call this resistance?” Ericksen, Robert P.: A Radical Minority. Resistance in the German Protestant Church. In Nicosia, Francis R. – Stokes, Lawrence D. (szerk.): *Germans Against Nazism. Nonconformity, Opposition and Resistance in the Third Reich. Essays in Honour of Peter Hoffmann*. Berghahn Books, New York, USA, 2015. 131.

²⁹ Eredetiben: „jedem Wort echter Verkündigung selber auf den Boden der sogenannten«Illegalität» befindet.” Karl Barth: *Brief nach Holland, 1942*, 400.

³⁰ Országos Intézőbizottság 1956. november 30-i ülésén hangzott el Békési Andor ócsai lelkészától: „Örültem, hogy a Püspök Úr azt mondta: ne féljünk. Okunk lehetne félni. Jó, hogy biztat bennünket, hogy ne féljünk. Jó lenne tudomásul venni, hogy ezekkel a dolgokkal kapcsolatban hitvalló magatartást kell felvennünk, amikor tanbelileg ráhelyezkedünk bizonyos alapra. Hitvalló lelkületet vállalni kell egy régi rendszer embereivel és a világgal szemben is. Ez azt jelenti, hogy a kockázatát is vállaljuk a dolognak. Ne essünk bele egy martirkomplexusba, de az ilyen idők esetleg magukkal hozzák. Mikor emberek életüket adták ügyükért, mikor megértették, miről van szó, nekünk is tudatosan vállalnunk kell.” Kiss Réka (szerk.): *Kelt, mint fent. Iratok a Református Megújulási Mozgalom történetéből. (1956–1957)*. Dunamelléki Református Egyházkerület, Bp., 2007.

³¹ Tillich: *Rendszeres teológia*, 638.

³² V. ö. Uo. 636-640.

Az autoriter rendszereken belül a totalitárius diktatúra a nyelvet még jobban ki akarja sajátítani. Uralja a nyelvhasználatot. Ezen felül mindegyik diktatúra választott még kedvelt megtörési módszert, csak egy-egy példát kiemelve a sok száz közül: a nemzetiszocializmus a ruhával, a kommunizmus a négyévente megrendezett választással igyekezett megtörni. Szavaznod *kell* ránk, azt *kell* viselned, amit megszabunk. A titulusok újradefiniálása már Augustus császárnál elkezdődött, de a szavak agresszív átírásához kellett a diktatúrák lelkivilága is.

A hitvallás ezeknek a nyelvi korlátozásoknak is ellentmond azáltal a nyelvet használja a diktatúra ellen. A nyelvhasználatot kiszélesíti azzal, hogy megnyilvánul, mer kilépni az előre meghatározott keretrendszerből, vagy éppen újradefiniál kifejezéseket, amiket a diktatúra alkotott. A hitvallás a teológia nyelvezetében is vissza akarja adni a szavak eredeti jelentéstartalmát. Ez is egyfajta lázadás. Jó példa erre az a fogalomváltás, mikor egy elnyomott kisebbség nyelvén a „falu szisztematizálási tervet” (*planul de sistematizare a satelor*) falurombolásnak nevezték. Ezzel az eredeti jelentéstartalom megjelölésével a román újbeszélt a helyi ellenzék leváltotta, már jóval a forradalom előtt. Nemcsak a népiértés, hanem forradalmak is a szavakkal kezdődnek. A keletnémet változások kapcsán jegyezte meg Wolf Krötke: „Már pusztán a valós helyzet leírása is kiemelkedő jelentőségű volt.”³³

A totális diktatúra a huszadik század terméke. Kellett ugyanis hozzá az a technológiai fejlettség, ami által mindent ellenőrizni tudtak. A totális diktatúra röviden: az élet minden területén ellenőrizni és diktálni akar. Nem éri be a politikai ellenőrzéssel: ott akar lenni a színházban, a templomban, az üzletben, a fodrásznál és a ruhaszalonban, illetve a gyermeknevelés területein egyaránt. A totális diktatúra természetesen válik személyi kultusszá is - csak pár marginális ellenpélda akad. A totalitárius diktatúra természetes velejárója a titkosrendőrség és a terrorszervezet. E kettő pedig mindig bevetésen van, mindenhol bevetést keres, és ezzel a vezetés paranoiáját táplálja és kielégíti „megfelelő bizonyítékokkal”. A diktátorok nagyrésze, több okból kifolyólag egy idő után paranoiássá vált, s emiatt gyanússá lett minden olyan autonóm szervezet, ami még nem hódolt be.

A totális állam fogalmát először a nemzetiszocializmusra használták, de Hannah Arendt után a szocializmus különböző típusaira is értjük. „Ha van is a totalitárius rendszerek között

³³ „Schon das bloße Aussprechen der Verhältnisse, wie sie sich wirklich darstellten, hatte eminente Bedeutung.” Wolf Krötke: Die Kirche und die friedliche Revolution in der DDR. *Zeitschrift für Theologie und Kirche*, 1990. 89. sz. 537.

hasonlóság, mégis önmagukban mérendők. Az egyik rendszer működési mechanizmusainak megismerése segítheti a másik mozgató rugóinak felismerését.”³⁴

Az egész embert követelő rendszer ellentétben áll az egész embert követelő vallással. A totalitárius rendszerekről szóló, nem teológiai munka is megjegyzi: „A kereszténység ugyanis az egész embert és az utolsó szót követeli az ember értékei és sorsa tekintetében. Ezt a követelést a totalitáriusok nem tudják elfogadni. Ideiglenesen kompromisszumot kereshetnek, de ha elfogadnák ezt a követelést, akkor megszűnnének totalitáriusok lenni.”³⁵

Mind a kommunizmus, mind a nemzetiszocializmusban közös, hogy egy utópiát ígért, egy reményteli jövőt. Ez a jövő akkor következik be, amikor a megfelelő evolúciós fejlődés és kiválasztódás lezajlott az emberiségben. A marxizmus szerint a társadalmi evolúció, a náci szerint a fajok közötti. „Az emberiség „zsidóságtól és az osztályellentétektől” való megváltását ígérte, illetve az „új ember megteremtését” helyezte kilátásba. Ez az új, átformáló morál ellenállhatatlannak tűnt, és nagy vonzerőt jelentett.”³⁶ A földi paradicsom ígérete tette vonzóvá, főleg a kaotikus viszonyok között élő közösségek, egyének számára mindkét totalitást.

A nemzetiszocializmus használta a keresztény terminológiát, de csak alávetve saját ideológiájának. Jan Koopmans holland teológus szerint a náciizmus igazából egy pogánykultuszon és valláson alapuló téveszme volt. A következőket írta: „A jelenlegi háború nem pusztán két nemzet konfliktusa. A teuton hamis istenek vannak mindaz ellen, amit a kereszténység képvisel, egy csapás a társadalom keresztény alapjai ellen.”³⁷

Ha tüzetesen tanulmányozzuk a Mein Kampf vallásról, egyházzal szembeni álláspontjait, akkor kiderülhet számunkra, hogy Hitler intézményként tekintett az egyházra, nem úgy, mint szervezetnek. Míg a kommunizmus elsősorban az intézménynek, addig a nemzetiszocializmus elsősorban az egyház tanításának volt ellensége.³⁸ A nemzetiszocializmus konfliktusa morális természetű volt. Koopmans alapján mondhatjuk, hogy azon a területeken csapott össze, ahol a pogányság és a kereszténységnek nincs közös nevezője. „A keresztény egyházak üldözése

³⁴ Fazakas: *Ami elmúlik, és ami megmarad*, 158.

³⁵ „For Christianity claims the whole man and the last word with regard to man's values and man's destiny. This claim the totalitarians cannot accept. They may temporarily seek to compromise, but if they accepted this claim they would cease to be totalitarians.” Carl J. Friedrich – Zbigniew K. Brzezinski: *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, USA, 1965. 314.

³⁶ Fazakas: *A morál hatalma és/vagy tehetetlensége a totalitárius rendszerek konfliktusainak feldolgozásában*, 137.

³⁷ J. H. Boas: *Resistance of the Churches in the Netherlands*. The Netherlands Informatie Bureau, New York City, New York, USA, 1944. 9.

³⁸ „Ha Hitler valóban ismerte volna a keresztény egyházat, akkor az első naptól kezdve halálos ellenségének tekintette volna.” Eredetiben: „Had Hitler really known the Christian church, there would have had to exist a deathly enmity from the first day on.” Carl J. Friedrich – Zbigniew K. Brzezinski: *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, 302.

Németországban a nyílt, erkölcsi tiltakozások miatt következett be. Hitler a vallást a náci állam fennmaradásának fenyegetéseként tekintette, és erre jó oka volt”³⁹

A marxizmus másképpen közelítette meg a vallást és az egyházat. Fókuszba alapvetően a keresztyénségen volt, hiszen annak kultúrközegében jött létre. A marxizmus szerint a társadalomfejlődés által jutunk el a kommunizmusig, a teljes egyenlőségig, vagyonközösségig.⁴⁰ De ezt nem is kell kivárni, hanem forradalommal elő kell segíteni. Így két, társadalmilag egymásnak ellentétes fogalmat párosít: az evolúciót és a revolúciót. A marxizmus használja az európai filozófia és teológia fogalomtárát, sőt, egyesek szerint ebből nem is tudott igazán kinőni.⁴¹

Lenin a marxizmust államrendszerre dolgozta, s minden részletre kiterjedő programot adott neki. Így vált a kommunizmus totalitáriussá, amely az egész életet átfogja.⁴² Lenin így írta ezt le: „A proletárdiktatúra tudományos fogalma nem jelent egyebet, mint semmi által nem korlátozott, semmiféle törvénytől, semmiféle abszolút szabálytól nem akadályozott, közvetlenül az erőviszonyokra támaszkodó hatalom.”⁴³ Tovább-, vagy inkább túllépett a marxizmuson és az államot lebontó forradalom helyett egy csúcsállamot kívánt létrehozni, ami mindenre és mindenkire befolyással bír.⁴⁴

A marxizmus alapvetően ellenséggként tekintett a vallásra. Voltak próbálkozások az összeházasítására, de ezek sikertelenek maradtak. Nem véletlen, hiszen a kommunizmus és a keresztyénség antropológiája homlokegyenest ellenkezik egymással. A termelőeszközök szempontjából vizsgál mindent, s így a vallás és az intézményesített egyház gyakorlatilag

³⁹ Eredetiben: „The persecution of Christian churches in Germany occurred because of the outspoken, moral protests. Hitler saw religion as a threat to the survival of the Nazi state, and for good reason.” Michael C. Thomsett: *The German Opposition to Hitler. The Resistance, the Underground, and Assassination Plots, 1938-1945.* McFarland & Company, Jefferson, North Carolina, USA - London, Egyesült Királyság, 1997. 51.

⁴⁰ „Ennek a gondolkodásnak egy irtózatossá elbelsősödés lett az eredménye, s ahelyett, hogy előrehaladtunk volna, visszamentünk tízezer évvel az őskorhoz. Felfedezte a földön a gyűlölet és a megtorlás lángja eddig soha nem látott erővel s elpusztította ennek a földnek egyetlen értékét: az emberi méltóságot.” Ravasz László: *A szocializmus evangéliuma és az evangélium szocializmusa.* Tisztviselőtelepi Református Missziói Egyház, Bp., 1922, 12.

⁴¹ Németh Pál: Az iszlám – társadalmi rendszer? *Theologiai Szemle*, 1981. XXIV. (új) évf. 4. sz. 230. Kifejti, hogy a mohamedánok a marxizmusra, mint keresztyén társadalmi rendszerre tekintenek, mely úgy jött létre, hogy a nyugati világ vallásának hiányait igyekezett pótolni, „módszerében és gondolkodásmódjában alapvetően keresztyén maradt még akkor is, ha ateista.”

⁴² Bergyájev: *Az orosz kommunizmus értelme és eredete*, 170.

⁴³ V. I. Lenin: *Lenin összes művei. XXXI. kötet.* Kossuth Kiadó, Bp., 1972. 360.

⁴⁴ „Lenin fő műve az *Állam és forradalom* címet viseli, Marx alapján azonban helyesebb lenne ennek a műnek az *Állam vagy forradalom* címet adni, mivel értelmezésükben a két fogalom kizárja egymást.” Löw, Konrad: *A kommunista ideológia vörös könyve. Marx és Engels – A terror atyjai.* XX. Századi Intézet, Bp., 1999. 13.

értelmetlen.⁴⁵ Lenin „túlszárnyalta” a „nép ópiuma” kifejezést, és az istenségekkel kapcsolatos bármilyen keresést, gondolkodást szellemi hullagyalázásnak minősített.⁴⁶ A marxista kötelezően ellensége a vallásnak. Vallották, hogy a kommunista ember materialista, tehát ellensége a vallásnak, nem csupán elméletileg, hanem a gyakorlatban is.⁴⁷

Minden totális hatalom igyekszik betölteni a vallás helyét és szerepét, ebből a kommunizmus sem volt kivétel. Nem válik vallássá, de szeretne azzá lenni.⁴⁸ Nem válik vallássá, csak borzalmas karikatúrájává. A karikatúra vetélytársat lát az eredetiben.

Az autoriter rendszerekkel véleményem szerint óhatatlanul is konfliktusba került az egyház, elsősorban az emberi jogok mentén, másodsorban azért, mert az egyház autonóm közösségként működött. Ezek mentén a konfliktus elkerülhetetlen volt. Annak gyorsasága, jellege és mélysége változó volt, ahogyan a példákból látjuk is. Emiatt a szempont miatt az elnyomás mértéke nem a konfrontáció elkerülése vagy vállalása közötti választásra volt hatással, hanem annak felismerésére. Egy megszállással érkező totális diktatúrában könnyebb felfedezni az egyház hitvallójellegét, mint egy demokratikus berendezkedésből lassan autoriterré váló rendszerben.

⁴⁵ „Vallás, család, állam, jog, morál, tudomány, művészet stb. csak különös módjai a termelésnek, ennek általános törvénye alá esnek. A magántulajdon pozitív megszüntetése – mint az emberi élet elsajátítása – ennél fogva a pozitív megszüntetése minden elidegenülésnek, tehát az ember visszatérése a vallásból, családból, államból stb. a maga emberi, azaz társadalmi létezésébe.” Séve, Lucien: Az elidegenülés marxista elemzése. A vallás és a politikai gazdaságtan. In *A filozófia és a vallás*. [Szerk. nélkül] Kossuth, Bp., 1977. 214.

Marx A tőke I. kötetében írja: „A való világ vallási visszfénye egyáltalán csak akkor tűnhet el, ha majd a gyakorlati mindennapi élet viszonyai az emberek számára nap nap után egymásra és a természetre való átlátszóan ésszerű vonatkozásokat jelenítenek meg. A társadalmi életfolyamatnak, vagyis az anyagi termelési folyamatnak az alakja csak akkor veti le misztikus ködfátylát, amikor mint szabadon társult emberek terméke ezek tudatos tervszerű ellenőrzése alatt áll majd. Ehhez azonban a társadalom bizonyos anyagi alapzata szükséges, vagyis számos olyan anyagi létfeltétel, amelyek maguk hosszú és gyötrelmes fejlődéstörténet természetadta termékei.” Idézi Uo. 249.

⁴⁶ Labica, Georges: Lenin és a vallás. In *A filozófia és a vallás*. [Szerk. nélkül] Kossuth, Bp., 1977. 313.

⁴⁷ „A marxista legyen materialista, vagyis a vallás ellensége, de legyen dialektikus materialista, vagyis olyan, aki a vallás ellen nem elvontan, nem az absztrakt, tisztán elméleti, mindig egyforma agitáció talaján harcol, hanem konkrétan, a gyakorlatban folyó és a tömegeket leginkább nevelő osztályharc talaján.” Lenin: A munkáspárt és a vallás. Lenin Összes Művei. 17. kötet. 392. Idézi: Labica: *Lenin és a vallás*, 332.

⁴⁸ Lásd korábbi monográfiám A Tanácsköztársaság vallásfenomenológiája c. fejezetét. In Csűrös András: *Református egyházi élet a Tanácsköztársaság idején: a magyar reformátusság egy válságos korszakban*. Bp., Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan Kiadó, 2021.

VI. Nemzetiszocializmus

VI. 1. „Várjuk a napot...” Hollandia a német megszállás alatt

Ebben a fejezetben azt vizsgáljuk, hogy milyen válaszokat tudott adni a holland protestantizmus a nemzetiszocialista rendszerre és annak ideológiájára? Milyen hitvallások, teológiai válaszok születtek abban a korban?

Hollandiában él az egyik legjelentősebb európai református közösség. Az 1940. május 10-én hadüzenet nélkül megindult német offenzíva sokkolta a holland társadalmat. A teljes tragédia pedig öt nappal később következett be, amikor Hollandia kapitulált.⁴⁹ Hollandia egyik hétről a másikra arra eszmélt, hogy a Wehrmacht lerohanta az országukat, a királynő és a kormány emigrált. A holland katonaság és lakosság utoljára 1830-32-ben viselt háborút, így kellően tapasztalatlan volt.⁵⁰ A holland politika a két háború között igyekezett megfelelő közelséget és távolságot tartani mindegyik nagyhatalomtól, és bízni a semlegességében.⁵¹ Talán emiatt is fordulhatott elő, hogy Németország még olyan indokot sem adott Hollandia megtámadására, mint amelyet Lengyelország esetében szolgáltatott a nyilvánosságnak. Hollandia történelme 1940-ben, rajta kívül álló okokból, de radikális fordulatot vett.⁵²

A holland protestantizmus szétfeszített volt, s a felekezetek között alig volt kapcsolat, ami jelentősen megnehezítette a szolgálat összehangolását és a közös ellenállást. A korábbi helyzetükhöz képest teljesen új helyzetben találták magukat az egyházak, amihez gyorsan igazodniuk kellett. Közöttük leginkább a legnagyobb, a kvázi-államegyház Nederlandse Hervormde Kerk került teljesen új szituációba. A központi vezetésnek korábban adminisztratív-egyházigazgatási kérdésekben kellett döntést hoznia, népegyházi jellegéből adódóan hitvallásilag is heterogén szervezet volt. Most pedig konkrét társadalmi kérdésekben kellett megfogalmaznia az egyház véleményét, s akár kellett tiltakoznia is, ami szilárd dogmatikai-etikai alapot feltételezett. Rengeteg kérdésre kellett választ találniuk és igyekezniük kellett egyszerre megnyugtatónak és határozottnak lenni. Már a megszállást követő első vasárnapra

⁴⁹ Hollandia megtámadásáról, lerohanásáról lásd: Herman Amersfoort – Piet Kamphuis: *May 1940. The Battle for the Netherlands*. Brill NV, Leiden, Hollandia, 2010.

⁵⁰ Herman Amersfoort: Introduction. In Uő. – Piet Kamphuis: *May 1940. The Battle for the Netherlands*. Brill NV, Leiden, Hollandia, 2010. 1.

⁵¹ Uő. 3.

⁵² Többek között a gyarmatai szempontjából is. Hollandia náci megszállása és az ország gyarmattartó volta közötti összefüggésekre, konzekvenciákra vonatkozó irodalom: Jennifer L Foray: *Visions of empire in the Nazi-occupied Netherlands*. Cambridge University Press, Cambridge, Egyesült Királyság, 2012.

elkészült egy dokumentum, amiben az egyház a népet együttérzéséről biztosítja. 1940. júniusában kiadtak egy nyilatkozatot, hogy nemcsak továbbra is imádkozni kell a Londonba menekült királynőért, hanem most kifejezetten szükséges is.⁵³

A királynő a londoni emigrációból folyamatosan tartotta a kapcsolatot Hollandiával. A királynő tehát nem egyszerűsítette a holland nemzetiszocializmus és a megszállók életét. Többször „az a Csatornán túli nő” - ahogy a németek hivatkoztak rá - rádiószózatot intézett a népéhez, világos szavakkal buzdította őket.⁵⁴ Így már az érte és a dinasztiaért elmondott imádság is lehetett az ellenállás jele.

1940. június 20-ára Hágába egy protestáns konzultációra hívta meg a legnagyobb holland református egyház a többi protestáns felekezetet.⁵⁵ Ennek folytatásaként alakult meg a *Convent van Kerken*, ami összefogta a református felekezeteket -későbbi időtől ehhez csatlakozott több más felekezet, sőt, a katolikus egyház is, ami a II. vatikáni zsinat előtti korban igencsak újszerű és váratlan lépésnek számított.

A legnagyobb református egyházon, azaz a *Nederlandse Hervormde Kerken* belül működő, megújulás-központú, barthiánus⁵⁶ *Lunterse Kring* csoport jól ismerte az evangélikusok németországi küzdelmét.⁵⁷ Emiatt kérte az egyházak vezetőségét, hogy ne csak tájékoztatást, hanem állásfoglalást is adjanak ki. Ennek is hatása lehetett arra nézve, hogy a *Convent van Kerken* írt egy holland és német levelet Arthur Seyss-Inquart *reichkommissar*-nak, hogy vonja vissza a zsidókat diszkrimináló rendeletét. A levélről küldtek egy tájékoztatást, s azt felolvasták a templomokban.⁵⁸ A következő időszakban az egyházak aktív tiltakozással és a hangjuk felemelésével reagáltak minden társadalmat érintő eseményre vagy rendelkezésre. Először 1940. októberben szólaltak meg a zsidók elleni intézkedések okán. Ez pontosan az

⁵³ George Harinck: *Het Herderlijk Schrijven van de Nederlandse Hervormde Kerk in 1941*. Amsterdam University Press. Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis na 1800, 45. évf. 96. rész, 2022. július, <https://www.aup-online.com/content/journals/10.5117/DNK2022.1.005.HARI?crawler=true> 2026-02-19 57-58.

A királynőért mondott ima megtartását megerősítette Barth is a levelében, amikor éppen tanácsot kértek tőle. Lásd: Karl Barth: *An meine Freuden in den Niederlanden* (durch Hebe Kohlbrugge), 1942. In Uő.: *Offene Briefe 1935-1942*. 348-349.

⁵⁴ J. H. Boas: *Resistance of the Churches in the Netherlands*. The Netherlands Informatie Bureau, New York City, New York, USA, 1944. 30-31.

⁵⁵ Harinck: *Het Herderlijk Schrijven van de Nederlandse Hervormde Kerk in 1941*, 58-59. a következőket sorolja fel: 1. *Gereformeerde Kerken*, 2. *Christelijke Gereformeerde Kerk*, 3. *Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband*, 4. *Doopsgezinde Sociëteit*, 5. *Evangelisch-Lutherse Kerk*, 6. *Hersteld Evangelisch-Lutherse Kerk*, 7. *Remonstrantse Broederschap*.

⁵⁶ Bart hollandiai recepciójáról lásd: J. H. Hegeman: *The call of conscience: Protestant clergy and Jews in the Netherlands, 1935-1945*. Summum Academic Publications, Kampen, Hollandia, 2024. 215-217.

⁵⁷ Pótor Áron: *A Hitvalló Egyház harca. Sárospataki füzetek*. 17. évf. 2013/3. sz. 65-77. https://library.hungaricana.hu/hu/view/SarospatakiFuzetek_2013/?pg=248&layout=s 2026-02-26

⁵⁸ Uo. 60.

elsősége miatt volt lényeges és bizonyos falakat áttörő nyilatkozat.⁵⁹ A megszállt Hollandiában a sajtó cenzúrázása, illetve betiltása, a különféle szervezetek munkájának felfüggesztése és a náciszimpatizánsok kívüli összes párt betiltása miatt az egyházakon kívül nem nagyon maradt más olyan társadalmi szervezet, ami még független erőként nyilvánosan megszólalhatott volna.

A holland ellenállás történetébe olyan szorosan bekapcsolódott a reformátusság, hogy méltó folytatásának nevezhetjük mindannak, ami a holland reformáció idején végbement.⁶⁰ A holland protestantizmus nem tűrte szóltanul mindazt, amit a náci elnyomás az emberi jogok terén, illetve a zsidókkal szemben elkövetett.⁶¹ A korábban széttöredezett és széthúzó holland protestantizmus kénytelenül, de egymásra talált, ebbe a sorba felzárkózott a katolicizmus és egy testként tudtak már megállni a társadalom előtt.⁶²

A megszállás alatt az igehirdetések öt típusát tudjuk megkülönböztetni. Voltak azok, akik nácibarát igehirdetéseikkel „üresre prédikálták a templomaikat”. A kis csoportba - mindössze 15 lelkészről beszélünk – sajnálatosan beletartozott egy amszterdami és egy harlemi lelkész is. A második kategóriába azok tartoztak, akik türelemmel viselték a megszállást. A harmadik kategóriába azok a lelkészek tartoztak, akik az evangélium kontextus nélkülségébe menekülve megmaradtak az evangéliumnál ugyan, de nem volt mondanivalójuk a történelmi események kapcsán. A negyedik kategória szélsőségekben gondolkodott: a németek voltak a gonoszak, a hollandok a tiszták és jók. Az ötödik csoportba tartoztak, akik az evangéliumot prédikálták ugyan, de a kontextusból nem ragadták ki.⁶³

Az egyházon belül 1941. májusára alakult ki az vélemény, hogy sokkal határozottabb állásfoglalásra és ellenállásra van szükség. 1941. május 27-én egy munkacsoport a zsinat elé terjesztettek egy előzetes anyagot, amelyre nagy hatással volt a barmeni hitvallás. Viszont az 1934 óta eltelt évek érződnek rajta, mint például kitér a zsidóság kérdésére is, amit azóta is többen Barmen hiányosságaként emlegetnek. A belső viták és zsinati elfogadást követően Th. L. Hajtema professzor nevezte el Pásztori levélnek a dokumentumot.

⁵⁹ H. C. Touw: *Het verzet der Hervormde Kerk. I. kötet.* Geschiedenis van het Kerkelijk Verzet. Boekecentrum N. V., Hága, Hollandia 1946. 87-88.

⁶⁰ Foray többször utal az ellenállás kálvinista szálaira: Foray: *Visions of empire in the Nazi-occupied Netherlands*, 202-212.

⁶¹ A zsidósággal kapcsolatos eljárásokról, atrocitásokról, ellehetlenítésekéről és végül a holland holokausztról lásd: Joseph Michmann: *A holland holokauszt. Múlt és Jövő*, 2003. 14. évf. 2. sz. 46-71.

⁶² H. C. Touw: *The Resistance of the Netherlands Churches. The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 1946. május, 245. évf. 149.

⁶³ Bán István: *Szentlélek és a világszellem. Theologiai Szemle*, 1992. 35. új évf. 1. sz. 41. https://adt.arcanum.com/hu/view/TheologiaiSzemle_1992/?query=Hollandia+Hitler&pg=46&layout=s 2026-02-17

Végül ez a dokumentum csak belső anyag maradt, a gyülekezeteken kívül nem terjesztették, ami korlátozta annak hatáskörét is.⁶⁴ Bár korlátozottan terjedt, mégis felszabadított pár embert arra, hogy bátrabban fogalmazzák meg kritikus nézőpontjukat.⁶⁵

A zsidók elleni jogi ellehetetlenítés Hollandiában 1941 szeptemberben kezdődött el, bizonyos állásokból való felfüggesztéssel.⁶⁶ A zsidósággal kapcsolatos első felszólalók között volt dr. Jan Koopmans lelkész,⁶⁷ aki a Majdnem késő! (*Bijne te laat!*) röpiratában állt ki a zsidókat ért üldözés ellen.⁶⁸ A *Bijne te laat* egy kiáltó szó. „Hollandia népe, már majdnem késő – de még nem teljesen! Még nem késő visszatérni a keresztény hithez és a jó lelkiismerethez. Még nem késő, a szeretet és a Szentírás alapján, kiállni zsidó honfitársaink mellett.”⁶⁹

1941 végén jelent meg K. H. Miskotte *Bibliai ABC* röpirata,⁷⁰ melyben a zsidósággal kapcsolatos teológiai álláspontját fejtette ki. Naplója szerint Miskotte számított arra, hogy a nácik lerohanják Hollandiát.⁷¹ Ráadásul teológiai kérdésekben is edzett volt, 1939-ben jelent meg Edda és Tóra (*Edda en Thora*) című könyve, amelyben a germán pogányságot veti össze az Ószövetség világával. Emiatt is látta úgy, hogy itt nem egy ideológia csap össze a keresztyén etikával, hanem két vallás küzdelme történik. Miközben látjuk még számos egyéb példán keresztül is, hogy egyes hollandok aktív ellenállást fejtettek ki a németekkel szemben, többen összejátszottak velük - így sikerülhetett elérni, hogy a zsidóság 75%-a halt meg, ami kirívóan magas arány a korabeli Európában.⁷²

⁶⁴ Harinck: *Het Herderlijk Schrijven van de Nederlandse Hervormde Kerk in 1941*, 69-72.

⁶⁵ A pásztori levelet lásd: Bijlage Herderlijk Schrijven I. In Harinck: *Het Herderlijk Schrijven van de Nederlandse Hervormde Kerk in 1941*, 77-88.

⁶⁶ A zsidóság és a holland protestantizmus kapcsolatáról lásd: Hegeman: *The call of conscience*, 19-130. A hollandiai zsidók száma a németországi atrocitások miatt is megnőtt – 1800 gyerek érkezett a királyságba, akiknek javarésze 1940-ben elmenekült, a Hollandiában maradtak háromnegyede viszont később koncentrációs táborba került. Lásd: Uo. 133-156.

⁶⁷ Jan Koopmansra az alábbi tanulmány hívta fel a figyelmet: Stacy, Jared: *Political Violence. Christianity Today*, 2024. július-augusztus, 72-75. Életéről lásd: Hegeman: *The call of conscience*, 228-232.

⁶⁸ Michmann, Joseph, i. m. 46-47.

Az irat történetét és részletes elemzését lásd: Hegeman: *The call of conscience*, 269-298.

⁶⁹ Spitzer, Lee B.: Johan H. Hegeman *The Call of Conscience: Protestant Clergy and Jews in the Netherlands, 1935-1945. Review. Studies in Christian-Jewish Relations*, 2025. 20. évf. 1. sz. 2.

⁷⁰ Niels den Hertog: K.H. Miskotte and the Dutch Reformed Churches during the Occupation of The Netherlands. *Journal of Reformed Theology* 2022, 16. sz. 295–310.

⁷¹ Uo. 302.

⁷² Pusztai Gábor egy másik országban, méghozzá Magyarországon kialakult, németekkel szembeni ellenállás kapcsán említi meg a holland hadifoglyok kalandos történetét és kooperációját a földalatti tevékenységben.

Pusztai Gábor: „... fogadtatásuk szívélyes volt...” Holland hadifoglyok Magyarországon a második világháborúban. *Történeti Tanulmányok. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének kiadványa*. XXX. 2022. 244-281. https://epa.oszk.hu/03200/03254/00031/pdf/EPA03254_torteneti_tanulmanyok_2022_30.pdf 2026-02-17. 246-247.

Hollandiában két hitvallás volt, ami szorosan összefüggött egymással, de mégis más volt a testület, a hatás és más lett a végkifejlet. Mindkettő hitvallás és a legalitás-illegalitás határán mozgott. Ezek közül az elsőt kívánom részleteiben megvizsgálni. Az első dokumentum Jan Koopmans *Wat wij wel en wat wij niet geloven* 1941-es röpirata, ami hatással volt a már említett 1941-ben megjelent Pásztorlevélre.

Koopmans Miskotével és K. H. Kroonnal közösen készítette a magyarul „Amit mi hiszünk és amit nem hiszünk” iratot.⁷³ Tizenkét tételből áll és felosztását tekintve érezhető rajta Barmen hatása, bár az idő eltelte miatt jóval komplexebb dokumentum.⁷⁴ Először egy pozitív kifejtéssel indít, majd következik a cáfolat. A tételek magyarázataiban több reakció is található, ami az aktuális nemzetiszocialista ideológia kulcsfogalmaira, kifejezéseire, azaz a Harmadik Birodalom nyelvére reflektál.⁷⁵

Az első tétel a Szentírás kijelentéséről szól és annak cáfolatáról, hogy Isten megismerhető a történelemből, természetből. „Csak a jó Pásztor hangjában ismerjük fel Istenünk hangját.”⁷⁶ A másodikban azt cáfolja, hogy a Teremtő helyére semmi és senki sem léphet. Itt a személyi kultusz túlzásai ellen emeli föl a hangját. A 3. tételben azt cáfolja, hogy Isten gondviselését összekeverjük a földi sikerrel és győzelemmel, amely egy visszatérő toposza volt a nemzetiszocializmusnak. A 4. tétel a zsidósággal foglalkozik: „Hisszük, hogy aki Izrael ellen fordul, az Izrael Istene ellen is fordul.”⁷⁷

Az 5. tételtől tér rá az emberi együttélés és az államiság kérdésére. Ez a tétel a totalitarizmussal megy szembe, s ezt abból vezeti le, hogy Jézus Krisztus tulajdonai vagyunk (lásd Heidelbergi Káté 1. kérdés-felelete). Ebből következik, hogy Krisztus Úr az egész életünk felett, és emiatt elsősorban neki tartozunk engedelmisséggel.⁷⁸

⁷³ Lásd a teljes dokumentumot a Függelékben az alábbiak alapján: Hegeman: *The call of conscience*, 511-518.

⁷⁴ Touw: *Het verzet der Hervormde Kerk. I. kötet*, 92-93.

⁷⁵ A témáról bővebben lásd a roppant tanulságos és élvezetesen megírt művet Victor Klemperertől: Klemperer, Victor: *LTI. A Harmadik Birodalom nyelve. Egy filológus feljegyzései.* & Kiadó, Bp., 2022.

⁷⁶ „Alleen in de stem van deze onze goede Herder herkennen wij de stem van onze God.” H. C. Touw: *Het verzet der Hervormde Kerk. II. kötet.* Bokecentrum N. V., Hága, Hollandia 1946. 227-232.

⁷⁷ „Daarom geloven wij dat wie zich tégen Israël stelt zich ook verzet tegen de God van Israël.” [Szerző nélkül]: *Wat wij wel en wat wij niet geloven.* https://www.miskottetichting.nl/images/pdf/Geloven_en_belijden_-_2_oorlogsteksten.pdf 2026-03-02 1.

⁷⁸ „A Szentírás azt tanúsítja, hogy Istennek egyetlen igéje van: Jézus Krisztus. Csak reá kell hallgatnunk, életünkben és halálunkban csak benne kell bízunk és egyedül neki engedelmeskednünk.” Juhász: *75 éves a Barmeni Teológiai Nyilatkozat*, 337.

A 6. tétel cáfolja azt, hogy a nemzetiszocializmussal bármiféle „újjászületés” történne a holland nép körében. Ezt a fogalmat – jogosan – a politika szóhasználatából visszarendeli a hit világába. A 7. tétel az egyház autonómiáját tárgyalja:

„Nem hisszük, hogy bárkinek is, bárhol a világon, joga lenne korlátozni az evangélium hirdetésének szabadságát vagy az engedelmesség szabadságát. Nem hisszük, hogy Jézus Krisztus Egyházán belül bármilyen faji megkülönböztetésnek helye lenne, mert az Úr az Egyháznak és a világnak parancsot adott, hogy hirdesse az evangéliumot minden népnek, és keresztelje meg őket az Atya, a Fiú és a Szentlélek nevében.”⁷⁹

A 8. tétel a gyereknevelés helyét a szülők jogaként határozza meg és mindezt a keresztségből vezeti le. A 9. tételt a másik sákramentum, az úrvacsorából indul ki. Ott valljuk meg bűnös állapotunkat és hogy kegyelemre szorultak vagyunk. A 9. tétel ezt a teológiai kérdést köti össze azzal, hogy nemet mond a gyűlöletre, az uszításra és a törvénytelen eljárásokra. Meglepő, egyben kiváló megoldás, hogy az úrvacsorai közösségből vezetik le a szeretetre építő emberi magatartást.

A 10-11. tételek a társadalom rendjét és annak keresztyén vonatkozásait tárgyalja.⁸⁰ 10. tételben a népek együttélése kapcsán jegyzi meg: „Elutasítjuk, mint antikrisztusi tanítást, hogy mindent a nép jólétének kell alávetni. És amikor azt tanítják, hogy a nép érdeke határozza meg, mi a jó és mi a rossz, akkor azt minden jog megsemmisítésének és minden rossz szentesítésének tartjuk, és ezért Isten szándékának teljes megfordításának, amikor megadta és hagyta nekünk a lehetőséget, hogy népek közösségében éljünk.”⁸¹ Ez a tétel egyszerre ítéli el a totalitarizmust és a rasszizmust is. A 11. tétel a kormányzással foglalkozik és az annak járó engedelmisséggel. A cáfolatnál leírja, hogy a kormány nem hirdethet olyan dolgokat, amik ellentétesek Krisztus parancsaival. „Az ilyen kormánynak való engedetlenség azokban a dolgokban, amelyeket Isten Igéje tilt nekünk, annak dicsőítése, akinek mindenben engedelmisséget tartozunk. A

⁷⁹ „Wij geloven niet dat het iemand, wie ook ter wereld, toekomt aan de vrijheid van de Evangelieprediking grenzen te stellen of de vrijheid tot gehoorzaamheid in te perken. Wij geloven niet dat binnen de Kerk van Jezus Christus enig onderscheid van rassen mag worden in rekening gebracht, omdat de Heer van de Kerk en de wereld opdracht heeft gegeven het Evangelie te prediken aan alle volkeren, en hen te dopen in de Naam van de Vader en van de Zoon en van de Heilige Geest.” *Wat wij wel en wat wij niet geloven*, 2.

⁸⁰ „In two articles (10 and 11), the authors present their Christian vision on the order of the society.” Hegeman: *The call of conscience*, 443.

⁸¹ „Daarom geloven wij niet, maar verwerpen als een van de ernstigste dwalingen van deze tijd dat ieder volk een aparte gedachte van God zou vertegenwoordigen en dat Christus’ Geest in elk volk een eigen gestalte zou willen aannemen. Wij verwerpen als antichristelijke leer dat alle dingen aan het welzijn van het volk ondergeschikt gemaakt moeten worden. En wanneer men leert dat het belang van het volk uitmaken moet wat recht en onrecht is, dan houden wij dat voor de vernietiging van alle recht en de sanctie op ieder onrecht, en daarom voor de volkomen omkering van hetgeen God bedoeld heeft, toen Hij ons de mogelijkheid tot samenleven in het volksverband geschonken en gelaten heeft.” *Wat wij wel en wat wij niet geloven*, 2.

keresztények akkor elfogadják a szenvedést az evangéliumért.”⁸² Teljesen explicite hirdet engedetlenséget minden olyan rendelkezés ellen, ami ellentétes Isten parancsával.

A 12. tétel egyfajta zárásképpen foglalkozik az Isten országával, annak uralmával. Újra rögzíti, hogy nem ért egyet a túlzó hatalomkoncentrációval. Ügyesen kezd el játszani a *Koninkrijk* (királyság) szóval, ami a *basileia* holland fordítása, egyben rámutat a királynőre is. Amikor pedig arról az országról beszél, ami elpusztulhat, akkor átvált a *rijk* szóra, ami leginkább birodalmat (*reich*) jelent.⁸³ Emellett előre felkészül a szenvedésre, amelyet összeköti Krisztus visszatéréssel. „Minden igazságtalanság véglegesen és teljesen legyőzetik, és minden nemzedék, nyelv, nép és nemzet dicsőíteni fogja Istent.”⁸⁴ -zárul a hitvallás.

Ennek a hitvallásnak a hatásaként is látta be az egyházvezetés, hogy szükséges egy központi állásfoglalás is. Így született meg az ún. Pásztorlevél, mely jóval hosszabban és részletesebben tárgyal bizonyos kérdéseket. Az első pontban kifejti, hogy Krisztus az egész életünkre hatással van és nincs más út az üdvösséghez. A második pontban bűnbánatot tart az egyház mulasztásai miatt és leírja, hogy a korunk nagy kísértése a bálványimádás. „Saját holland nemzeti érzésünket bálványozzuk a keresztyén hit rovására.”⁸⁵ A 3. pontban a kormányzatról, a népről, család és ifjúság helyzetéről és Izrael népéről is beszél.

Ennek a pontnak a végén egy hosszabb exhortáció található: „A gyülekezetnek tudatában kell lennie annak, hogy az emberek meg fogják gyalázni és üldözni, és mindenféle gonoszságot fogják mondani ellene az Ő nevéért (Máté 5:11). Ezért még inkább kitartott a hitben, hogy Jézus Krisztus visszatér, hogy ítélkezzen az élők és a holtak felett. Bírónk a mi Megváltónk, és nem bizonytalan jövő vár ránk.”⁸⁶

⁸² „De ongehoorzaamheid aan zulk een overheid in die dingen die het Woord van God ons verbiedt, is een verheerlijking van Hem die wij voor alle dingen gehoorzaamheid schuldig zijn. De christenen aanvaarden dan het lijden omwille van het Evangelie.” Uo. 5.

⁸³ „Ezért nem hisszük, hogy bármely más *rijk* megakadályozhatna minket, hogy a mennyei *koninkrijk* felé vezető úton az igazságot és az engedelmességet keressük.”

⁸⁴ „Alle ongerechtigheid zal uiteindelijk en volkomen worden overwonnen en uit alle geslacht en taal en volk en natie zullen wij komen tot de lofprijzing van God.” Uo. 6.

⁸⁵ „En in dezen tijd bedreigt ons in het bijzonder het gevaar ons eigen Nederlandsch nationaal gevoel te verheffen, tot afgod te maken ten koste van het christelijk geloof.” Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk: Bijlage Herderlijk Schrijven I. In George Harinck: *Het Herderlijk Schrijven van de Nederlandse Hervormde Kerk in 1941*. Amsterdam University Press. Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis na 1800, 45. évf. 96. rész, 2022. július. 79. <https://www.aup-online.com/content/journals/10.5117/DNK2022.1.005.HARI?crawler=true> 2026-02-19.

⁸⁶ „De gemeente zal erop bedacht moeten zijn, dat de menschen haar zullen smaden en vervolgen, en liegende alle kwaad tegen haar spreken om Zijnentwil (Mattheus 5:11). Daarom volharde zij te meer in het geloof, dat Jezus Christus zal wederkomen om te oordeelen de levenden en de dooden.” Uo. 87.

Az „Amiben hiszünk” nem csupán tiltakozás volt, hanem teológiai tisztázás is egy zavaros és zavarodott korban. Tudatosan állították szembe a keresztyén tanítást és hitet a náci ideológiával.⁸⁷ Komoly előrelépést jelentett a zsidósággal kapcsolatos világos és határozott keresztyén álláspont kifejtésében is. A hitvallás nem egytémájú, hanem számos olyan területre tér ki, ahol az ember találkozik a náci uralommal és annak ideológiájával.

A hitvallások hatása sok esetben nehezen mérhető. Bár a *Wat wij wel en wat wij niet geloven* hitvallást titokban terjesztették, mégis annyira nagy hatása volt, hogy egy nácibarát folyóirat is részletesen reagált rá.⁸⁸ Hollandiára is igaz az a meglátás, amit a németországi ellenállásról írt Michael Thomsett: „A gyülekezetek által vezetett ellenállás története vegyes eredményekkel zárult. Míg ezrek kerültek börtönbe, a náci rezsim reakciója nem volt előre jelezhető. Sokan a lehangosabb kritikusok közül figyelmeztetést kaptak, de a háború végéig sértetlenül megúszták. A papság által tanúsított bátorság és dac sok más németnek segített túlélni a náci éveket, és csendes ellenállást hozott létre a hívők és az erkölcsileg jó emberek körében több száz német gyülekezetben.”⁸⁹

A Pásztorlevél zárása teljesen megegyezik a „Mit vallunk és mit nem vallunk...” hitvallásával: „Isten országa, amely most még rejtve van, egyszer nyilvánvalóvá válik. Minden igazságtalanság végül és teljesen legyőzetik. És minden nemzedékből, nyelvből, népből és nemzetből eljutunk Isten dicsőítéséhez.”⁹⁰

Az egyik írás illegálisan terjedt, s szamizdat-volta miatt érdekes és fontos olvasmány volt a korabeli Hollandiában. A Pásztorlevelet pedig hivatalos formában vitték körbe és sok gyülekezetben beszéltek át. Mindkettő fontos hatással volt a hollandok ellenállására és kitartására. A hitvallások, ahogy számos esetben is láttuk, a konfliktus lezárását követően még jobban felértékelődnek. Az egyház hitelességének egyfajta pecsétjeivé válnak, ahogy ez történt Hollandiában is.

⁸⁷ „They consciously contrasted the all-encompassing relevance of the Christian faith to the totalitarian rule of the National Socialists.” Hegeman: *The call of conscience*, 443.

⁸⁸ Uo. 307.

⁸⁹ Eredetiben: „The story of the church-led resistance is one of inconsistent outcome. While thousands went to prison, the response by the Nazi regime could not be predicted. Many of the most outspoken critics were warned but left unharmed through to the end of the war. The courage and defiance shown by the clergy helped many other Germans to survive the Nazi years and created a silent opposition among faithful and morally good people in hundreds of German congregations.” Michael C Thomsett: *The German Opposition to Hitler: The Resistance, the Underground, and Assassination Plots, 1938-1945*. McFarland & Company, Jefferson, North Carolina, USA - London, Egyesült Királyság, 1997. 67.

⁹⁰ „Het Koninkrijk van God, nu nog verborgen, zal eenmaal openbaar worden. Alle ongerechtigheid zal uiteindelijke en volkomen worden overwonnen. En uit alle geslacht en taal en volk en natie zullen wij komen tot de lofprijzing van God.” Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk: Bijlage Herderlijk Schrijven I, 88.

1945-ben Hollandiában is véget ért a világháború. Az egyházak, miként a társadalom, megtépázva, kudarcokkal és sikerekkel, megalkuvással és ellenállással a hátuk mögött néztek szembe az előttük álló kettéosztott világ kihívásai elé.⁹¹

⁹¹ Nijhuis munkája elsősorban politikai szempontból vizsgálja a háború utáni Hollandia társadalmi és vallási viszonyait. Dennie Oude Nijhuis: *Religion, Class, and the Postwar Development of the Dutch Welfare State*. Amsterdam University Press, Amszterdam, Hollandia, 2018.

IV. 2. Nyílt konfrontáció: Norvégok a nácik ellen

Norvégia náci megszállása alatti egyháztörténete kitüntetett helyet foglal el a nemzetközi szakirodalomban, köztük alapos magyar tanulmány és dokumentumgyűjtemény is napvilágot látott 2007-ben, köszönhetően az Evangélikus Hittudományi Egyetem munkatársai kutatómunkájának. Mind Korányi András, mind Reuss András tanulmányában részletesen elemezte *Az egyház alapjai* című norvég hitvallási iratot. Emiatt az alábbi rövid fejezet nem az egész történetet kívánja bemutatni, még csak nem is a fősodratú hitvallásokra, teológiai reflexiókra helyezi a hangsúlyt, hanem egy eddig magyar nyelven nem ismertett prédikációrészletre, ami szintén meghatározó körülmények között hangozhatott el egy, a rendőrök által közrefogott templomban, melyben előtte *Belsaccár lakomázott*. Az alábbi fejezet ismerteti a norvég egyháztörténet ezen kiemelkedő eseménysorát, hogy ezzel is elősegítsük a megfelelő ív megrajzolását, amit az autoriter rendszerekkel szembeni hitvallások kapcsán teszünk meg.

A német hadsereg 1940. április 9-i norvégiai inváziója sokkolta a lakosságot.⁹² Két hónap ellenállás és ügyes manőverezés után a harcot június 10-én feladták. Az országot elfoglalták a németek, a királyi családot és a politikai vezetést mégis sikerült kimenekíteni, így Norvégia hivatalosan a szövetségesek oldalán folytatta a háborút. Az ellenállás gyakorlatilag egyidőben született meg a német támadással.

Mire a Wehrmacht által a nemzetiszocializmus „megérkezett” Norvégiába, addigra Eivind Berggrav oslói püspök, prímás⁹³ és a norvég egyházi élet jól ismerte a *Bekenende Kirche* ellenállását, a *deutshekristen* problematikáját és a Barmeni Hitvallást.⁹⁴ Ráadásul az oslói püspök addig békeközvetítői szerepben találkozott Lord Halifax brit külügyminiszterrel és Hermann Göringgel is, de kezdeményezése pont annyira lett sikertelen, mint amennyire naiv is volt.⁹⁵

⁹² Torleiv Austad: Church Resistance against Nazism in Norway, 1940–1945. *Kirchliche Zeitgeschichte*, 2015, 28. évf. 2. sz. 278.

⁹³ Életéről lásd: Gunnar Heiene: Eivind Berggrav – Ecumenist and Church Leader. In Björn Ryman (szerk.): *Nordic Folk Churches. A Contemporary Church History*. Wm. B. Eerdmans Publishing Co. Grand Rapids, Michigan, USA, 2005. 158-160.

⁹⁴ Austad: *Church Resistance against Nazism in Norway*, 280.

⁹⁵ Korányi András: A norvég egyházi harc. In Uő. – Orosz Gábor Viktor - Reuss András (szerk.): *A norvég egyházi harc. Küzdelem az ideológiával. 1940–1945*. Luther Kiadó, Bp., 2007. 25-26.

A norvég protestantizmus először kerülte a konfliktust, tudva, hogy annak ideje majd úgyis bekövetkezik. Hozzávetőlegesen 1941-től látjuk, hogy tisztán határozott álláspontot képviselt a nációkkal szemben és aktívan fellépett a megszállók és a Quisling-kormány ellenében is.

A *Reichkomissariat* tárgyalásokat kezdeményezett norvég vezetőkkel, köztük Berggrav püspökkel is. A püspök részvétele természetes volt, hiszen ehhez az egyházhoz tartozott a norvégok 96%-a és hivatalosan államegyházi státusza volt. A tárgyaláson rendezni akarták a norvég államiságot egy bábállam és bábkormány létrehozásával. Ehhez szerették volna elérni a király és az emigrált kormány lemondását. A püspök vállalta, hogy tárgyalást kezd a királlyal, hogy mondjon le a trónörökös javára - de sem ő, sem más a norvég felek közül nem kívánták feladni a királyságot, emiatt a tárgyalás megrekedt. Ezután a nációk betiltották az összes pártot, feloszlatták a létrehozott tanácsot és egypárti rendszert vezettek be. A továbbiakban egyedül a Norvégiában törpepártként⁹⁶ létező szélsőjobboldali *Nasjonal Samling* működhetett, amelynek vezetője Vidkun Quisling volt.⁹⁷

A Norvég Evangélikus Egyház Berggrav vezetésével a kollaboráció, az óvatos együttműködés, a defenzív és az offenzív magatartások közül az utóbbi mellett kötelezte el magát. A dilemmát nehezítő körülmény volt az államegyházi státusz, hiszen az egyház életében, döntéshozatalában az állam aktívan részt vett, egyben az egyház a megélhetését is kockáztatta.⁹⁸

Már a kapitulációt követő hónapban, azaz 1940. júniusában Terboven *reichkomissar* megpróbálta színvallásra kényszeríteni az egyházat a királlyal kapcsolatban. A rádiós istentiszteleteken megtiltották az uralkodó megemléztetését az ősi szokás szerint minden vasárnapra előírt oltár előtti imádságban. Berggrav püspök ekkor még kompromisszumkész módon járt el és igyekezett elkerülni az összeütközést: „új egyházi imádságot adott ki, amelyből kihagyta a felsőbbbségre vonatkozó részt, de változatlanul imádkoztak – ugyancsak az ősi hagyomány szerint – a tengeren levő és idegen országokban élő norvégokért...”⁹⁹

1940. október 25-én megalapították a Közös Keresztény Tanácsot, ami minden kegyességi irányzatot integrált és egy új összekötő erő kívánt lenni.¹⁰⁰ A sok törvénytelenység miatt a Legfelsőbb Bíróság 1940-ben lemondott. Ezt követően az egyház az igazságosság, az

⁹⁶ Az 1936-os választásokon 1,8%-ot ért el és nem jutott mandátumhoz. Korányi: *A norvég egyházi harc*, 15.

⁹⁷ Austad: *Church Resistance against Nazism in Norway*, 279.

⁹⁸ Uo. 279-280.

⁹⁹ Korányi: *A norvég egyházi harc*, 27.

¹⁰⁰ Uo. 31-32.

emberi jogok kapcsán szólalt meg, amivel ügyesen tudta újraakasztani a történeteket. 1941. januárban levelet írtak az egyházügyi miniszternek. Ebben az igazságtalanságot, az állami terrort, a jogtalanságot kérték számon. Sérelmezték azt a rendelkezést, miszerint az állam felmentést adhat a gyónási titoktartás alól. Két hét válasznélküliség után felkeresték az egyházügyi minisztert és memorandumot nyújtottak át neki. A megbeszélés parttalan volt, hiszen míg a miniszter engedelmességet várt volna el, addig a püspökök szerint a lelkiismeretlen állammal szemben az egyháznak kell a lelkiismeretnek lennie.¹⁰¹

Eivind Berggras püspök mellett Ole Hallesby teológiai tanár képviselte a legerőteljesebben az ellenállást.¹⁰² Berggrav püspök ügyesen koordinálta a különböző kegyességi irányzatokat.¹⁰³ Az egyébként is jó ökumenikus kapcsolatait továbbfejlesztette a háborús időben és élénk kapcsolatot tartott fenn a katolikus egyházzal és a többi kisebb norvég felekezettel egyaránt, akik így támogatták nyilatkozataiban, döntéseiben.¹⁰⁴ Az egyháznak óriási előnye volt, hogy az elfoglalt vagy korlátozott állami intézményekkel és médiával szemben szabadon meg tudta őrizni a helyzetét, kommunikációs csatornáit. „Berggrav nem képviselte az egyház teljes ellenállását, de ő volt az a nélkülözhetetlen összetevő, aki a részeket hatékony ellenállássá egyesítette.”¹⁰⁵

A válasz nélkül maradt levelet követően a norvég püspökök 1941. február 9-én kiadtak egy pásztori körlevelet (*Hyrdebrevet*).¹⁰⁶ Az 50.000 példányban kinyomtatott körlevélből 14.000-et sikerült elkobozni, a Gestapo megtiltotta, hogy Osloban felolvassák¹⁰⁷ és sikertelenül megpróbálta rábírtani Berggravot a levél visszavonására. E levél felveti a náci hatalom legitimitását, és azt a kérdést, hogy mennyire kell vajon az igazságtalan és törvénytelen hatalmat valóban hatalomnak tekinteni, mennyire kell az állampolgároknak a rá vonatkozó kötelezettségeket vállalni.¹⁰⁸ A levél óriási hatással volt a norvég társadalomra, sőt óriási bátorítás volt elsősorban a norvég ellenállásnak. „Figyelemre méltó, hogy az egyház milyen

¹⁰¹ Uo. 32.

¹⁰² Kund Ottosen: *A Short History of the Churches of Scandinavia*. Department of Church History. Hovedbygningen Universitetet, Århus, Dánia, 1986. 70.

¹⁰³ Heiene: *Eivind Berggrav – Ecumenist and Church Leader*, 159.

¹⁰⁴ Austad: *Church Resistance against Nazism in Norway*, 281.

¹⁰⁵ „Bishop Berggrav »was not the whole of the church's resistance, but he was the essential ingredient who brought the parts together in effective resistance.” Austad: *Church Resistance against Nazism in Norway*, 280.

¹⁰⁶ Magyar fordítását lásd: Korányi – Orosz Gábor Viktor - Reuss András (szerk.): *A norvég egyházi harc. Küzdelem az ideológiával. 1940–1945*. Luther Kiadó, Bp., 2007. 116-118.

¹⁰⁷ „A nyilvános felolvasás tilalmának ugyan a fővárosban engedtek a lelkészek, de kihirdették, hogy a rendőrség tilalmára nem olvashatják fel a püspökök állásfoglalását – ami ezután titokban terjedt tovább az emberek között. Korányi: *A norvég egyházi harc*, 33.

¹⁰⁸ A körlevél nemcsak a kétkard-elméletet vette alapul, hanem Rudolf Otto gondolatait is, és különválasztotta az igazságos és igazságtalan államot. Az igaz megfelel a természet, teremtés törvényének, a másik nem.

fontos és valóban vezető szerepet játszott a polgári ellenállás etikai alapjainak és irányelveinek kidolgozásában. A legtöbb más ellenállási front nem rendelkezett tudományos háttérrel ahhoz, hogy etikai reflexióba bocsátkozzon egy totalitárius rezsim által megszállt országban.”¹⁰⁹

A nemzetiszocialista diktatúra ezek után igyekezett korlátozni az evangélikus egyház mozgásterét, kommunikációs felületeit. Az egyház ügyeibe addig manipulatív módon próbált a megszálló hatalom beleszólni, például a „megfelelő” lelkészek igehirdetéseit közvetítette a rádióban,¹¹⁰ új magyarázó könyvet adtak ki Luther Kiskátéjához, cenzúrázták az egyházi sajtót. A lelkészi kinevezéseket minisztériumi jóváhagyáshoz kötötték.

A náci egyházi minisztérium tájékoztatást adott ki arról, hogy a lelkészek ne használják a szószéket politikai tevékenységre, hanem az örök értékek hirdetésére helyezték a hangsúlyt. Mennyire komikusnak tűnik ez, miközben Németországban horogkeresztes zászlóval terítették le az oltárt! Az egyházügyi minisztérium az igehirdetést nem arra a területre akarta utasítani, mint Fekete Péter és Kovács Tibor eseténél, hanem pont fordítva: azt szerette volna, ha elméleti kérdéseknél marad, ha az igehirdető értékeket hirdet, de nem figyelmeztet az értéktelenség ellen. Ha az Ige halott szó lesz.¹¹¹ Erre válaszul született meg 1941. június 12-én egy körlevél, amiben az Ige szabad hirdetése okán tiltakoztak a püspökök. Éles tiltakozást adtak ki pontosan azért, amit bár más történelmi kontextusban, 1954-ben a magyar református vezetők önként vállaltak...

Elmozdítások, ijesztgetések, lejárátások következtek, de minden lepattant az egyház testéről. A feszültség még jobban nőtt, miután 1942 elejétől a birodalmi biztos mellett Quisling kormány- és államfő lett egyszemélyben. Amire ő annyira vágyott, de rajta kívül mások nem sokan. Maga Quisling a 1942. február 5-i beiktatásán magát *summus episcopus*nak mondta ki, bár ez az egyházi közvéleményt nem nagyon hatotta meg. Beiktatásához kötődött az egyik jelentős botrány is, ami véglegesen nemcsak elválasztotta, hanem el is hidegítette a megszállt államot az egyháztól.

Quisling beiktatásának ceremóniájára lefoglalták vasárnap délelőttre a trondheimi székesegyházat. A lelkész és a gyülekezet végül délután találkozott, de a templomot akkor is

¹⁰⁹ „It is remarkable how the church played an important and indeed leading role in working out ethical premises and guidelines for the civil resistance. Most of the other resistance fronts were not scholarly trained to engage in ethical reflection in an occupied country under a totalitarian regime.” Austad: *Church Resistance against Nazism in Norway*, 282.

¹¹⁰ Høye – Ager: *The fight of the Norwegian Church against Nazism*. 32-34.

¹¹¹ Ebből leszűrhetjük, hogy a totalitárius rendszernek kétféle kívánsága lehet az Ige kapcsán: ha halott szó csupán, vagy ha azt mondja, amit hallani akar.

még körbevette a karhatalom. A feszült helyzetben Storen püspök próbálta lehűteni a hangulatot és megkérte a gyülekezetet, hogy békésen távozzanak. A gyülekezet hallgatott a püspökre. Fjellbu lelkész, prépost viszont szólt azokhoz, akik a rendőrség megérkezése előtt léptek be a templomba.¹¹² Fjellbu prépostot rövid határidőn belül az állam felmentette hivatalából.¹¹³

A délutáni skandalum nem tűnt el nyomtalanul: Storen püspök kijelentette, hogy a rendőrség megsértette a törvényt és az egyház szabadságát azzal, hogy megakadályozta a gyülekezet részvételét az istentiszteleten. A minisztérium erre azt válaszolta, hogy „a szertartást azért tiltották be, mert a Nasjonal Samling, Quisling politikai pártja elleni tüntetésnek minősült.”¹¹⁴

Most nézzük meg, hogy milyen igehirdetés hangzott el a körbezárt templomban! Az igehirdetés¹¹⁵ alapigéje minden történelmi kontextusban másképpen hangzik –így Troindheimben 1942-ben az a kérdés is rendkívül súlyossá válhatott, amit Péter kérdezett Jézustól: „Mi elhagytunk mindent, és követtünk téged, hát velünk mi lesz?”

„Isten mély fájdalommal tekint azokra...” -hangzik az igehirdetés első mondata. Ez nem dorgálás volt ott, inkább biztatás és elkülönítés. A keresztyén ember megőrzi magát és nem szennyezi be a lelkét azzal, hogy együttműködik a megszálló hatalommal. Az első bekezdésben a kísértést jelöli meg, ami bizonyosan ott volt minden norvég és minden egyházi ember lelkében. A negyedik bekezdésnél tér rá az exhortációra, ami az Igéből következik: Jézus mindent újjá fog szülni. Az új világ érkezése áthallásos egy olyan pillanatban, amikor várják, hogy letűnjön az aktuális berendezkedés. Az ideológiák is új világgal kecsegtetnek, de ez talmi remény Jézus ígéretével szemben.

Az újjászületés kapcsán szigorúan textusszerű marad, amikor többértelmű megfogalmazást használ: „Csak, amikor az Ember Fia ráül ragyogó trónjára lesz minden újjá. E cél érdekében fogunk munkálkodni. E cél eléréséért érdemes mindent feladni. De ki fog uralkodni az új időkben, ami eljön?” Vajon ki fog uralkodni, amikor Jézus visszatér? Egyértelmű, hogy a Krisztusban szabad embereket jelöli meg, ezzel zárójelben meghirdeti azt, hogy Norvégia egyszer fel fog szabadulni a német elnyomás alól. Az utolsó – fellelt – mondatrész így szól: „Te is közéjük fogsz tartozni? Minden társadalmi réteg, nemzet és faj számára szabad Jézust követni.” Hitre hív, buzdít az igehirdető. Egyben ideológiailag is

¹¹² Höye – Ager: *The fight of the Norwegian Church against Nazism*. 77.

¹¹³ Korányi: *A norvég egyházi harc*, 39.

¹¹⁴ Höye – Ager: *The fight of the Norwegian Church against Nazism*. 79.

¹¹⁵ Az igehirdetés szövegét és a fordítását lásd a Függelékben.

elhatárolja magát akkor, amikor Krisztusban mindenkinek szabadságot hirdet. Szabad Jézust követni - hangzik a karhatalommal körbevett templomban, attól a lelkésztől, akit arra a napra eltiltottak és aki - a személyes beszámolók szerint - pontosan tudta, hogy jó ideig utoljára szól a gyülekezethez.¹¹⁶ Így válik a történelmi, kockázatos, elnyomó szituációban egy igehirdetés teológiai reflexióvá egy totalitárius ideológiával szemben.

A megszálló hatalom és a norvég kultúra közötti következő front az oktatás és az ifjúságnevelés területén nyílt meg. A tanárokat egy testületbe akarták szervezni, és arra kényszeríteni, hogy a gyerekeket az új náci ifjúsági mozgalomban oktassák. Norvégia 14.000 általános iskolai tanárából 12.000 nem volt hajlandó engedelmeskedni az utasításnak, hogy a gyerekeket a náci ideológia szerint tanítsák.¹¹⁷ 1942 március végére Quisling 1.300 tanárt letartóztatott, akik közül közel 700 embert el is szállítottak az ország északi részében található Kirkenesbe, szörnyű körülmények közé. A tanárok, ahogy a lelkészek is, egzisztenciájukat és életüket is kockáztatták. Szülői tiltakozás szerveződött a náci ifjúsági szolgálat ellen. A szülők a hatóságoknak írt levelükben kijelentették, hogy nem szeretnék, ha gyermekeik részt vennének az ifjúsági szolgálatban, mert az ellentétes lelkiismeretükkel. A levél szövegét futárok terjesztették a szülők között. Pár napon belül a bábkormány tiltakozó levelet kapott a szülők 60–70%-tól. A nácioknak lehetetlenné vált végrehajtani a tervüket, miszerint a náci oktatást rákényszerítsék a 9 és 18 év közötti norvég fiatalokra.¹¹⁸ A püspökök a szülők mellé állva egy támogató nyilatkozatot adtak ki.¹¹⁹ A tömeges társadalmi ellenállásnak nem csupán részei, hanem indikátorai voltak az egyházi vezetők.¹²⁰

A legnagyobb történelmi lépés mindezek után következett: 1942. február 24-én minden evangélikus püspök aláírásával kelt levélben az egyházvezetés szakított az államegyházi státuszával és lemond állami funkciójáról.¹²¹ Hivatalos utódjaik nem voltak hajlandók átvenni a megüresedett állami státuszt. Az oslói lelkészek hitet tettek amellett, hogy Berggravot tekintik püspöküknek.¹²² Berggravot Quisling halálosan megfenyegette, rendőri ellenőrzés alatt

¹¹⁶ Høye – Ager: *The fight of the Norwegian Church against Nazism*. 76-77.

¹¹⁷ Uo. 85-87.

¹¹⁸ Austad: *Church Resistance against Nazism in Norway*, 284-285.

¹¹⁹ Uo. 285.

¹²⁰ „Az Istent féljétek, a királyt tiszteljétek!” (I. Péter 2:17.) Az írás azt mondja, hogy az államnak isteni rendelés következtében az a feladata, hogy a még meg nem váltott világban, amelyben az egyház is él, az emberi belátás és az emberi képességek mértéke szerint a hatalom fenyítő eszközének a gyakorlásával a jog és a béke fenntartásáról gondoskodjék.” Benczúr: *A Barmeni Teológiai Nyilatkozat*, 48.

¹²¹ Magyar fordítását lásd: Korányi – Orosz Gábor Viktor - Reuss András (szerk.): *A norvég egyházi harc. Küzdelem az ideológiával. 1940–1945*. Luther Kiadó, Bp., 2007. 126-130.

¹²² Korányi: *A norvég egyházi harc*, 41-42.

tartották és igyekeztek meghiúsítani a szolgálatát.¹²³ A minisztérium gyorsan kinevezett megfelelő kádereket a püspöki székre, s azt hitte, a dolgot sikeresen elsimította -de váratlan meglepetés készülődött titokban.

1942 áprilisában egy hitvalló nyilatkozatot adtak ki, „Az egyház alapjai” (*Kirkens Grunn*) címmel.¹²⁴ Ezt a hitvallást titokban elküldték minden gyülekezetnek, amelyek húsvétvasárnap fel is olvasták. A lelkészek követték püspökeiket és megszakították kapcsolatukat az állammal és ezzel lemondtak állami fizetésükről.¹²⁵ A lelkészek 93%-a megszakította kapcsolatát az állammal, de a továbbiakban is ellátta lelkipásztori teendőit. A megmaradt „hivatalos egyház” nagyon alacsony támogatottságnak örvendett.¹²⁶ Közben a minisztériumhoz és a náci párthoz hűséges lelkészek száma elenyésző volt, körülbelül 60 lelkipásztor maradt a minisztérium égisze alatt a 858-ból.¹²⁷ Húsvét után Moltke és Bonhoeffer Norvégiába utazott és biztatta a püspököket a további ellenállásra.¹²⁸

Az ellenállás aktív teológizálást is jelentett, hiszen vissza kellett nyúlni Lutherhez és más evangéliumi teológushoz - ez egyben Luther újrafelfedezése is volt Norvégiában.¹²⁹ A teológiai gondolkodás teljesen új keretet kapott: méghozzá a náci megszállást, amiben újra kellett értelmezni minden addigi hitvallást. Ez egy sokkal súlyosabb és nehezebb paradigmaváltás volt, mint ott, ahol a protestantizmus nem volt államegyházi státuszban. A megszállásra adott teológiai reflexió kontextuális volt. Másrészt a kétkard elmélet minden aspektusát kihasználva vallotta meg, hogy az államnak nincs keresnivalója a prédikációban, az egyház viszont megnevezheti a törvényteleniséget és az igazságtalanságot.¹³⁰

„Az egyház alapjai” nem pusztán egy dokumentum, inkább egy hitvallás.¹³¹ „Az egyház alapja, az evangélikus egyháztörténet-írás egyik legjelentősebb történelmi és teológiai

¹²³ Uo. 43.

¹²⁴ Magyar fordítását lásd: Korányi – Orosz Gábor Viktor - Reuss András (szerk.): *A norvég egyházi harc. Küzdelem az ideológiával. 1940–1945.* Luther Kiadó, Bp., 2007. 131-139.

¹²⁵ Torleiv Austad: »Catacomb Ordination« in Nazi-Occupied Norway. *Kirchliche Zeitgeschichte*, 2018. 31. évf. 2. sz. 481.

¹²⁶ Gunnar Heiene: The Church of Norway since World War II. In Ryman, Björn (szerk.): *Nordic Folk Churches. A Contemporary Church History.* Wm. B. Eerdmans Publishing Co. Grand Rapids, Michigan, USA, 2005. 42.

¹²⁷ 1945 után az ilyen lelkészeket elbocsátották és csak 1955-ben engedték újra katedrához, egy püspöki beszélgetést követően. Nagyon kevesen tértek vissza. Austad: *Church Resistance against Nazism in Norway*, 290-291.

¹²⁸ Austad: *Church Resistance against Nazism in Norway*, 286.

¹²⁹ Uo. 288.

¹³⁰ Uo. 289-290.

¹³¹ Ennek részleteit lásd: Uo. 287.

dokumentuma, mely hat fejezetben tárgyalta azokat a témákat, amelyek miatt az egyház nem vállalhatott tovább semmilyen közösséget a náci hatalommal.”¹³²

Berggrav püspököt néhány nappal később letartóztatták több más egyházi emberrel együtt. A többiek egy idő után szabadon engedték, ellentétben a püspökkel, akit majd három évig tartottak házi őrizetben.¹³³ Az állami állásukról lemondott lelkészeket halál- és börtönbüntetéssel fenyegették, ha nem vonják vissza az állásfoglalásukat. Mindössze két pásztornál érték el sikert. Ezután újabb levél született, amely szerint korábbi lemondásuk érvénytelen, így szabályosan kezdeményezzék azt a minisztériumnál. Ez is hatástalan maradt.¹³⁴ Az üldözésnek, a megpróbáltatásoknak és egzecírozatásnak a más diktatúrákban meg tapasztalható jelenség volt a kísérője: a templomba járók száma ugrásszerűen megnőtt.

1942. októberben kezdődött a zsidók deportálása és a vagyonuk elkobzása. A norvég zsidóság létszáma ebben az időben 1.800 fő körül volt. Ebből 925 személyt sikerült átszöktetni Svédországba, 780 zsidót fogtak el, akik közül majdnem 600 embert koncentrációs táborba hurcoltak.¹³⁵ 1942-ben a fajok közötti házasság tilalma törvény nemcsak a zsidókra vonatkozott, hanem a lappokra is. A Norvég Evangélikus Egyház ebben a helyzetben sem maradt szótlán, bár több történész szerint némileg későn vette észre a veszélyt. Eddigre már Berggravot letartóztatták, így Ole Hallesby vette át a Keresztyén Tanácsadó Testület irányítását, s az ő vezetésével született a zsidók elleni atrocitásokat elítélő nyilatkozat.¹³⁶ Az egyház tiltakozó állásfoglalását a lelkészek felolvasták a szószékekről. Az egyház „nem hallgathat, ha Isten parancsolatát lábbal tiporják.”¹³⁷

A megfélemlítések, bebörtönzések, házi őrizetek, prédikálástól való eltiltások száma szaporodott az idő elteltével. Voltak lelkészek, akiket istentisztelet közben hurcoltak el a

¹³² Korányi: *A norvég egyházi harc*, A hitvallási irat részletes elemzése megtalálható a Korányi: *A norvég egyházi harc*, 44-47. és Reuss András: Berggrav oslói püspök teológiájának fő vonásai a norvég egyházi harcban In Uő. – Orosz Gábor Viktor – Korányi András (szerk.): *A norvég egyházi harc. Küzdelem az ideológiával. 1940–1945.* Luther Kiadó, Bp., 2007. 94-100. oldalakon.

¹³³ Quisling szerette volna kivégezni Berggravot, de a németek ebben megálljt parancsoltak. A háború után viszont a püspök-prímás kegyelmet kért Quisling részére, és meg is látogatta a börtönben. Korányi: *A norvég egyházi harc*, 58. és 77.

¹³⁴ Uo. 48-49.

¹³⁵ Uo. 50.

¹³⁶ A kétezer fős norvégiai zsidóságnak kb. 40%-a halt meg a háború során. Austad: *Church Resistance against Nazism in Norway*, 291.

¹³⁷ Korányi: *A norvég egyházi harc*, 51-52.

hatóságok. Harminckét lelkész halt mártíromságot táborokban.¹³⁸ A lelkészek száma viszont nemcsak csökkent, hiszen titkos és egyben kalandos felszentelésre is sor került.¹³⁹

Becsülendő a norvégokban, hogy az államegyházi státuszt, a kiszámítható jelent, az egzisztenciális biztonságot és a totális megszálló hatalomtól való félelmet felülírta a keresztyén és nemzeti identitás is. „Az egyházi vezetők nemcsak merész ellenállást tanúsítottak a náci állammal szemben, hanem megszakították kapcsolataikat az állammal, anélkül, hogy visszavonultak volna a gyülekezetekben végzett lelképásztori munkából. Ez nem volt kevesebb, mint egy egyházi forradalom.”¹⁴⁰ Gerhard Besier munkájában összeveti a norvég helyzetet a némettel és megállapítja, hogy „a németországi helyzettel ellentétben a konzervatív-pietista papság többsége sikeresen elszigetelte a nácihoz szimpatizáló kisebbséget, a Quisling-támogatókat.”¹⁴¹ A háború végével egy győztes egyházat találunk Norvégiában, ami sikeresen nemcsak megőrizte, hanem meg is erősítette hitelességét. 1945. május 7-én Berggrav visszatért, és az ország felszabadításának örömére egy órát zúgtak a harangok.

¹³⁸ Uo. 59-62.

¹³⁹ A felszentelés kalandos és konspiratív történetét lásd: Austad: »Catacomb Ordination« in *Nazi-Occupied Norway*, 478-495.

¹⁴⁰ „Church leaders not only took a bold stand of disobedience against the Nazi state, but cut their ties to the state without withdrawing from the pastoral work in the congregations. This was no less than an ecclesiastical revolution.” Austad: *Church Resistance against Nazism in Norway*, 293.

¹⁴¹ „In contrast to the situation in Germany, the conservative-pietistic majority of the clergy managed to isolate the minority of Nazi-affinitive Quisling-supporters.” BESIER, Gerhard: Confession – Emotion – Situation: On Resistance in Churches and Religious Associations in Europe in the 20th Century. *Kirchliche Zeitgeschichte*, 2015. 28. évf. 2. sz. 212.

IV. 3. Merész szavak egy óvatos országban: Kaj Munk dán lelkész a német megszállás alatt

1940. április 9-én Dániát megszállta a náci Németország. A Dán Királyság nem tanúsított számottevő ellenállást, ezért az ország kvázi-független állam maradhatott, önálló kormánnyal, önálló közigazgatással, ami igazán különleges volt a Harmadik Birodalom érdekszféráján belül. A németek a katonai ügyekre koncentráltak, a végrehajtói hatalom gyakorlásáról egyeztetések zajlottak a koalíciós kormány és a németek között.¹⁴² Ebben a helyzetben – ami jelentősen eltért a holland, vagy a norvég szituációtól – a dán társadalom a kollaboráció és az ellenállás között lavírozott. A kettő közt is jelentős spektrumot jártak be egyes személyek vagy intézmények. Előfordult a nyílt konfliktus, az intézkedések szabotálása, de az apró nézeteltérések is.¹⁴³ Izgalmas epizód volt a németek által odavezényelt magyar katonák pozitív szerepe és az ellenállásban való részvétele is.¹⁴⁴

A dán lakosság 95%-át magában foglaló Dán Evangélikus Államegyházban¹⁴⁵ is szinte mindenféle hozzáállás és nézet képviseltette magát. Alapvetően a dánok támogatták az ellenállást, de maguk nem vettek részt benne. „A szószék nem hallgatott, de nem is volt hangos.”¹⁴⁶

Azt a problémát egyetlen lelkész sem kerülhette meg, hogy elgondolkodjon a történelmi szituáción és a maga szerepét ebben identifikálja. Dánia szomszédos Norvégiával, az események szinte egyidőben mentek végbe, mégis teljesen más volt a geopolitikai szituáció. A dánok erőt merítettek abból, hogy folyamatosan híreket kaptak Norvégiából, ami így befolyásolta hozzáállásukat.

¹⁴² Michael Morch Thunbo: *Preaching in Occupied Land*, Studia Theologica. Crisis and Sermons in Wartime Denmark (1940–1945). *Nordic Journal of Theology*, 2026. február, 4-5.

¹⁴³ Carlsten Holbraad: *Danish Reactions to German Occupation*. History and Historiography. UCL Press, London, Egyesült Királyság, 2017. 131.

¹⁴⁴ Søren Peter Sørensen: *Fegyvertelenül Dániában. Magyar katonák sorsa a II. világháború utolsó szakaszában. Honismeret*, 2007, 35. évf. 5. sz. 19-31. és *Uő: Fegyvertelenül Dániában II. Magyar katonák sorsa a II. világháború utolsó szakaszában. Honismeret*, 2007, 35. évf. 6. sz. 93-101.

¹⁴⁵ Az evangélikusság Dániában betöltött szerepéről lásd: Carsten Bach-Nielsen: *The Role of the Lutheran Church in Denmark. Kirchliche Zeitgeschichte*. 2012, 25. évf. 2. sz. 293-310.

¹⁴⁶ „The pulpit was neither silent nor strident...” Thunbo: *Preaching in Occupied Land*, 12.

A dán prédikációk változása kapcsán 2026-ban jelent meg egy modern és izgalmas tanulmány Michael Morch Thunbotól, amiben 823, Dánia megszállása alatt elhangzott prédikációt elemzett. Lásd: Thunbo: *Preaching in Occupied Land*, 1-16.

Az ellenállásban részt vevők, illetve a náci nyomás ellen felszólalók között döntő többségében voltak a belmisszió mozgalom és a sajátos dán evangélikus történelmi kegyesség, az úgynevezett grundtvigianizmus képviselői.¹⁴⁷

A dánok az elején nem érezték meg a náci megszállás okozta gondokat és korlátokat, így a felszólalások száma és intenzitása csak az idő előrehaladtával fokozódott. Elsők között P. G. Lindhardt lelkipásztor adott ki 1941-ben egy röpiratot, amiben összekötötte a spirituális és kulturális létezést és túlélést a nép politikai megmaradásával. Ez volt az első nyilvános teológiai hang, amely a dán kormány kollaborációs politikája ellen emelte fel a szavát.¹⁴⁸ A másik kritikus hangot megütő egyházi ember Hal Koch volt, aki az egyetemi ifjúságnak tartott előadásaival adott politikai irányt a dán fiatalságnak.¹⁴⁹

Számos példából válik világossá, hogy a dán egyházon belüli ellenállás nem felülről jött, hanem inkább alulról. Teljesen más volt a szituáció Norvégia, vagy éppen Hollandiával szemben, hiszen mind a kormány, mind maga a király is Dániában maradt és nyugalomra, megfontoltságra intette a dánokat.¹⁵⁰

1943 nyarán következett be Dánia közjogi fordulata. A sok szabotázsakció okán a németek halálbüntetést követeltek az ellenállókra. A dán kormány megtagadta ezt, amire válaszul Németország közvetlen ellenőrzést vezetett be az országban.¹⁵¹ A náci a továbbiakban sem kívántak konfliktusba kerülni az egyházzal, mégis, a közvetlen kormányzás bevezetésével alapvetően megváltozott a dán társadalom és azon belül az egyház alkalmazkodó álláspontja. Már 1943 októberében kiadott a püspöki kar egy tiltakozó állásfoglalást a zsidók deportálása ellen. Michael Morch Thunbo elemzése szerint a kormány elmozdítását követően az igehirdetések tónusa és hozzáállása is megváltozott és erélyesebben szólaltak fel a megszállás ellen.¹⁵² Ugyanekkor megalakult a Dán Lelkészek Nemhivatalos Egyesülete (*Praesternes uofficielle Forening = PUF*) azzal a szándékkal, hogy egy norvégokéhoz hasonló helyzetben megszervezzék az egyházi önállóságot. Ennek a csoportnak a tagjai aztán aktívan részt vettek a korszak legsikeresebb bújtatásában és a zsidók külföldre szöktetésében is.¹⁵³

¹⁴⁷ Nevét N. F. S. Grundtvig (1783–1872) lelkészről kapta. Palle Roslyng-Jensen: The Danish State Church during the German Occupation 1940–45. State Collaboration and Resistance Source. *Kirchliche Zeitgeschichte*, 2015, 28. évf. 2. sz. 264.

¹⁴⁸ Roslyng-Jensen: *The Danish State Church during the German Occupation 1940–45*, 267.

¹⁴⁹ Steven Borish: Hal Koch, Grundtvig and the rescue of the Danish Jews: A case study in the democratic mobilisation for non-violent resistance. *Grundtvig-Studier*, 2009. január, 61. évf. 1. sz. 86-119.

¹⁵⁰ Mortensen: *Den danske kirke og modstandskampen 1940-45*, 504.

¹⁵¹ Thunbo: *Preaching in Occupied Land*, 7.

¹⁵² Uo. 9-12.

¹⁵³ Roslyng-Jensen: *The Danish State Church during the German Occupation 1940–45*, 274.

A zsidók kimenekítésében aktívan részt vettek az evangélikus lelkészek, egyik forrásunk szerint a 90%-uk.¹⁵⁴ Dánia szerencsés helyen feküdt, hiszen a halászhajók könnyedén el tudtak jutni a semleges svéd vizekre. A halászokat bevonó, kalandos menekítés utáni vasárnapon jelent meg Fugslang-Damgaard püspök körlevele, amiben leírta, hogy a zsidóüldözés ellentmond annak az üzenetnek, amelyet Krisztus egyháza hirdet. Maga Adolf Eichmann szerint is Dánia okozta a legnagyobb nehézséget a zsidók begyűjtésekor.¹⁵⁵

1943 után a következő, talán egyházilag legjelentősebb fordulat egy szomorú eseményhez köthető: Kaj Munk lelképásztort 1944. január 4-én este az SS elhurcolta otthonából és felsőbb utasításra útközben, hátulról agyonlőtték.¹⁵⁶ A püspökök két héten belül, január 15-én adták ki nyílt állásfoglalásukat, melyben elítélték a német csapatokat és egyben az ellenállás szabotázsakcióit is. Ezt alapvetően egy félszeg megoldásnak tarthatnánk, de egy totalitárius diktatúrában már ez is előremutató megoldás volt, főleg a korábbi némasághoz képest. A társadalmi nyomás viszont nagyobb volt már ekkor ennél. A következő hónapban egy merészebb nyilatkozat született, hiszen csak a németek által elkövetett atrocitásokat és gyilkosságokat ítélte el a püspöki kar. A helyzet tovább fokozódott és az ellenállást szervező testületnek, azaz a Szabadság Tanácsnak Hans Ollgard püspök is tagja lett, ezzel az egyházi vezetés egyértelműen az ellenállás oldalára állt.¹⁵⁷ „Az államegyház, mint intézmény nem harcolt a megszálló hatalom ellen és nem támogatta az ellenállást. Az ellenállást az állami egyházhhoz kapcsolódó egyének vagy korlátozott csoportok hozták létre és támogatták.”¹⁵⁸

Kaj Munk halála kijózanítóan hatott a társadalomra és az egyházra is: létrejött a *Hjaelpeforening* (Egyházi Segélyszervezet). Létrehozásának hivatalos indoka a papi ruhák beszerzése volt - igazából pedig szerették volna megvédeni azokat a lelkészeket, akik ellen atrocitás vagy merénylet volt készülöben. A csoport később nevet változtatott és a radikálisabban hangzó *Kirkens Front* lett belőle. 6-8 fős csoportokban gyűltek össze egyházi épületekben, ahol a lőfegyverek használatáról is tanultak. 1945. április 9-én Tage Schack lelkész meggyilkolása után egy éjjel-nappal telefonon is értesíthető csapatot hoztak létre.¹⁵⁹ A Kirkens

¹⁵⁴ Ellen Levine: *Darkness over Denmark. The Danish resistance and the rescue of the Jews*. Holiday House, New York, New York, USA, 2001. 90.

¹⁵⁵ Uo. 91.

¹⁵⁶ Forró Imre: In memoriam Kaj Munk. *Theologiai Szemle*, 1974, 17. új évf. 3-4. sz. 111.

¹⁵⁷ Roslyng-Jensen: *The Danish State Church during the German Occupation 1940–45*, 270.

¹⁵⁸ „The State Church as an institution was not fighting the occupation power or supporting resistance. Resistance was created and supported by individuals or limited groups connected to the State Church.” Uo. 277.

¹⁵⁹ Lasse Mortensen: Den danske kirke og modstandskampen 1940-45. De Teologiske Hovedstromningers Betydning. *Historisk Tidsskrift*, 2014. 113. kötet 2. sz. 511-512.
<https://tidsskrift.dk/historisktidsskrift/article/view/56656> 2026-02-16

Front egyik fontos feladata lett egy idő után, hogy együttműködött az ellenállással egy élelmiszerraktár-hálózat üzemeltetésével. Feladatuk az lett volna, hogy élelmiszerral lássák el az ellenállók harcosait arra az esetre, ha a háború végső szakaszában katonai összecsapás következne be a német csapatokkal. Ez az egész országra kiterjedő hálózat egyfajta ellátócsapatként működött - csak Koppenhágában 37 különböző raktár működött egyházi épületekben.¹⁶⁰ A háborút követő nehéz időszakban ezek a raktárak ételosztó központokká alakultak.

Mivel Dánia békésen kapitulált, a csoport soha nem vett részt tényleges harcokban, ahogyan a többi, az ellenállási mozgalomban részt vevő csoport nagyrésze sem.¹⁶¹ Viszont voltak olyan lelkészek, akik az ellenállással együtt részt vettek fegyverek eltulajdonításában és tárolásában is. Harald Sandbaek katonai csoportok szervezésében és szabotázsakció előkészítésében is részt vett, amely miatt a Gestapo meg is kínoztta, de csodával határos módon sikerült kiszöknie Svédországba. A németek összesen 40 dán lelkészt tartóztattak le, közülük heten koncentrációs táborba is kerültek.¹⁶²

Voltak az ellenálláson belül békésebb akciók is. Ilyen volt a „fehér buszok” akció,¹⁶³ amit elsősorban a Svéd Vöröskereszt és a dán kormány hajtotta végre 1945 tavaszán, hogy megmentse a náci ellenőrzés alatt álló területeken lévő koncentrációs táborok foglyait, és Svédországba szállítsa őket. Egyháztagok és lelkészek is részt vettek ezeknek az akcióknak a lebonyolításában.¹⁶⁴

Láthattuk, hogy a dán egyháztörténet nácikkal kapcsolatos fordulópontja két eseményhez köthető: a dán végrehajtói hatalom elmozdításához és a teljes német közigazgatás bevezetéséhez, illetve Kaj Munk halálához. Úgy tűnik, ennek a kérlelhetetlen ellenállónak, ennek a nácikkal szemben kompromisszumot nem ismerő lelkipásztornak, írónak és dramaturgnak a halála kellett, hogy felrázza az egyház lelkiismeretét.

Kaj Munk először szimpatizált a nácikkal, benne ébredő nemzeti erőt látott. De már 1936-ban megjelent egy cikke, amiben élesen bírálta a zsidókkal szembeni törvényeket és

¹⁶⁰ Uo. 514-515.

¹⁶¹ Uo. 521.

¹⁶² Roslyng-Jensen: *The Danish State Church during the German Occupation 1940–45*, 274-276.

¹⁶³ Bernd Philipsen: *Die „Weissen Busse”*. <https://geschichte-s-h.de/sh-von-a-bis-z/w/weissen-busse/> 2026-04-01

¹⁶⁴ „The operation »White Buses« is unforgettable. This operation was primarily undertaken by the Swedish Red Cross and the Danish government in the spring of 1945 to rescue concentration camp inmates in areas under Nazi control, and to transport them to Sweden. Christians and pastors were also among those who facilitated these actions.” Gerhard Besier: *Confession – Emotion – Situation: On Resistance in Churches and Religious Associations in Europe in the 20th Century*. *Kirchliche Zeitgeschichte*, 2015. 28. évf. 2. sz. 216.

ellentétesnek nevezte azokat a keresztyéniséggel. Ebből a cikkéből aztán külpolitikai botrány is lett, mert a németek hivatalos levelet írtak a dán egyházügyi miniszternek, hogy Kaj Munk kérjen bocsánatot. A miniszter ugyan szólt a püspöknek, de Kaj Munk ezt felháborodottan utasította vissza.¹⁶⁵

Kaj Munk nemcsak lelkipásztorként, hanem íróként is tevékenykedett, közel negyven színdarab köthető nevéhez.¹⁶⁶ Gondolatiságának és ellenállásának legfontosabb szava az *igazság* volt, amely nem „én-igazságként”, hanem krisztusiként jelent meg nála. Ezért minden igazságtalanság felháborította, sőt, az elhallgatását is gyávaságnak és megalkuvásnak látta. Kaj Munk megalkuvást nem tűrő gondolkodására jellemző az alább idézet: „És ne feledjük: a keresztény egyház szimbólumai mindig is az oroszlán, a bárány, a galamb és a hal voltak... de sohasem a kaméleon.”¹⁶⁷

1943 márciusban a kormány levelet írt minden lelkésznek azt kérve, hogy kerüljék a nyilvános utalást a norvég egyház konfliktusos helyzetére. Kaj Munk tiltakozó levéllel válaszolt, leírva, hogy a norvég egyház azokért az eszmékért harcol, amelyek betartására esküt tett. „Jobb, ha Dánia viszonya Németországgal romlik meg, mint Jézus Krisztussal.”¹⁶⁸ 1943. őszén letartóztatták és karácsony előtt szabadon engedték. Ekkor visszatérhetett feleségéhez és öt gyermekéhez.¹⁶⁹

1943. decemberben a koppenhágai székesegyházban lett volna szolgálata, ahol a gyávaság ellenében a bátorságot helyezte volna előtérbe - de a németek betiltották az istentiszteletet. Munk azt kérte a püspöktől, hogy a tiltás ellenére tartsák meg, de a püspök és a parókus lelkész inkább beleegyezett a tiltásba és némán asszisztált hozzá.

¹⁶⁵ „His admiration for Hitler soon began to dwindle. In 1936 Hitler passed the discriminating special laws for Jews. Kaj Munk wrote an article called *Det kristenffjendske Tyskland* (“Germany – the enemy of Christianity”) (Munk 1936) where he thoroughly criticized the laws. This resulted in a very strong reaction from Germany. The German Foreign Ministry complained to the Danish government. The Ministry for Church Affairs told Kaj Munk’s bishop to order him to apologize to the Germans. Kaj Munk angrily refused and said: “From Jesus the Jew I have learnt that when one fights for a principle one will often have to be incautious, provocative and hurtful.” Arene Lund: Kaj Munk as a journalist. In Søren Dosenrode (szerk.): *Freedom of the Press. On Censorship, Self-censorship, and Press Ethics*. Nomos, Baden-Baden, Németország, 2010. 23.

¹⁶⁶ Arne Munk: Kaj Munk and resistance. In Søren Dosenrode (szerk.): *Christianity and Resistance in the 20th Century. From Kaj Munk and Dietrich Bonhoeffer to Desmond Tutu*. Brill, Leiden, Hollandia, 2008. 81.

¹⁶⁷ „And remember the signs of the Christian Church have been the Lion, the Lamb, the Dove, and the Fish...but never the chameleon.” *Danish Martyr Kaj Munk: Still Preaching Even Through Tomorrow’s Texts*. <https://omgcenter.com/2019/02/02/danish-martyr-kaj-munk-still-preaching-even-through-tomorrows-texts/> 2026-04-01

¹⁶⁸ Jan Bank – Lieve Gevers: *Churches and Religion in the Second World War*. Bloomsbury Academic, New York City, New York, USA, 2016.

¹⁶⁹ Kaj Munk: *By the rivers of Babylon. Fifteen sermons*. Lutheran Publishing House, Blair, Nebraska, USA, 1945. 8.

Utolsó prédikációját 1944. január 1-én mondta el.¹⁷⁰ Ezen az istentiszteleten nem ment fel a szószerkekre és a Luther-kabátot sem vette fel. Kemény felütéssel indítva azt sérelmezte, hogy egyesek a németek szolgálatába álltak. „Soha nem lesz keresztény cselekedet az igazságtalanság rendelkezésére állni, akár gyávaságból, kapzsiságból, akár ostoba engedékenységből történik ez.” Kaj Munk a fiatalságot, az ellenállást éltette. Igehirdetése nem egy klasszikus prédikáció, inkább politikai beszéd volt. Sok benne a dorgálás azok felé, akik valamiképpen kiegyeztek a nácikkal.

Elemzésem alapja egy korábbi, a gondolatvilágát sokkal jobban tükröző prédikáció lett, amit 1941-1942-ben mondott el saját gyülekezetében.¹⁷¹ Kaj Munk nem egyetlen hitvallást írt a rendszerrel szemben. Nem volt kiérlelt barthiánus reflexiója - helyette permanens tiltakozása és ellenállása volt az, ami segített abban, hogy felébressze az embereket - és az egyházi közvéleményt – a megszálló totalitárius hatalommal szemben.

Az elemzett igehirdetését Máté 22, 15-22. alapján mondta el. A textusválasztás az állam-egyház kapcsolat egyik alapigéje, Jézus válasza arra a kérdésre, hogy szabad-e adót fizetni a császárnak. Kaj Munk már az első mondatával kontextualizál, amikor a Heródes-pártiak és a farizeusok között „koalíciós kormányt” említ. Az igehirdetés első felében a farizeusokkal, azaz a kérdezőkkel foglalkozik, akiket szembeállít az igazsággal. Ezt követően egy plasztikus képpel tér rá Jézus válaszára. („Most kinyitja száját, hogy beszéljen. Válaszát izgatottan várják.”) Itt fejt ki az ígéhez ragaszkodva, hogy mi a keresztény ember feladata és felelőssége az Isten és a császár felé.

Kaj Munk határt szab a „császár”, azaz az államhatalom működésének. Egyrészt megállapítja, hogy bizonyos kereten kívül már nem terjed a hatalma – másrészt azt is, hogy amint hazugságba keveredik, elveszti hatalmi jellegét. Amint összeütközik az Isten és a császár, mindig Istent kell választanunk. Ezek után arra a kérdésre válaszol, hogy szabad-e az egyháznak politizálnia? Kaj Munk válasza határozott igen. Itt is az igazságból indul ki és innen jut el ahhoz a gondolathoz, hogy hogyan kell segíteni a másik embernek, hogyan kell keresztyénként beavatkozni az életet veszélyeztető állami döntésbe. Keresztyén kötelességünk megmenteni a szomszédot, amikor életveszélyben van. Az istentisztelet hazugsággá válik, amennyiben fél kimondani az igazságot. Heródest a megszálló római katonaság talpnyalójának nevezte, ami az

¹⁷⁰ Ennek angol fordításáról nincs tudomásunk, emiatt a deepl.com és az AI fordításával tudtam előrelépni. Eredetileg dánul: Kaj Munk: Praediken til Nytarsdag. In Uő: *Krigens pradikener 1940-1944*. Aalborg University, Koppenhága, Dánia, 2021. 457-461.

¹⁷¹ Kaj Munk: God and Caesar. In Uő: *Four sermons*. (Ford. John M. Jensen.) Lutheran Publishing House, Blair, Nebraska, USA, 1944. 33-36.

1940-es évek Dániájában erőteljes kontextus. Kaj Munk kárhoztatja a némaságot, még a prédikáció utolsó mondatával is: „Dániában addig nem lesz jobb a helyzet, amíg a dán nép meg nem tanulja Krisztus bátorságát!”¹⁷²

Kaj Munk egy kompromisszumot kereső, a békéért néhol az igazságot is zárójelbe tevő társadalomban és egyházban kérlelhetetlenül állt ki a totalitárius rendszerrel szemben. Sokaknak adott erőt és mártíromsága komoly következményekkel járt. Az egyházat egységbe tömörítette, ösztönözte a bátor felszólalásra és erőt adott az ellenállóknak.

¹⁷² Eredetiben: „Things will not be better in Denmark until the Danish people have learned their lesson from the courage of Christ!” Uo. 36.

VII. Kommunizmus

VII. 1. Az úrvacsora más ügy. Fekete Péter és Kovács Tibor esete

„Elvetjük azt a hamis tanítást, amely szerint az egyház igehirdetése forrásaként köteles lenne Istennek ezen egyetlen szaván kívül más tényeket és hatalmasságokat, jelenségeket és igazságokat Isten kinyilatkoztatásául elfogadni.”¹⁷³

A hitvallások néha szervezeten, előre megfontoltan keletkeznek, mint Barmen esetében, vagy éppen kegyes lángolások okán, ahogyan a kárpátaljai lelkészek esetében. Ám Fekete Péter és Kovács Tibor teológiai és hitbeli okok mentén vállalták a status confessionis szerepet. Itt nem nagytekintélyű teológusok, vagy egyházi vezetők, hanem segédlelkészek, pályakezdők, jó karrier előtt álló emberek álltak ki és mutattak rá, hogy ki az igehirdetés egyetlen forrása.

A kolhozítás szocialista programja elérte a sztálini típusú Magyar Népköztársaságot is. De nem csupán a földbirtokszerkezetet akarták megváltoztatni, hanem a nép lelkét is. Ezért szükséges volt, hogy a templom is színpad legyen, s az igehirdetések igent mondjanak a szocializmus egyik fontos programjára. Erre mondott nemet Fekete Péter és Kovács Tibor. Az 1954-es felszólalásuk egyháztörténetileg sokkal jelentősebbé vált, mint azt sejtették és sajnálatosan sokkal tovább elkísérte őket, mintsem azt gondolhatták. A Memorandum és a két segédlelkész hitvallása fontos mozzanat volt az egyháztörténet fonalában.¹⁷⁴

Fekete Péter és Kovács Tibor jó ismerősök voltak: 1949-1952 között Alcsúton a Bethánia Szövetség missziói telepén dolgoztak együtt, mindketten SDG-sek voltak.¹⁷⁵ Kovács Tibor Debrecen-Nagytemplom segédlelkésze, Fekete Péter pedig Debrecen-Ispotály-téri segédlelkész volt. Fekete 1954-ben tanársegéd is volt a Debreceni Teológián.¹⁷⁶

A szovjet megszállást követően hazánk a „némi demokráciából népi demokrácia” lett, azaz 1949-től már sztálini típusú berendezkedésű országgá vált. A kommunista rendszernek, azon

¹⁷³ Benczúr: *A Barmeni Teológiai Nyilatkozat*, 47.

https://epa.oszk.hu/02300/02359/00008/pdf/EPA02359_Evangelikus_Theologia_1948_01_46-52.pdf 2026-01-31

¹⁷⁴ Fő forrásként szolgált az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában található, kifejezetten Fekete Péterről nyitott 359 oldalas dokumentum. Ebben a dossziében nemcsak későbbi jelentések találhatók, hanem maga Fekete Péter Memoranduma is, amely bőséges információt közöl, ráadásul első kézből az eseményekről.

Fekete Péter: *Memorandum - Fekete Péter és Kovács Tibor debreceni segédlelkészek fegyelmi ügye, s a vele kapcsolatos időszéri teológiai kérdések*. ÁBTL 3. 1. 5. – O- 13818/101-165.

¹⁷⁵ Kovács Tibor: *Orando et laborando. Részletek, visszaemlékezések régi naplók alapján*. Tiszántúli Református Egyházkerület, Debrecen, 2006. 41-46.

¹⁷⁶ Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár (továbbiakban: TTREL) I. 1. i. 20. 0130. Kovács Tibor Törzskönyve.

belül a sztálinizmusnak is vannak bizonyos feltételei, programjai, amit szigorúan követni kell. Ide tartozik a kolhozosítás, magyarul szövetkezesítés, amely a rendszer teljes kiépülését követően kezdődött el. A földbirtokszerkezet szocialista átalakítását hivatalosan mezőgazdaság-fejlesztésnek hívták.

1954-ben született egy körlevél a Magyarországi Református Egyházon belül,¹⁷⁷ amiben Békefi Benő esperes teológiailag megalapozta a mezőgazdaság-fejlesztést, ötleteket adott, hogy milyen textusok alapján prédikáljanak a lelkipásztorok a Tiszavidéki Református Egyházkerületben.¹⁷⁸ A textusok nagyrésze a kegyelemről, az üdvösségről szólt.¹⁷⁹ Péter János tiszavidéki püspök¹⁸⁰ lelkészek előtt 1954. március 5-én megtartott előadása ennek a körlevélnek az alátámasztását szolgálta. Ebben a teológiailag leginkább visszás bekezdés a következő volt: „Több gyülekezetben most lesz úrvacsoraosztás. Most érkezik meg a püspökök körlevele. Tanácsokkal és buzdításokkal. Nehogy valakiben az a gondolat támadjon, hogy itt most különböző ügyek keverednek össze. Itt e g y ügyről van szó. Ebben az egységben igyekezzünk betölteni a szolgálatot.”¹⁸¹

A püspöki körlevél felolvasása kötelező volt. Fekete Péter ezt nem tette meg, de nem ellenállásból: az egyházközségben egyszerre két helyen volt istentisztelet. Az ispotály-téri gyülekezetben a vezető lelkész szolgált, míg Fekete Péter a Téglás-kerti állami iskola termében hirdette az Igét és osztott úrvacsorát. Mivel a körlevélből egy példányuk volt, ezért azt Zsíros József parókus lelkész tartotta magánál és olvasta fel, így Fekete Péter ezt nem tudta megtenni. „A prédikációban a mezőgazdaságfejlesztés ügyére kitérni egyébként a gyülekezetszerűség homiletikai törvénye sem készítette az igehirdetőt, mivel a jelenlevő igehallgatók között egyetlen földműves ember sem volt, s talán az egész Téglás-kerti gyülekezethez nem tartozik földműves foglalkozású, mivel jellegzetesen vasutas és postás foglalkozású emberekből áll a

¹⁷⁷ „A földosztás reménykeltő szakaszát az erőszakos téjeszesítés kétségbeejtő riadalma váltotta fel.” Török István: Méltató megemlékezés. A könyv szerzője. In Fekete Péter: *Az egyház és a szekta. Teológiai doktori értekezés.* (1967). Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Bp., 1993. 7.

¹⁷⁸ „Elvetjük azt a hamis tant, amely szerint az egyház rábíthatja igehirdetésének és rendjének mikéntjét a mindenkor uralkodó világnézeti és politikai meggyőződések tetszésére vagy változására.” Juhász: *75 éves a Barmeni Teológiai Nyilatkozat*, 337.

¹⁷⁹ Kivonat „Erdélyi” f. n. ügynök 1964. II. hó 10-i jelentéséből, ÁBTL 3. 1. 5. – O- 13818/89. 105-108.

¹⁸⁰ Hornyák, Máté: Péter János életútja Tildy Zoltán irodájáig. *Hagyomány, Identitás, Történelem*, 2024. 1. sz. 109-125.

¹⁸¹ A betűszedés az eredetiből. ÁBTL 3. 1. 5. – O- 13818/111. Kovács Tibor visszaemlékezése szerint egy esperes ezt aláhúzva azt mondta, hogy „Az úrvacsora és a mezőgazdaság-fejlesztés ügye egy ügy!” Kovács Tibor: *Orando et laborando*. 53.

tégláskerti gyülekezet területi helyzeténél fogva.”¹⁸² -írta Memorandumában Fekete. Kovács Tibor igehirdetésében szintén nem tért ki a magyar földek kérdésére, de a körlevelet felolvasta.

A debreceni lelkipásztorok 1954. március 12-én találkoztak, ahol mindenkinek be kellett számolnia arról, hogy „Milyen benyomást keltett bennük Péter János püspök úr március 5-i előadása?” Illetve a következő kérdések arra vonatkoztak, hogy ezt hogyan használták fel az igehirdetésben, hogyan prédikáltak a mezőgazdaság-fejlesztésről (!), felolvasták-e a körlevelet és az hogyan hatott a gyülekezetre? A felszólalásokban egyesével ismertetni kellett az igehirdetés vázlatát is. Dezső László nagytemplomi lelkész, kisköri elnök elmondta a megjelenteknek, hogy 1954. március 7-április 30. közötti összes igehirdetést, bibliaóra vázlatot be kell küldeni az esperesi hivatalba, „mely azokat az egyetemes konventhez továbbítja. Az illusztrációkat tehát a mezőgazdaság területéről kell venni ezekben az időkben.”¹⁸³ Úgyhogy az igehirdetéseknek a mezőgazdaságról kell szólnia és ehhez a mezőgazdaságból vett illusztrációkat kell alkalmazni, a mezőgazdaságról szóló textusokhoz.

Jól látható ebben a történetben is, hogy a totalitárius diktatúra nem elégszik meg azzal, hogy az egyházat a templom falai közé szorítsa. A totalitás az élet minden területére be akar szivárogni: a családi életbe, a házasságba, a hitbe, az egyház belső tereibe, legszentebb pillanataiba, a sákramentum és az igehirdetés területére is. Az istentisztelet nem maradhat független, oda is be kell törnie az államgépezetnek. Ezt néha nem konfrontatívan, hanem az állam és a nemzet érdekei mögé bújva teszi -emiatt néha kevésbé észrevehető.

Az egyesével történő beszámolók -amikről szintén lehetne külön értekezni, hiszen többen az „infantilis allegória” új műfaját teremtték meg.¹⁸⁴ A beszámolók között hangzott el Kovács Tibor hitvallása. Az előadás előtt Kovács Tibor elmondta, hogy a körlevelet felolvasta¹⁸⁵ ugyan, de „lelkiismereti, teológiai és metodikai okai voltak” annak, hogy nem tért ki külön a prédikációban a szövetkezesítésre. Az indokait az előadás után fejtette ki.

¹⁸² Fekete Péter: *Memorandum - Fekete Péter és Kovács Tibor debreceni segédlelkészek fegyelmi ügye, s a vele kapcsolatos időszzerű teológiai kérdések.* ÁBTL 3. 1. 5. – O- 13818/115-116.

¹⁸³ Uo. 116.

¹⁸⁴ Madarász József kerekestelepi lelkész beszámolója szerint ahogy Zákus előtt új lehetőséget nyílt meg, úgy most a mezőgazdaság-fejlesztés is új lehetőséget nyitott meg. Volt olyan, akit a bibliaóra után, vagy a presbiterek az istentisztelet előtt külön kérték, hogy ne olvassa fel, vagy ne szője bele az igehirdetésben a kollektivizálást, de ők mégis megtették. „A körlevelet felolvasta, s a rendkívüli jó hatás bizonyossága, hogy közbeszólt valaki hangosan: „Köszönjük szépen.” -hangzott el Molnár Gyula nagycsere-halápi lelkésztől. Nehéz ezt őszinte kitörő köszönetként értékelni. Voltak, akik továbbmentek a szervilizmusban: „Rápolti László ondód-mácsi lp.: Textusa I. Pét 2:11-12. Az önzés, a kuláktermészet benne van minden emberben. -Hogyan neveljünk szocialista embert? Ezt a feladatot bízta reánk Isten. A körlevelet felolvasta, s jó hatással volt.” Uo. 117.

¹⁸⁵ Kovács Tibor „minden kommentár nélkül szolgálata végén szó szerint felolvasta.” Uo. 114.

A beszámolók végén, amikor a lelkeszi kiskör vezetője már fel is kérte az esperes előadásának megtartására, megkérdezte, hogy „Van-e még valaki, aki az elmúlt vasárnap d.e. szolgált Debrecenben, s nem számolt be? Számoljon még be az is röviden!” Erre felállt Fekete Péter és megtartotta beszámolóját. Fekete Péter tehát elkerülhette volna a beszámolást, de hozzáállása, hite, karaktere nem engedte, s mint kiderült, ez egyben a status confessionis pillanata is volt.

Fekete Péter elmondta, hogy a körlevelet nem tudta felolvasni, a mezőgazdaság-fejlesztésnek nem ellensége. Teológiai és lelkiismereti okokból nem tért ki erre az ügyre az igehirdetésben. „Kötelességemnek érzem még azt elmondani, hogy egyáltalán nem tudom elfogadni püspök úr előadásának azt a teológiai okfejtését, indokolását sem, hogy t. i. az úrvacsorában és a többi kenyérért folytatott munkában ugyanaz az ügy történik.”¹⁸⁶ Dezső László erre azt válaszolta, hogy kéri, keresse meg őt a két segédlelkész egy „pásztori” beszélgetésre.

A felszólalások után az esperes előadása következett. Azután néma csend lett a teremben, és mindenki a két segédlelkészre nézett, várva, hogy az ő hozzászólásuk következik. Kovács Tibor és Fekete Péter egymás mellett ültek, de nem beszéltek egymással. Kiss József esperes előadása alatt jegyzetelték le azokat a gondolataikat, amik „az előadás, illetve a prédikációvázlatok fölötti megütközésük váltott ki belőlük.”¹⁸⁷

Kovács Tibor felszólalásában az úrvacsora hitet építő jellegét hangsúlyozta, azt, hogy imádságos készülése alatt hogyan kerültek elé a gyülekezeti tagok, s ez hogyan befolyásolta az igehirdetésének tartalmát. Kovács Tibor aztán rátért a teológiai kérdésre is. Ebben Barth 1951-es nyílt levelét idézte fel, miszerint „a mai modern emberi megoldások igenlését a keresztyén üdvüzenet részévé teszik”.¹⁸⁸ Szerinte ebbe a hibába, eltévelyedésbe esett több igehirdető is a kiadott vázlatok alapján. „Ennél már csak az az igeértelmezés lenne elrettentőbb, ha - történetesen Afrikában élnénk -, és a tevehajcsárok felé ezt az Igét tartanánk alkalmas textusnak, hogy „adá Jézus a kenyeret az Ő tanítványainak... és a sokaság a lábai elé tévék?! ”¹⁸⁹

A textus félreértelmezésén túl másik problémaként fogalmazta meg a kozmikus váltság „vulgáris használatát”, miszerint „mintha az lenne a feladatunk, hogy bizonyos témákat sulykoljunk bele a gyülekezetbe.” Ennek mentén kifogásolta, hogy az esperes által előterjesztett

¹⁸⁶ Uo. 120.

¹⁸⁷ Uo.

¹⁸⁸ Uo. 121.

¹⁸⁹ Uo. 122.

igemagyarázatokban az üdvösségről van szó, mégis aktuális kérdésekre helyezték vele a hangsúlyt. Kovács Tibor szerint hasonlóért elsőéves teológusként „kikaptak volna”. A következő bekezdésében azt hangsúlyozta, hogy nem „az ügy lényege, hanem kiviteli módja ellen vannak súlyos kifogásai”. A nagytemplomi segédlelkész elmondta, hogy a körlevelet felolvasta, bár voltak olyan mondatok benne, amivel nem értett egyet. Fekete Péter rövid felszólalásában csatlakozott Kovács Tiborhoz. Azt kérte, hogy a prédikációvázlatokat küldjék el a Teológia szakprofesszorainak, ezzel is csatlakozva az első felszólalóhoz, miszerint ezek nem állják meg a helyüket a homiletika tudomány kritériumai szerint.

A két segédlelkészt döbbent csönd követett. Fekete Péter azt mondta Kovács Tibornak, hogy a „teve-hasonlatot” és az elsőéves teológusról szóló mondatot nem szabadott volna mondania. Ezzel utóbbi egyetértett. Volt, aki felháborodott a hozzászólásukon, volt olyan, aki azt javasolta, alakuljon egy kis bizottság, kettőjük igehirdetésének „megjavítására, valamint kettőjük döntésre-segítése érdekében”.¹⁹⁰

A gyűlés után ketten Fekete Péter lakására mentek, ott legépelték a hozzászólásaikat, leellenőrizték a hivatalos jegyzőkönyvhöz képest és pár fültanúval is egyeztettek; majd azt elküldték Péter Jánosnak és a debreceni teológiának is azért, hogy ne szóbeszédemből tudják meg, mi történt, hanem az ő interpretációjuk alapján értesüljenek az eseményekről. A két segédlelkész tettével önmagát védte, de akarva-akaratlanul is bizonyágtételük az egyházmegyei lelkészi karból kikerült és sokkal komolyabb nyilvánosságot kapott.

1954. március 14-én Kovács Tibor délelőtt a Kollégium Oratóriumában szolgált, majd kapott egy szóbeli üzenetet a püspöktől, hogy már délután ne prédikáljon a Nagytemplomban és másnap reggel 9 órára menjen be a püspökhöz. A kihallgatás előtt Kovács Tibor, Fekete Péter és párjaik imaközösségre gyűltek össze. A napi Ige a Józsué 1, 7-8. volt, ami bátorította őket a status confessionis-ban.¹⁹¹ Kovács Tibor kihallgatása 10:00-11:30 között zajlott. Kovács Tibor elmondta, mi készítette a kisköri hozzászólására. A tiszavidéki püspök szerint a hozzászólása „szeretetlen, erkölcstelen, hitetlen, és értelmetlen beszéd volt.”¹⁹² Szóbelileg utasította arra, hogy nem szolgálhat, „s a szilencium idejét használja fel magatartásának átgondolására”.

¹⁹⁰ Farkas Pál esperes javaslata volt. Uo. 123.

¹⁹¹ „Csak légy bátor és igen erős, hogy vigyázz és mindent ama törvény szerint cselekedjél, amelyet Mózes, az én szolgám szabott elődbe; attól se jobbra, se balra ne hajlíj, hogy jó szerencsés lehess mindenben, amiben jársz! El ne távozzék e törvénynek könyve a te szádtól, hanem gondolkodjál arról éjjel és nappal, hogy vigyázz és mindent úgy cselekedjél, amint írva van abban, mert akkor leszel jó szerencsés a te utaidon és akkor boldogulsz.”

¹⁹² Fekete: *Memorandum*, 124.

Március 15. délután Péter János behívatta Fekete Pétert is. A kihallgatást Péter János azzal kezdte, hogy átadta Feketének a teológiára történő adjunktusi kinevezését, mely március 1-én lépett hatályba, 1.100 forintos fizetéssel, ami jóval az átlagkereset felett volt.¹⁹³ A kinevezést a püspök március 6-án aláírta, de március 15-én délelőtt megsemmisítette. A megsemmisítés oka az volt, hogy Fekete azonosította magát Kovács Tibor felszólalásával. Fekete Péter püspök előtti megnyilvánulását némi szubjektivitással bátornak és erősnek tudnám nevezni.

Péter János emelkedett hangerővel mondta el, hogy sok szeretetet és hosszútűrést „pazarolt” kettejükre. Fekete Péter szerint az egyház és a püspök iránti féltésből mondta el hozzászólását, majd „rámutatott azokra a hazugságokra, amelyekkel püspök urat félrevezetik egyrészt egyházi gyűléseken elhangzó hízelkedő hozzászólásokkal, másrészt személyes információkkal, s nem engedik püspök úrnak meglátni a valóságot. (...) Ha tehát építő szolgálatot akarunk végezni egyházunk és népünk javára is, akkor legelőször azt az egész hazugságrendszert kell lebontanunk, amelyben jelenleg él egyházi Isten és emberek felé egyaránt.”¹⁹⁴ Fekete Péter bírálta azt, amikor az általános és a különös kegyelem összefolyik, amikor olyanról szól az igehirdetés, ami sem a textusnak, sem a Biblia tanításának nem felel meg.¹⁹⁵ Erre Péter János azt válaszolta, hogy „Kovács Tibor és Fekete Péter nem szeretik Jézust, református egyházunkat, népünket, s azt ő már nem is igényli, hogy őt szeressék, mert ő kiváltságnak tartja Istentől, hogy szeretheti Kovács Tibort és Fekete Pétert.” Erre Fekete elmondta, hogy ő szereti a püspököt, mégpedig pont úgy, hogy őszinte vele. Fekete még bírálta a körlevelet, majd Péter János megismételte Kovács Tibornak mondott gondolatát, miszerint „Fekete Péter is kísérletet tett magatartásával arra, hogy magát a magyar református egyház szolgálati rendjéből kirekessze.”, ezért neki is szolgálati tilalmat rendelt el. Péter János szóhasználata mintha próbált volna hozzáigazodni Fekete Péter kegyességéhez, amiben aztán odáig jutott, hogy sikerült Jézus szeretetével zsarolnia a segédlelkészt.

Feketét többen igyekeztek rábeszélni a felszólalás visszavonására, ki kedvesen, ki fenyegetve. Március 24-ére a püspök összehívta a debreceni lelkésztestületet, amelyen Varga Zsigmond teológiai tanár bevezető áhítatával véleményezte az eseményeket, az I. Timótheus 4, 1-11. alapján, mely előrevetítette a beszélgetés hangnemét („az utolsó időkben némelyek

¹⁹³ „A havi átlagkereset először 1954-ben érte el az 1000 forintos határt.” <https://bank360.hu/blog/meglepo-adatokat-kozolt-az-mnb-kiderult-jobb-volt-e-a-kadar-rendszerben> 2023-10-24

¹⁹⁴ Fekete: *Memorandum*, 125.

¹⁹⁵ „Elvetjük azt a hamis tanítást, amely szerint az egyház igehirdetésének és életrendjének formáját ki lehet szolgáltatni saját önkényének, vagy a bármikor uralomra jutó világnézeti és politikai vélemények változásának.” Benczúr: *A Barmeni Teológiai Nyilatkozat*, 48.

elszakadnak a hittől, mert megtévesztő lelkekre és ördögi tanításokra hallgatnak...”). Varga Zsigmond ördöginek és gonosz lelkek tanításának nevezte a két korábbi hozzászólást. Ezt a püspök másfélórás előadása követte. Ebben kifejtette, hogy a mostani egyházkormányzat nem leszűkítette Krisztus keresztségének értelmét, hanem meggazdagította azzal, hogy „népünk életének jó ügyeiben részt vesz”. Péter János ezután Kovács Tibor teve-hasonlatáról azt mondta, hogy ezzel 9 millió ember kenyérkeresetét tette vicc tárgyává. A segédlelkészek korábbi hozzászólásai szerint „hitetlen, erkölcstelen, felelőtlen, értelmetlen és szeretetlen beszéd volt.”¹⁹⁶ A püspök védekező álláspontja egy teológiai tévedést tartalmaz, miszerint Krisztus kereszthalálának spektrumát bárki saját szolgálata által megváltoztathatja. A szotériológiát összeköti a nép jó ügyével, amivel inflálja is azt.

Péter János után Ferenczy Károly nagytemplomi lelkész, egyházkerületi főjegyző szólt hozzá, aki egyben Kovács Tibor principálisa is volt. Ahogy kellett, először bűnbánatot gyakorolt, majd megkérte a jelenlévőket, hogy együtt segítsenek tanítani „Isten-, ember- és világismeretből” segédlelkészét. Felszólalását teológiai kérdésekben való kioktatással zárta.

Fekete Péter emelkedett szólásra. A Memorandumban rögzíti, milyen trinitológiai problémái voltak a püspök felszólalásával, de ezeket nem mondta el, mert nem akarta a hangulatot tovább szítani. Hozzászólásában pozitív hangot ütött meg: örömmel vette, hogy püspök úr kifejtette a világ megváltásával kapcsolatos álláspontját, ami nem az üdvuniverzalizmus. Utána közös platformra igyekezett helyezkedni Péter Jánossal: mindannyian a kereszt fényében akarják szolgálni népüket. Elhíresült hozzászólásuk féltő szeretetből fakadt, indoka pedig egyetlenegy volt: „az Ige tiszta hirdetésének és a sákramentumok tiszta értelmezésének megóvása egyházunkban, az Ige egyházában.”¹⁹⁷

Fekete elmondta, hogy a mezőgazdaság-fejlesztést egyházi ügynek tekintik és azzal kapcsolatban nem ellenségesek. Felszólalása végén kifejtette a névtelen, de ekkorra már mindenki számára ismertén Békefi Benő által írt vázlatokról, hogy „legnagyobb része emlékeztetett bennünket Ravasz László Homiletikájának azokra a vicc-számba menő elrettentő prédikációparadigmáira, melyeket ő a racionalizmus igehirdetésének szemléltetésére sorol fel ott...”¹⁹⁸ Fekete Péter végül azt kérte, hogy alakuljon egy teológiai bizottság, amelyben ők is kifejtethetik véleményüket, meglátásaikat.

¹⁹⁶ Fekete Péter: *Memorandum*, 128.

¹⁹⁷ Uo. 130.

¹⁹⁸ Nem biztos, hogy jó döntés volt ebben a feszült helyzetben Ravasz László nevét kimondani. Uo. 131.

Ezt követően Bartha Tibor beszélt, aki kifejtette, hogy „felmérhetetlen a kár”, amit ketten okoztak, hiszen többen a gyülekezetében őt antikrisztusnak nevezik. Ezt a megjegyzését személyes találkozájukon szinte leleplezték. Fekete és Kovács megkérdezte Barthát, hogy kik azok a gyülekezeti tagjai, mert szívesen felkeresik őket, de Bartha hárított, „csak általánosságban beszélt”. Bartha Tibor hozzászólásában már az ítéletet is meghozta, mintha ő lett volna a püspök: „vagy beáll Fekete Péter és Kovács Tibor is ebbe a vonalba, vagy már mehetnek is.”¹⁹⁹ Barthát kicsit korrigálva zárszavában Péter János elmondta, hogy még „nincs világossága arra nézve, hogy mi lesz a büntetés.”²⁰⁰

Bartha Tibor a gyűlés után esti beszélgetésre hívta meg a két segédlelkészt. Várható volt, hogy nem lesz jóhangulatú a beszélgetés. Végül meddőre sikeredett, hiszen Bartha őket a mezőgazdaság-fejlesztés ellenségeinek próbálta beállítani, míg ketten arról beszéltek, hogy a metodikával van bajuk.²⁰¹ Nem jutottak előrébb.

1954. április 13-án ült össze a hivatalosan nem létező Missziói Felügyelő Bizottság.²⁰² Ferenczy Károly elnökként úgy nyitotta meg az ülést, hogy a két segédlelkész engedetlenségéről lesz szó, jelezve előre, hogy milyen döntést fognak hozni. Rendelkezési állományba helyezték és kongrua-megvonásra ítélték őket. Az indoklás az volt, hogy az úrvacsorai szolgálatuknál nem prédikáltak a mezőgazdaság-fejlesztésről! Fekete Péter sajnálatának adott hangot, hogy nem beszéltek a lényegről. Fegyelmi nem volt, jegyzőkönyvet az érintettek nem kaptak. Aznap keltezéssel kapták meg a püspök levelét a rendelkezési állományba helyezésről.

A két segédlelkész április 15-én írt levelet Péter Jánosnak, amiben a „szilencium eredményeiről” tájékoztatták. A levélre szóbeli választ kaptak a főjegyzőtől: a püspök nem fogadta el a levelüket elégséges alapnak arra, hogy visszahelyezze őket.²⁰³

Az ügyről soha semmilyen írást nem kaptak, még egészségügyi – SZTK - munkaadói igazolásukat sem állították ki, ezzel súlyos nehézségbe sodorva a két férfit. Kovács Tibor a debreceni Gyógyszergyárban, majd Gázlámpagyárban lett segédmunkás, Fekete pedig először

¹⁹⁹ Uo. 129.

²⁰⁰ Uo. 131.

²⁰¹ Uo. 132-133.

²⁰² Ennek a szervezetnek nincs jegyzőkönyve, elérhető levéltári fondja a TTREL-ben, s még a püspöki iratok között sincs nyoma a létezésének.

²⁰³ Uo. 136.

Debrecenben maradva az erdőgazdálkodásnál végzett papírmunkát, majd Miskolcon lett gyári munkás.²⁰⁴

1955. júniusában Berekfürdön Szabó Dániel pár társával megkérte Békefi Benő nyírségi esperest, hogy Kovács Tibor és Fekete Péter ügyét vizsgálják felül és állítsák őket újra szolgálatba. Békefi szerint nem a teológiájukkal, hanem a magatartásukkal volt baj. Szabó Dániel ezt megírta a két lelkésznek. „Amikor Kovács Tibor is megismerte ezen levél tartalmát, nem értettünk egyet azzal, hogy a mi magatartásunkba van a hiba, mi azt mondtuk, hogy mi a teológiai vonallal nem értettünk egyet és nem helyeseljük azt a meghatározást, hogy a mi magatartásunkba van a hiba. Így ennek következtében határoztuk el, hogy az ügyünkben keletkezett anyagokat rendszerbe foglalva felküldjük az egyházkormányzatnak tiltakozásul az ellen, hogy a mi magatartásunkba van a hiba.”²⁰⁵

1955. júliusában kezdte el Fekete Péter szövegezni a Memorandumot,²⁰⁶ részenként megmutatva Török Istvánnak és Czeglédi Sándornak, akik szóban fűztek hozzá megjegyzéseket. A végén Kovács Tibor leellenőrizte. A teológiai tanárok, felesége és Kovács Tibor javaslatára három szakasz kimaradt a Memorandumából. Az elsőben arról volt szó, hogy Péter János legutóbb életszínvonal-romlásról beszélt, korábban javulásról. „A második szakasz az egyház prófétai szolgálatról szólt, amelyben püspök úr előadásának a „kulák és a deportáltak” kérdésének bírálatával foglalkozott.” A 3. a munka szentségéről szólt, és a földtől való elidegenedés kérdéséről. Amikor kész lett, elküldték a budapesti, a debreceni teológia professzorainak 1955. augusztus 10-én, majd Péter Jánosnak, Bereczky Albertnek és Békefi Benőnek is 11-én.²⁰⁷ Végül első ötletet elvetve nem juttatták külföldre a Memorandumot és ettől a szándékától Fekete Péter el is állt.

A Memorandumban egy bevezetőt követően forrásként bemásolták az ominózus körlevelet is Békefi Benőtől, illetve Péter János 1954. március 5-én megtartott előadásának szövegét is. A Memorandumhoz csatolták mindkettőjük ígehirdetésének vázlatát.

A dokumentum hátralévő részében Fekete Péter kifejtette teológiai meglátásukat a prédikációvázlatokkal, majd Péter János előadásával kapcsolatban. A Memorandumnak meg lett a következménye: mindkettőjüket elvitte az ÁVH. Fekete Pétert 8 hétig tartották zárva,

²⁰⁴ Fekete Péter gyárban fizikai munkát végzett, fél tüdővel. Lásd: Uo. 31.

²⁰⁵ Jegyzőkönyv Fekete Péter kihallgatásáról. Debrecen, 1955. szeptember 3-án. ÁBTL 3. 1. 5. – O -13818/68-69.

²⁰⁶ Fekete Péter: *Memorandum*, 101.

²⁰⁷ Jegyzőkönyv Fekete Péter kihallgatásáról. Debrecen, 1955. szeptember 3-án. ÁBTL 3. 1. 5. – O -13818/30-39.

Kovács Tibort pedig augusztus 20-tól október 31-ig.²⁰⁸ A kihallgatáson kívül semmi tárgyalás, per nem volt.

Korábbi tanulmányok ellenére²⁰⁹ Kovács Tibor a törzslapja szerint nem azonnal hagyta abba a lelkipásztorkodást. 1954. április 13-1956. november 1. között rendelkezési állományban volt. 1956. nyár elején Péter János rehabilitálási szándékkal megkérte, hogy együtt prédikáljanak a Debrecen-Mester utcai gyülekezetben, ahol a forradalom után lett segédlelkész, „De már nem ment úgy az igehirdetés, mint régen. Valahogy reménytelennek láttam mindent, csak a család vigasztalt.”²¹⁰ Balmazújvárosba került, majd 1959-1963 között Debrecen Nagysándor-telepen volt lelkipásztor.²¹¹ „Heti egy alkalomra volt engedélyem a kisegítő iskola apró termecskéjében, melybe tíz öreg néni fért be rajtam kívül. Minden más alkalmat megtiltottak. A légkör nehezebb volt, mint valaha. A hurkot egyre jobban torkomra szorította „édesanyám”: a hivatalos egyház. Elhatároztam, hogy megvalósítom régi vágyamat: szolgálni a fogyatékosok közt.”²¹² 1963-ban lemondott a lelkésziségről, gyógypedagógus lett. Hogy el tudjon költözni, eladta palástját és Tornanádaskára költözött. 1991-ben rehabilitálták. Kovács Tibor a rendszerváltás után beszédtechnikát tanított a Debreceni Teológián.²¹³

Később Fekete Péter felesége kántor lett Szalkszentmártonban, úgyhogy oda kérte segédlelkészi kirendelését, majd Szabadszállásra került. 1959-ben Tiszavárkonyban,²¹⁴ utána Jászberényben volt lelkipásztor. Fekete Péter később is folyamatos hátrátételt szenvedett: 1958-ban egy utolsó kérés ellenére sem engedték, hogy Debrecenben temetési szolgálatot vállaljon.²¹⁵ Folyamatosan megfigyelés alatt tartották, a család szerint halála napjáig. 1959-ben

²⁰⁸ Fekete Károly: *In memoriam Kovács Tibor (1924-2006)*. Orando et laborando. A Debreceni Református Hittudományi Egyetem 2006/2007. évi értesítője a 469. tanévről. Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen, 2007. 44.

²⁰⁹ Pap László: *Tíz év és ami utána következett. 1945-1963. Adalékok a Magyarországi Református Egyház XX. századi történetéhez*. EPMSZ, Bern, Svájc, 1992. 130.

²¹⁰ Kovács: *Orando et laborando*. 70-71.

²¹¹ 1956. november 1-1957. november 15: Debrecen-Mester utca, 1957. november 15-1959. szeptember 30: Balmazújváros, 1959. október 1-1959. október 31: Debrecen-Nagy Sándor telepen segédlelkész, majd 1959. november 1-1963. július 31. között parókus lelkipásztor. Lelkészi állásába rehabilitálva, visszahelyezve 1991. január 17-i közgyűlésen. TTREL I. 1. i. 20. 0130. Kovács Tibor Törzskönyve.

²¹² Kovács: *Orando et laborando*. 71.

²¹³ Fekete: *In memoriam Kovács Tibor (1924-2006)*, 44.

²¹⁴ „Nagy Lajos” f. n. ügynök jelentése, Szolnok, 1960. május 27. 13-14.

²¹⁵ Asztalos Zoltán selyebi lelkész (Abaúji egyházmegye) 1958. június 11-én számolt be az alábbi megdöbbentő, de nagyon jellemző esetről esperesének. Apósának a halálos ágyán két kívánsága volt. Hamvasztással temessék, tehát Debrecenben. A másik: őt Fekete Péter tiszavárkonyi lelkész (Délpesti egyházmegye) temesse, mert ő volt „az az eszköz, akin keresztül az Úr Jézus Krisztusban élő hittel ajándékozta meg. Ettől fogva baráti és lelkigondozói kapcsolat fűzte őket össze. „A felkért lelkész megkapta esperesétől a szolgálati engedélyt - csak hogy őt 1955-ben Kovács Tibor segédlelkésszel együtt a rendőrség néhány hétre őrizetbe vette, mert teológiai alapon szót emelt a Békefi Benő által írt „téesz-prédikációk” teológiai alapjai ellen. Kulcsár Dezső debreceni püspökhelyettes ezért nem engedélyezte az ő szolgálatát. Hiába hangzott el felé az az érv, hogy „hiszen egy halálra ítéltnek is teljesítik az utolsó kívánságát”. Ez nem bizonyult érvnek - a személy számított.” Barcza József: Az

például olyan dehonesztáló jelentés készült róla, miszerint gyerekistentiszteleteket tart és bábozik is a gyerekeknek, s a jelentés szerint ez kimeríti a bálványimádás tényállását.²¹⁶ „Nagy Lajos” f. n. ügynöknek feladata volt, hogy Fekete Péteréket megfigyelje, 1960-tól legalább 1963-ig.

A korabeli jelentések szerint Fekete kapcsolatot tartott fenn Zimányi Józseffel, Török Istvánnal, Czegléd Sándorral, Borbély Bélával, Szabó Dániellel és Békési Andorral és Bartha Éva mikepércsi tanítóval.²¹⁷ Feketét Erdélyi f. n. ügynök 1964-ben igyekezett úgy beállítani, mintha ő lenne „a Bethánia egyik legtanultabb szellemi irányítója.”²¹⁸

Megfigyelése jó ideig eltartott. 1967. augusztus 8-án például egy konspiratív házkutatási javaslat születik az angol propagandaanyagok felkutatására, ami végül amatőr okok miatt hiúsult meg: nem tudták kinyitni az ajtón lévő biztonsági zárat.²¹⁹

Fekete Péter dossziéját hivatalosan 1970. december 16-án zárták le, de megfigyelése biztosan tovább tartott.²²⁰ Fekete Péter 1984-ben,²²¹ Kovács Tibor 2006-ban halt meg.

Nem volt fegyelmi tárgyalás, semmilyen ítélethozatal. Egyikük törzslapján sincs bejegyezve, hogy fegyelmi eljárás lett volna ellenük. Fekete Péter és Kovács Tibor ügye igazából nem fegyelmi ügy volt, hiszen mindenfajta tárgyalás, diskurzus nélkül ítélték el őket. Lakonikus cinizmussal megállapíthatjuk, hogy még koncepció per sem jutott nekik.

Felszólalásuk viszont nem epizódyszerű bizonyágtétel volt, hanem egy hosszú hitvallássorozat első állomása. A Memorandum és a két segédlelkész hitvallása akaratlanul vált fontos mozzanattá az 1950-es évek egyháztörténetében.²²² Hatást gyakorolt pár budapesti

1956-os forradalom megtorlása a Magyarországi Református Egyházban. Megtorlások a gyakorlatban. *Confessio*, 1994. 18. évf. 2. sz. 63-78. ezen belül az idézet: 76.

²¹⁶ Ecsedi f. n. ügynök jelentése, 1959. október 8. ÁBTL 3. 1. 5. – O- 13818/

²¹⁷ Szolnok megyei Rendőrfőkapitányság jelentése, Szolnok, 1966. március 28. 126-127.; Pozsonyi Gábor rendőrhadnagy feljegyzése, Debrecen, 1965. július 7. ÁBTL 3. 1. 5. – O- 13818/180-181.

²¹⁸ Kivonat „Erdélyi” f. n. ügynök 1964. II. hó 10-i jelentéséből, ÁBTL 3. 1. 5. – O- 13818/89. 26.

²¹⁹ Fekete: *Memorandum*, 147-150.

²²⁰ Uo. 358.

²²¹ Török István: *Néhány sor Péter és Irénke emlékére. Határkérdések szolgálatunkban. 1972-1989.* Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Bp., 1990. 127-129.

²²² „Mi pedig a belső szabadságunkat őrizzük meg a kényszerű külső történések közepette. Hozzánk szól Jézus, nekünk van egy Bibliánk, nekünk van egy Megváltónk, nekünk van egy élő Urunk, s addig vagyunk hívők, amíg önként halljuk meg Jézus szavát. És nem parancsolják nekünk, hogy mi az a jézusi szó, amit meg kell hallanunk. Fekete Péter és Kovács Tibor református lelkészek 80 napos zárka árán sem voltak hajlandók az újkényéri úrvacsorából kihallani a kommunista „püspöki” parancsszót: „Lépj be a TSzCs-be! -az új kenyérért!” -Erről prédikálni ugyanazt jelentené, mint a tevehajcsársárról szólni egy arab országban azért, mert „az öt kenyert és két halat az ötezrek elé tevék”. Ők a Jézus halálát hirdetik! -mondták hitvallóan” Hegedűs Loránt: *Apokalipszis most és mindörökké. A Jelenések könyve teológiai, szellem-, társadalom- és természettudományos szempontjai ma - utoljára.* Püski Kiadó, Bp., 2005. 103-104.

teológusra, fiatal lelkészre, akik ennek az ügynek a hatására kezdték el leírni gondolataikat, amiből született meg az 1955-ös Hitvalló Nyilatkozat. Nehéz azt rekonstruálni a meglévő forrásaink alapján, hogy ez a hitvalló magatartás óvatosságra intette-e az egyházvezetést a kiadott igehirdetés-vázlatok terén. Mégis joggal statuáljuk, hogy a felszólalásuk miatt az egyházvezetés levonhatta a következtetést: nem megy át mindenkin az igehirdetés és a párt direktívák erőltetett összemosása. Véleményünk szerint Fekete Péter és Kovács Tibor felszólalásának köszönhetjük, hogy az igehirdetések ilyen jellegű eltérítése nem vált intenzívebbé.

Fekete Péter és Kovács Tibor esete egy hatalmas kiáltó szó volt a pusztában az Ige tiszta hirdetése, a sákramentumok helyes kiszolgálása és a magyar földművelő emberek védelmében. Hitvalló kiállásuk sokakhoz eljutott. Tettüket kiemelte Török István is az 1956-os egyházkerületi közgyűlési felszólalásában: „Ezekben a termekben hoztak ítéletet fiatal szolgatársaink felett, akik állásuk, és személyes szabadságuk kockáztatásával is szót emeltek az igehirdetés tisztasága és szabadsága mellett.”²²³

²²³ Idézi: Hotorán Gábor János: „... akinél pedig az én ígém van, beszélje az én ígémet igazán.” Török Isten, az igeteológus. *Hittudományi doktori értekezés a rendszeres teológia tárgyköréből*. DRHE, Debrecen, 2019. 181. <https://dea.lib.unideb.hu/server/api/core/bitstreams/bfa2ac08-f7c6-4ed2-be02-c93c98ad7503/content> 2026-02-01

VII. 2. „Félreértés és hamisság nélkül...” Az 1955-ös magyar Hitvalló Nyilatkozat

„Az ember lényege szerint történelmi lény. (...) Minden ember folyamatos eseménysorozatban él, nemcsak saját döntései, hanem a külső események összefüggő egymásutániségében is, melyek együttesen alkotják egyedi és megismételhetetlen történetét.”²²⁴ -írja Wolfhart Pannenberg.

Az 1955-ös Hitvalló Nyilatkozat nem pusztán egy pontszerű eseménye a történelemnek, ezen belül szűken véve a magyar református egyháztörténetnek, hanem egy egymással összefüggő események sorozatának meghatározó része. Előtte ott kellett lennie Nagy Barna teológiai tisztánlátásának,²²⁵ Martin Niemöller 1953-as látogatásának, Fekete Péter és Kovács Tibor 1954-es hitvalló bátorságának - és a világháború után kibontakozó ébredésnek is. Az eseménysor pedig nem állt meg a Hitvalló Nyilatkozattal, hiszen meghatározó dokumentummá vált, mely kihatással volt a református egyház belső lelki állapotára, és joggal sejthetjük, hogy nélküle a „református '56” nem lett volna ekkora kataklizma.

A szovjet megszállás sokkja alól kikecmergő magyarság szembetalálkozott a sztálinizmussal, mely 1945-től kezdve fokozatosan, egyre nagyobb tért nyerve kezdett érvényesülni, majd 1948-tól a teljes hatalmat megkaparintotta. Két valóság volt egyszerre jelen ekkor Magyarországon: elsőnek itt volt a politikai rendőrség, mely a „népi demokrácia” nevében szinte kereste az ellenségeit, bizalmatlanságot szült a szomszédokban, testvért uszított testvér ellen. Másik valóságban pedig egy hatalmas ébredésnek, tömeges hitre jutásnak lehetünk tanúi. Zsúfolásig megtelt templomokkal, csodálatosan átadott lelkekkel erősödött meg a Szentlélek által az egyház a következő negyven évre.

Az 1943 utáni szovjet egyházpolitika a névleges együttműködést kereste az egyházakkal a totális üldözés helyett. Így a papokat, lelkészeket inkább a kollaborációra, együttműködésre, pontosabban behódolásra ösztönözte. Ezt a gyakorlatot ültették át Magyarországra, és pár követőre is találtak. A hivatalos egyházvezetés igei alapon kezdte el támogatni a szövetkezesítést, az öt éves tervet. Első sorba álltak az ún. békekölcsön jegyzésénél. A megalkuvásra külön teológiát is gyártottak, melyet a „keskeny út teológiájának” neveztek. A

²²⁴ Wolfhart Pannenberg: *Mi az ember? Korunk antropológiája a teológia fényében*. Egyházfórum, Bp., 1998. 91.

²²⁵ Nagy Barna: Mit tanultam Barth Károlytól? In Németh Pál (szerk.): *Magyar református önismereti olvasókönyv. Válogatás a XX. század első felének református teológiai irodalmából*. Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Bp., 1997. 477-485.

vezetés szinte ünnepelte az iskolák államosítását, az ingatlanok elvételét. Az erősen korlátozott vallásszabadság és az egyházüldözés között lavírozó politikára igent mondtak és dicsőítették a bálvánnyá növekedett Sztálint, és „legnagyobb magyar tanítványát”, Rákosit. Ahogy Péter János tiszavidéki püspök fogalmazott: „Azt a népi demokráciát szeretjük, szolgáljuk, erősítjük így, amely magát proletárdiktatúrának nevezi és a Magyar Dolgozók Pártja vezetésével él. [...] Tervszerű, kemény és a nép fejlődéséért szolgáló hatalmát, beleértve hadseregét és rendőrségét, nem féljük, hanem szívből szeretjük.”²²⁶

Az egyházakban a sztálinista pártvezetési technika kezdett megjelenni, mint követendő modell. A Missziói Szabályrendelet adminisztratív eszközökkel szorította falak közé az egyházi, missziói munkát. Ezt támogatta a nevével szintén ellentétes kisugárzású „Testvéri Izenet” egyházvezetőségi irat is. „Zárójelbe tett krisztológia”²²⁷ volt ez, mely az egyházat a templom falai közé szorította.

Ezek ellen szólalt fel több neves és mára névtelen *confessor*, vagy éppen *martyr*.²²⁸ Központilag kiadott igehirdetés-vázlatok keletkeztek. Használatuk elvileg kötelező volt, de ez nem jelenti azt, hogy mindenki ez alapján prédikált is. Az igehirdetés-vázlatok nem törődtek azzal, hogy mi van akkor, ha a Szentlélek másik Igét hoz a lelkész elé, ha a gyülekezeti élet nem az előre megírt Igét és vázlatpontokat kívánja a szószékre?²²⁹

Kovács Tibor és Fekete Péter felszólalása volt az utolsó pontja az egyházi eseményeknek, ami pár fiatal teológust, lekipásztort és Egyházáért aggódó laikust arra inspirált, hogy összeállítsanak egy konfesszionális iratot.²³⁰

A dogmatikai, teológiai tisztánlátást elősegítette, hogy az ébredés gyermekei jól ismerték a Szentírást – és az a tény, hogy a Budapesti Teológián tanított Nagy Barna dogmatikai

²²⁶ Tibori János: *A Tiszántúli Református Egyházkerület története 1944-1957*. Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen, 1995. 208-209.

²²⁷ Bogárdi Szabó István: A magyar reformátusság helyzete 1945-1989 között. *Protestáns Szemle*. III. (új) évfolyam. 1994. 1. sz. 32. o.

²²⁸ Pap Béla 1950. Nagyszombaton elmondott igehirdetésének részlete: „Jézust, amikor elvitték megfeszíteni, találkoztak a földjéről hazatérő Simon nevű földműves emberrel, akinek a vállára ráerőszakolták Jézusnak a keresztjét. Szégyenteljes és gyalázatos dolog volt ezt a keresztet vinni, és mi is egy ilyen Simonok vagyunk, akik egy olyan keresztet viszünk, amit idegen katonák erőszakoltak ránk. Ez a kereszt ugyanolyan szégyenteljes és gyalázatos, mint amit Simonra a pogány katonák ráerőszakoltak. Testvér! Én tudom, hogy bárhol is dolgozol, mindenütt érzed, hogy idegen kezek teszik rád ezt a szégyenteljes keresztet melyet hordoznod kell, de hamarosan eljön az idő, amikor ez a kereszt lekerül rólad.” Budapesti Fővárosi Levéltár XXV.4, B. III.001293/951., 68. Az ő életéről lásd: Csűrös András: Pap Béla élete (1907-1957). *Egyháztörténeti szemle*, 2022. 23. évf. 4. sz. 75-95.

²²⁹ Ócsai Református Egyházközség Levéltára, 1951-1955. évi iratok.

²³⁰ Pánczél Tivadar szóbeli közlése alapján

professzor. Németh Géza²³¹ szerint Nagy Barna odaadta a barmeni hitvallást a teológusoknak, s ez is inspirálta őket, hogy egy hitvallást szerkesszenek.²³²

De hogyan került a Barmeni Hitvallás a budapesti teológusok elé? A háborút követően ugyanis részletes könyv jelent meg 1946-ban a náci Németország és a kereszténység viszonyáról.²³³ Barmen 1945 után nem hitvallásossága miatt lett érdekes, hanem a változó társadalmi hatásokra adott válaszai okán.²³⁴ Fordításban először 1948-ban jelent meg az Evangélikus Theologia folyóirat hasábjain, Benczúr László fordításában.²³⁵ Török István debreceni professzor 1954-ben készítette el a hitvallás fordítását, amit azonban nem publikálhatott. A kézirat keltezése 1954. május 13.²³⁶ Így rendkívül kicsi az esély, hogy ezt a változatot ismerhették a Hitvalló Nyilatkozat fogalmazói.

A hitvallás megismerésének apropója Martin Niemöller 1953-as magyarországi látogatása volt. Ezt megerősítette a résztvevők közül Pánczél Tivadar, illetve Bárczay Gyula a visszaemlékezésében.²³⁷ Ahogy Niemöller látogatása során kézhez kapták a Barmeni Nyilatkozatot, felfedezték a két totalitárius rendszerrel szembeni status confessionis analógiáját. Erről így számolt be Bárczay Gyula:

„1953-ban meglátogatta teológiánkat Martin Niemöller (1892-1984) neves német (antifasiszta) teológus és lelkész, a Hessen-Nassauai Egyház elnöke, ismert „békeharcos”, a Hitler-ellenes Német Hitvalló Egyház megalapítója, az 1934. évi barmeni zsinaton elfogadott ún. Barmeni Nyilatkozat (majd Barmeni Hitvallás néven is emlegetett) állásfoglalás egyik megfogalmazója. Ez a nyilatkozat határozottan elutasítja többek között a fasiszta államhatalom beavatkozásait az egyház életébe, belügyeibe. Természetesen, ünnepélyes külsőségek között találkozott a teológus ifjúsággal, Bereczky Albert püspök kíséretében. A teológusokkal folytatott beszélgetés során megkérdezte, hogy ismerik-e a Német Hitvalló Egyház küzdelmes életét és a „Barmeni Nyilatkozatot”. Erre a hallgatók spontán, őszintén és egyértelműen felelték, hogy nem.

²³¹ Életéről lásd: Gonda László: *Németh Géza szolgálata. Misszió kereten kívül*. Méry Ratio, Bp., 2023.

²³² Németh Géza: *Miért fontos... az egyházi jövőkép? (Németh Géza a református megújulásért)*, Méry Ratio, Bp., 2013. 131-134. o.

²³³ P. Király (Köni) Kelemen O.F.M.: *Hitlerizmus és kereszténység. A németországi evangélikus hitvalló egyház harca a nemzeti szocializmussal*. Ferences Missziók Országos Központja kiadása, Bp., 1946.

²³⁴ Lásd erről Jakab Sándor tanulmányát, különösen a 412. oldalon. Jakab Sándor: *Az igaz hit megvallása. A Barmeni Hitvallás egyházépítő szerepe a posztmodern korban*. *Református Szemle*, 2006/4. 410-430.

²³⁵ Benczúr: *A Barmeni Teológiai Nyilatkozat*, 46-51.

²³⁶ Fekete Károly: *Adalékok a Barmeni Teológiai Nyilatkozat magyarországi recepciójához*. In Uő.: *A Barmeni Teológiai Nyilatkozat*. Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Bp., 2009. 25.

²³⁷ Ladányi Sándor: *Református teológiai hallgatók a forradalomban. A Budapesti Református Teológiai Akadémia teológus ifjúsága az 1955-1956-os esztendőben*. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 41. évf. 2006, 4. sz. 429.

Niemöller csodálkozott. Bereczkyt roppant kényelmetlenül érintette ez a szituáció, nagyon dühös lett, és ott rögtön megparancsolta az egyébként is nagyon megszeppent Csekey Sándor professzornak, hogy sürgősen pótolja a „súlyos mulasztást”, „hiányosságot”! (...) Így a budapesti református teológus ifjúság előtt is ismertté vált a Német Hitvalló Egyháznak ez a nagyon fontos és jelentős irata.”²³⁸

De miért volt ennyire adott a Barmeni Hitvallás időszaka és az 1950-es évek Magyarországá közötti párhuzam a budapesti teológusoknak? A Barmeni Hitvallás könnyen interpretálható volt a sztálinista rendszerre. Egy másik korban maga a totalitárius állam szolgáltatta ehhez az alátámasztást, hiszen Wilhelm Niesel: *Az evangélium és az egyházak* című tankönyve 1980-as kolozsvári fordításából kimaradt, a cenzúra hathatós közreműködésével.²³⁹

Egy 1959-es tanulmány is utalt negatív előjellel a barmeni nyilatkozat szocializmussal kapcsolatos felhasználására: „A barmeni hitvallás tételeit 1945 után sokan megkísérelték és ma is megkísérik a szocializmusban élő és a szolgálat keskeny útját kereső, vagy a már megtalált úton járó egyházak magatartása ellen fordítani. Különösen B. 1., 5., és 6. jön itt tekintetbe.”²⁴⁰ A megemlített pontok közül az első arról szól, hogy nincs más vezér Jézus Krisztus mellett. Az 5. és a 6. pont pedig a totalitárius rendszer tagadásáról beszél, illetve arról, hogy az egyház nem állhat egyetlen rendszer, ideológia szolgálatába sem. Groó Gyula így folytatta elmélgését:

„Vigyázni kell azonban arra, hogy Barmen ne váljék az egyházat a bátor szolgálat útjáról visszahúzó erők és tényezők eszközévé. (...) Barmennek ilyen módon való felhasználása, vagy inkább a vele való visszaélés, abból az alapvető tévedésből származik, amely párhuzamot von az ún. nemzetiszocializmus államrendszere és ideológiája és a szocializmus között. Ez a párhuzam, a helyzeteknek és problémáknak ez az azonosítása primitív és - rosszindulatú. Anélkül, hogy a szocializmus értékelését e vázlatos tanulmányban, melynek ez nem is feladata meg kísérelnék, le kell annyit szögezni, hogy az ún. nemzetiszocializmus csak egy epizód, incidens volt az emberiség történetében. A szocializmus történeti tényező, kétségkívül korunk legjelentősebb történeti ténye, amivel számolni kell mindenkinek, bármely táján éljen is a világnak. Jellemző egyébként, hogy általában azok szeretnének Barmenből fegyvert kovácsolni a

²³⁸ Uo.

²³⁹ Juhász Tamás: *75 éves a Barmeni Teológiai Nyilatkozat*, 336-339.

²⁴⁰ Groó Gyula: *Barmen 1934-1959. Lelkipásztor*, 1959/7. 419.

szocializmusban élő és szolgáló egyházak ellen, akik annak idején éppen nem siettek Barmenhez csatlakozni, sőt ellenkezőleg élesen támadták azt.”²⁴¹

Az analógiát rendkívül gyenge érvekkel próbálja tagadni. Egyetlen érve, miszerint a náci rendszer rövid ideig tartott, a kommunista rendszer pedig sokkal kiterjedtebb térben és időben. Ennek természetesen semmilyen teológiai relevanciája nincs. Sőt, pontosan olyan érvet hoz fel a párhuzam ellen, amit mind Barmen mind a Hitvalló Nyilatkozat is kiemelten tagad. Mégpedig azt, hogy a történelem Isten kijelentésének fontos eszköze. Az idézet viszont arra mutat rá számunkra, hogy a párhuzam már 1955-ben eszébe juthatott az illegális irat megalkotóinak és olvasóinak is.

Azt már sajnos homály fedi, hogy kinek a javaslatára és miként, de 1955. év elején összeült Bárczay Gyula, Debreczeni István, Hegedűs Lóránt, Molnár Miklós, Németh Géza, Pánczél Tivadar, Pásztor János, Szabó Zoltán és Dizsery Sándor történész. Néha mások is csatlakoztak a tanácskozáshoz (például Hatolkay Árpád), a felsoroltak közül többen nem voltak ott mindegyik ülésen.

Pánczél Tivadar elmondása szerint azért találkoztak, mert egy dokumentumot akartak összeállítani, hogyha hasonló helyzetbe kerülnek, mint Kovács Tibor és Fekete Péter, akkor legyen náluk egy hitvallásos, jól előkészített, megszerkesztett irat. „Ne lepjen meg” az ilyen szituáció, ahogy a visszaemlékezésben hangzott.²⁴²

Egyben egy összképet akartak vázolni maguknak: mi történik Magyarországon azon belül a Református Egyházban? Be akarták mutatni részletesen, a Bibliából levezetve, hogy milyen hamis úton jár, pontosabban mi az, amiben hamis úton jár? A hitvallásból akarták kikövetkeztetni, hogy mit kell tenniük. Az elméletből szerettek volna eljutni a praktikumhoz. „Mit tudunk mondani azoknak az embereknek, akiket bekényszerítenek a téészbe? [...] A Testvéri Izenet bénító hatása ellenére milyen lehetőségeink vannak.”²⁴³

A Hitvalló Nyilatkozatot Szabó Zoltán szövegezte meg. Először Szentendrén ültek össze (ahol később is többször találkoztak) „tanulmányozni a magyar reformátusság helyzetét”. A Szabó Zoltán által készített szövegváltozatot igen részletesen tárgyalva, mondatról mondatra

²⁴¹ Uo. 419-420.

²⁴² Pánczél Tivadar szóbeli közlése alapján

²⁴³ Pánczél Tivadar szóbeli közlése alapján

haladtak végig. A megbeszélés legfőbb hangadója Németh Géza volt.²⁴⁴ 1955. koratavaszán már biztosan elkezdtek és nyáron még írták. 1955. szeptemberére készült el a hitvallás.

Egyszer Joó Sándor irodájában gyűltek össze, de ő ezen nem vett részt, ellentétben Békési Andorral,²⁴⁵ aki ekkor megjelent a találkozón. Voltak egyszer Hatolkay Árpádnál is, „valahol Kőbányán”. Egyes visszaemlékezések szerint Joó Sándornak²⁴⁶ és Gyökössy Endrének²⁴⁷ is megmutatták a szöveget, akik hozzájárultak a szöveg pontosításához, de ennek kicsi a valószínűsége.²⁴⁸

A Hitvalló Nyilatkozat szövege jól szerkesztett, komplex mű. Szövege egységes, a sokszerzős tagoltság nem érződik rajta. Négy nagyobb tételt foglal magában.

Minden tétel négy elkülöníthető részből áll: 1. Bibliai Ige 2. Pozitív kifejtése és aktualizálása (tétel) 3. Negatív aktuális ellenpontja. (hamis tétel) 4. A tételek pozitív hangvételű, gyakorlatias, mozgósító mondattal zárulnak.

A barmeni nyilatkozatnál az ekkleziológiai cselekvés a tételnél van, míg az 1955-ös magyar hitvallásban nagyrészt a hamis tétel után. Nem feloldozásként, inkább aktivizálásképpen. A barmeni hitvallás és a magyar hitvalló nyilatkozat szövege jelentősen eltér egymástól: egy azonos Ige sem szerepel és a barmeni hitvallás hat tétele közül csak egyben mutat azonosságot a tárgyalt nyilatkozattal. Ez pedig a diktatórikus egyházvezetés, „klikkuralom” elítélése. A magyar nyilatkozat négy tétele inkább a hiányokról szól (misszió, prófétai szolgálat, zsinat-presbiteri rendszer). A két confessio közös pontja a diktatórikus egyházvezetés teológiaiailag megalapozott és helyes cáfolata. Emiatt azt állapíthatjuk meg, hogy a Hitvalló Nyilatkozatot a Barmeni inspirálta, de semmiképpen sem képezte szövegszerű alapját.

²⁴⁴ Ezért is terjedhetett el az a vélekedés, hogy az alapszöveget maga Németh Géza írta. Németh Géza: Megtorlások a reformátusoknál. Egyház az 1956-os forradalom után. Pesti Hírlap, 2. (152.) évf, 155. sz. 1993. július 6. 11.

²⁴⁵ Csűrös András: Békési (Panyik) Andor élete 1945-1946-ban, különös tekintettel meghurcoltatására. *Theológiai Szemle*, 2011. 1. sz. 41-44.

Csűrös András: Dr. Békési (Panyik) Andor útja a Megújulási Mozgalomig (1948-1956). In: Horváth Erzsébet - Literáty Zoltán (szerk.): *Történelmet írunk. Tisztelgő kötet Ladányi Sándor 75. születésnapja alkalmából*. Károli Gáspár Református Egyetem - L'Harmattan Kiadó, Bp., 2012. 261-270.

²⁴⁶ Bolyki János: Joó Sándor, a kiemelkedő igehirdető és lelkigondozó, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten 1. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*. Argumentum–ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, Bp., 2006, 649–658.

²⁴⁷ Erdős Kristóf: Gyökössy Endre. In: Wirthné Diera Bernadett – Erdős Kristóf: *Életjelek. Egyházi kisközösségek a hosszú hatvanas években*. Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Bp., 2025, 192–201.

²⁴⁸ Ritoók Zsigmond szerint a Hitvalló Nyilatkozat keletkezéséről nem tudott sem Joó Sándor, sem Pap László. Pap Lászlóra rákérdeztem Pánczél Tivadarnál is, aki sejtelmes mosollyal azt mondta, hogy nem tudott róla a teológiai dékán.

A magyar hitvalló nyilatkozat négy tétele a következő:

1. A töretlen fejlődési irány hamis teológiája
2. Misszió hiánya
3. Profétai szolgálat hiánya
4. Diktatórikus klikkuralom helyett zsinat-presbiteri rendszer legyen

Az első tétel gondolatait a legjobban a következő rész foglalja össze: „A Krisztusban való újrateremtés kiteljesedésének irányát a szüntelen megújuló egyházban és nem bizonyos politikai, gazdasági formák változásában látjuk.” Ez mindkét totalitárius diktatúra ideológiájából fakadó probléma, hiszen mindkét rendszernek szerves része az illuzórikus fejlődés, az eljövendő Paradicsom ígérete.²⁴⁹

A második tétel az egyház küldetéséről szól s ennek mentén jut el a megbénított misszióig, a túlkontrollált egyházi valóságig, amikor a Szentlelket próbálták korlátok közé szorítani. A tétel komolyan foglalkozik a mártír egyházzal is.²⁵⁰ De nem áll meg annyiban, hogy a misszió hiányát felemlegeti, s ezzel jelzi, hogy az egyház küldetésén esett csorba, hanem mindezek ellenére a tétel végén kötelezőnek tartja a missziót. Pánczél Tivadar elmondása szerint ezt a tételt lehetett volna még tovább bővíteni, de erre már nem maradt 1955 őszén idő és lehetőség.

A harmadik tétel bevezető igéje az állam-egyház konfliktusokban rendre előkerülő, ebben a tanulmányban is idézett ApCsel 5,29. A profétai szolgálat, az egyház hivatalos közleményei, felszólalásai és hozzáállása is teljesen kiszolgálta az adott rendszert. Ezzel szemben hirdet egy alternatív utat a Nyilatkozat: „Éppen ezért szükségesnek látjuk emlékeztetni minden testvérünket, hogy amikor állami, vagy egyházi feletteseink előtt állunk, engedelmeskedjünk félelem nélkül Urunk akaratának azzal, hogy beszédünkben és cselekedetünkben legyünk készen félreértés és hamisság nélkül az "igen" és a "nem" megvallására egyaránt.”²⁵¹

²⁴⁹ „Az illúzió nem „kíséri” a kommunista történelmet; alkotóeleme annak.” Furet: *Egy illúzió múltja*, 9.

²⁵⁰ „A Szentírásnak és történelemnek egybehangzó tanítása az, hogy amikor az egyház komolyan vette missziói küldetését, mindig üldözésben és szenvedésben volt része. A Krisztus szenvedéseiben való részesülés az egyház kiváltsága, s ennek elkerülése legtöbbször csak júdási úton, a Krisztus elárulása útján volt lehetséges.” Hitvalló Nyilatkozat <https://www.parokia.hu/v/hitvallo-nyilatkozat-1955-56/> 2026-02-27

²⁵¹ Uo.

A negyedik tétel, ami egyben tartalmazza a dokumentum zárását is a leghosszabb és legrészletesebb. Foglalkozik az egyházvezetés rossz módszerével, a sztálinista módszerekkel, s a korrupcióval egyaránt. Először a klikkuralommal kezd, aminél sokkal súlyosabb problémaként festi le a belső kényszer és külső terror használatát. A klikkrendszerből és a belső elnyomásból következik a pénzügyi élet visszaességei, mint a pazarlás, korrupció. Az egyházvezetést ezért nem tudják mindenben és minden áron követni a nyilatkozat aláírói, főleg, ahol -mint írja – „a Jézus Krisztussal szemben tanúsított engedetlenség is lehet.” Szót emel a zsinat-presbiteri elv mellett. A Hitvalló Nyilatkozat a 2Tim 2,19 igével zárul: „Megáll az Istennek erős fundamentuma, melynek pecsétje ez: Ismeri az Úr az övéit: Álljon el a hamisságtól minden, aki Krisztus nevét vallja”.²⁵²

A Barmeni Hitvallás kapcsán merül fel az a polémia, hogy mennyire tekinthetjük időszerűnek és mennyire temporális konfesszióknak? Ugyanezt a kérdést feltehetjük a Hitvalló Nyilatkozat kapcsán is. Az első tétel kapcsán például érdemes megvizsgálni, hogy mennyire alkalmazkodik szemléletmódunk és teológiánk a korunk ideológiai áramlataihoz, vagy éppen az adott ország mainstream gondolkodásához? A második tétel kapcsán feltehetjük a kérdést, hogy mennyire igyekszünk a salonképesség megtartása miatt kompromisszumokat hozni a küldetésünk terén? Vajon a missziót nem soroljuk-e hátrébb, bizonyos intézményi keretek szolgáltatában? A harmadik tétel kapcsán csak annyit érdemes feltenni kérdésként, hogy mikor volt utoljára próféta hangú üzenete egyházunknak? A negyedik tétel kapcsán érdemes átgondolni, hogy a büntető-jutalmazó, sokszor háttérben, az egyház nyilvánosságának teljes kizárásával hozott döntések nem hátráltatják-e az egyház küldetését és a zsinat-presbiteri rendszer kibontakozását? Miben változott az elmúlt 30 évben az egyház a szocializmusból örökölt nonpresbiteriánus epizkopális-hierarchikus berendezkedése? Ha ezek a kérdések vitát és akár felháborodást váltanak ki, egyetértést, vagy nem egyetértést, akkor azt mondhatjuk, hogy a Hitvalló Nyilatkozatnak még mindig van relevanciája abban az egyházban, amelyikben született.

Pánczél Tivadar szerint még lehetett volna beszélni bőven a missziói szolgálatokról, pontosabban annak hiányáról, de lezárták a szövegezést, hiszen olyan alkalom adódott, ami nagy lehetőséget szült a hitvallás nyilvánossá tételéhez.

²⁵² Uo.

1955-ben tartották a Budapesti Református Teológiai Akadémia centenáriumi ünnepségét. A pápai és a sárospataki teológiák bezárását követően juthatott Pap László teológiai dékán arra az álláspontra, hogy a szűkülő intézményi keretek között a következő államosításra váró intézmény a Ráday utca 28. lesz. Valószínűleg ezt szerette volna megakadályozni azzal, hogy minél nagyobb, reprezentatívabb ünnepséget szervez a századik évfordulóra. Erre az ünnepségre a világ keleti és nyugati oldaláról is hívtak meg neves professzorokat, teológusokat, így kiváló alkalom kínálkozott a hitvallás szerzői számára, ahhoz hogy külföldre juttassák írásukat. Az ötlet kivitelezésére nem sokat készülhettek, hiszen Ritoók Zsigmondnak egy éjszaka alatt kellett lefordítania németre. „Este hozta el Németh Géza, hogy reggelre fordítsam le.”²⁵³ Elmondása szerint a fordítás nem sikerült jól, hiszen csak egy estéje volt rá, így valószínűsíti, hogy utólag kijavították azt. Ritoók Zsigmond és Németh Géza a Kálvin téri ifjúságból ismerték egymást.

A terv az volt, hogy titokban, odacsempészve adják át a hitvallást a nyugati teológusoknak. Németh Géza Martin Niemöllernek egy tablóképet magyarázva adta át, aki - felismerve az dokumentum átadásának konspiratív jellegét - gyorsan az öltönykabátja belső zsebébe csúsztatta.²⁵⁴ Az Egyházak Világtanácsa vezetőjének, Visser't Hooft-nak Siklós József lelkipásztor adta oda a Kálvin téri templom előtt, vasárnap istentisztelet előtt, vagy inkább után. Ez az átadás több mint érdekes lehet, hiszen az igehirdető főtitkárt ekkor igen nehéz volt megközelíteni. Németh Géza a Teológián adta oda Ethelber Stauffer-nek és Dominique Michelli teológusoknak.²⁵⁵ Utóbbi volt a legkalandosabb: Németh a Teológia illemhelységébe követte Michelli-t, ahol a fülkébe tört németiséggel próbálta elmagyarázni neki, hogy a kényes pillanatnak igazából teológiai indokai vannak. Nyugaton kedvezően fogadták a hitvallást, sőt, bejárta a sajtót is. Lefordították angolra, franciára is, bejárta a magyar emigrációt.²⁵⁶

1956. július 28. és augusztus 4. között Galyatetőn ülésezett az Egyházak Világtanácsa Központi Bizottsága. A külföldi résztvevők már a Nyilatkozatot ismerve érkeztek.²⁵⁷ Volt, aki magával hozta, és Magyarországon több ismerősének odaadta, nem kis fejfájást okozva a hivatalos egyházvezetésnek.

²⁵³ Ritoók Zsigmond szóbeli közlése alapján

²⁵⁴ Ritoók Zsigmond szóbeli közlése alapján

²⁵⁵ Pap: *Tíz év és ami utána következett*, 194. o.

²⁵⁶ Pánczél Tivadar szerint egyedül Martin Niemöllernek nem tetszett.

²⁵⁷ Ladányi Sándor (szerk.): *A Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának története. 1855-2005.* Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kara Bp., 2005. 197. o.

A Hitvalló Nyilatkozat egyfajta szamizdatként kézről kézre járta be a református közösséget. Annyira elterjedt, hogy Péter János püspök személyesen reagált rá a hivatalos egyházi sajtó lapjain. A hivatalos egyházi reakció legfontosabb és egyben leghíresebb dokumentuma Péter János: Újrakezdések idején²⁵⁸ címmel 1956. októberében megjelent cikke. Az Újrakezdések idején cikkben többször utalt a nyilatkozatra. Szerinte „engedetlenségben fogant, [...] aminek a magyar református egyházban nincs gazdája.”²⁵⁹ Az Újrakezdések idején cikk lett az egyházvezetés „korrekciós nyilatkozata”, amiben, némileg szellemes, de jogosan használt terminológiával élve, „szocialista bűnbánatot” tartott. Péter János későbbi külügyminiszter említett cikkében többször említi meg a Nyilatkozatot, tehát az elhallgatás és negligálás már kevés volt. A tiszavidéki püspökhöz eljutott a Hitvalló Nyilatkozat és annyira fontosnak tartotta, hogy reagálnia kellett rá.

„hivatalos és magánjellegű írásbeli dokumentumokból, legális és *illegális iratokból*, lelkipásztorokkal és presbiterekkel történt széleskörű megbeszélésekből, s mindezek után a konventi elnökségi tanács tárgyalásaiból nyertem átfogó képet az egyházban és az egyház körül jelentkező tünetekről, amelyeket részben ápolnunk, részben gyógyítgatnunk, *részben gyomlálnunk kell.*”²⁶⁰

Ez a részlet a püspökre jellemző burkolt és nyílt fenyegetőzéstől sem mentes: illegálisnak nevezte, illetve a nem túl biztató gyomlálást helyezte kilátásba. Mindenesetre Péter János egy erőteljes fenyegetéssel kezdte az elvileg bűnbánó és önkritikus cikket. A Hitvalló Nyilatkozat jelentőségét megpróbálja lekicsinyíteni azzal, hogy szerinte olyan megfogalmazásokat tartalmaz, amelyeket mások is elmondtak már. Másrészt pedig a hitvallást félreérthetőnek és ellenségesnek állítja be.

„Itthon és külföldön különböző formában esik szó most már hónapok óta a magyar református egyházzal kapcsolatban egy úgynevezett hitvallásról, mint egy állítólag most szervezkedő hitvalló egyházi mozgalom megnyilatkozásáról. Ez az ilyen címen terjesztett irat részben olyan bizonyágtevő mondatokat tartalmaz, amelyek a magyar református egyház gyülekezeteiben, vezetőiben, teológusaiban elevenen élnek, részben pedig félreérthető utalásokat. Az irat maga névtelen. De nemcsak névtelen, hanem az is

²⁵⁸ Péter János: Újrakezdések idején. *Az Út*. 9. évf. 41. sz. 1956. október 7-13. 1. https://adt.arcanum.com/hu/view/AzUt_1956_07-12/?pg=56&layout=s 2023-05-04

²⁵⁹ Uo.

²⁶⁰ Uo. Kiemelés tőlem, Cs. A.

elmondható róla, hogy a magyar református egyházban nincs gazdája.²⁶¹ A legkülönbözőbb teológiai irányzatokhoz tartozó lelkipásztorok hol együttesen, hol külön-külön minden megkérdés nélkül önként mondják, írják, hogy ehhez az irathoz nincs semmi közük.”

Mint aminek nincs gazdája... Péter János szerint a Hitvalló Nyilatkozatot olyan csoport írta, amely láthatatlan, ellenséges, egyházon kívüli, tájékozatlan mégis szervezkedő. Az már a dolog pikantériája, miszerint Péter János megpróbált tájékozódni és valamiért az ÁVH-val összejárás²⁶² püspöknek nem akarták bevallani az emberek, hogy van-e közük az „illegális irathoz”.

Az 1956 nyarán keletkezett „160 lelkészes beadvány” kiindulópontja a Hitvalló Nyilatkozat volt. A beadvány egyik írója és terjesztője Békési Andor volt, aki, mint fentebb láttuk, egyszer részt vett a hitvallás megszövegezésében. A 160 lelkészes beadvány lett az alapja az 1956. november 1-ei gyűlésnek, amelyen Ravasz Lászlót felkérték, hogy vegye át az egyház „szellemi-lelki irányítását”. A Hitvalló Nyilatkozat előtörténete volt az 1956-os, egyházon belüli mozgolódásnak, amely később a Megújulási Mozgalomban teljesedett ki. A Hitvalló Nyilatkozat hatása óriási volt az 1956-os forradalmi eseményekre és az azt megelőző 160 lelkészes beadványra.²⁶³ A forradalom időszakában jelent meg Bárczay Gyula írása is az egy számot megélt Reformációban a nyilatkozat keletkezéséről.²⁶⁴ A forradalom szovjet eltiprását követően Németh Géza internálták. Véleménye szerint okai között a Hitvalló Nyilatkozat megírása is szerepelt, s ezzel kapcsolatban azt írta le, hogy sem helyszínt, sem személyeket nem diszkreditált.²⁶⁵ Mások is azt közölték, hogy a rendszerváltásig soha senki sem kereste meg őket, sohasem kaptak negatív megkülönböztetést a Hitvalló Nyilatkozatért. Úgy tűnik, széles körben mégsem terjedt el, hogy kik írták. Ritoók Zsigmond szerint sem derült ki a résztvevők személye, hiszen neki sosem emlegették fel a Hitvalló Nyilatkozatot.²⁶⁶

Az 1956-ot követő restauráció után a Nyilatkozatot mély hallgatás övezte. Egészen 1989-ig csak sporadikusan jelent meg. Kádár Imre elhíresült, a református egyháztörténetírás

²⁶¹ „Olyanná tetted az embert, mint a tenger halait, mint a férget, amelynek nincsen gazdája.” Habakuk 1, 14. Revideált Károli-fordítású Biblia

²⁶² Csűrös András: *Pap Béla élete (1907-1957)*, 84.

²⁶³ Kiss Réka: *Kelt, mint fent*, 422-448.

²⁶⁴ Ebbe a forradalmi újságszámba a Hitvalló Nyilatkozat három írója is publikált!

Bárczay Gyula: Így kezdődött a teológián. *Reformáció*, 1. évf, 1. sz. 1956. november 4-10. 2.

²⁶⁵ Németh Géza: Megtorlások a reformátusoknál. Egyház az 1956-os forradalom után. *Pesti Hírlap*, 2. (152.) évf, 155. sz. 1993. július 6. 11. és Németh Géza: Miért fontos... az egyházi jövőkép? i. m. 132. o.

²⁶⁶ Ritoók Zsigmond szóbeli közlése alapján

mélypontjának számító könyvében is megemlékezett a Hitvalló Nyilatkozatról,²⁶⁷ tendenciózusan összekötve annak keletkezését és kapcsolatát Ravasz Lászlóval és a nyugati egyházi vezetőkkel. Egyrészt igyekezett lekicsinyleni, másrészt pedig beleilleszteni abba a konspirációs teóriájába, miszerint a magyar forradalmat a nyugati egyházi emberek felbujtására indították volna. Egy másik, a maga szeretetlenségével, a keresztyén tanítással szembenő beszédben is találunk részleteket, ami a hitvallással foglalkozott. Esze Tamás 1958. évi dunamelléki főgondnoki székfoglalójában utalt a Hitvalló Nyilatkozatra, miszerint:

„Egy 1956 nyarán terjesztett röpirat azt állította, hogy a magyar református egyház koexistenciában él a magyar kommunista állammal. Ez az állítás - méghozzá ebben a fogalmazásban - valótlanúságot tartalmaz. (...) Mi tehát távolról sem élünk koexistenciában a szocialista állammal, de ellenséges indulatokat sem táplálunk iránta.”²⁶⁸

Esze Tamás ezzel mintha azt sejtette, hogy a Hitvalló Nyilatkozat szerzői ellenséges indulatokat tápláltak a szocialista állammal szemben. A hitvallás viszont elsődlegesen nem erről szólt, így ez egy erősen szubjektív interpretálása a konfessziónak. Esze Tamás az állam-egyházi viszonyt ért kritikát egy Lukács György-i filozófiai fogalom mögé próbálta elrejteni azzal a céllal, hogy egy nehezen érthető kifejezésbe takarja a kemény bírálatot.

Poór József, 1945 utáni magyar teológiatörténetről írt marxista beállítottságú könyvében olvasunk még a Hitvalló Nyilatkozatról: „A református egyházban a szocializmusellenes erők A magyar református egyház útja c. kiadványban fejtették ki nézeteiket. E kiadvány elítéli azokat a valójában progresszív és realisztikus egyházi-teológiai döntéseket, amelyek a

²⁶⁷ „Az egyházkormányzattal szembenálló, az egyház pozitív társadalmi szolgálatát kifogásoló emberek akkor kezdték meg a nyílt támadást a legfelsőbb egyházkormányzat ellen, mikor azt szinte teljesen lekötötte az Egyházak Világtanácsa magyarországi látogatásának előkészítése. Jeladó rakétaként [!] a külföldi sajtóban megjelent egy „Hitvalló egyház Magyarországon” című, idehaza kéziratban terjesztett közlemény, amely néhány teológiai általánosság „megvallása” mellett lényegében az egyházkormányzat megrágalmazását tartalmazta és megismételte az évek óta erőltetett fogást: ellentétet próbált felfedezni -helyesebben szítani -a „megújult gyülekezetek” és a „megalkuvó vezetők” között. Voltak a nyilatkozatban eredetinek feltüntetett megállapítások is, de ezek csupán ismételései voltak az egyházkormányzat teológiai tételeinek. (Ez a vonás sok tekintetben jellemzi a „megújulási” mozgalom és Ravasz László körleveleit is.” Különös irat volt ez: „hitvalló” nyilatkozat -névtelenül: csak utólag, „a győzelem napján” vallották be kérkedve, hogy „a budapesti református teológián született meg, amely az elnyomatás alatt is végig az ellenálló református fiatalok központja volt.” A közlemény célja az volt, hogy a Magyarországra készülő kétszáz külföldi vendég szemében gyanússá tegye a püspököket és a külföldiek figyelmét „a saját kívánságaik szerint gyűjtött tanítók” (2. Tim. 4:3.) felé igyekezzenek fordítani. Az Egyházak Világtanácsa magyarországi vendégjárását jól kihasználták a támadás fokozására és kiszélesítésére.” Kádár Imre: *Egyház az idők viharában. A Magyarországi Református Egyház a két világháború, a forradalmak és ellenforradalmak idején*. Bibliotheca Kiadó, Bp., 1957. 219-220.

²⁶⁸ Esze Tamás: *Élő nép, élő egyház. Esze Tamás egyházkerületi főgondnok székfoglaló beszéde a Dunamelléki Református Egyházkerület rendkívüli közgyűlésén Budapesten 1958. február 20-án*. Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya, Bp., 1958. 18-20.

felszabadulást követően alakultak ki az egyházban, az új teológiai tanítást „végzetes és tűrhetetlen hibának” minősíti.”²⁶⁹

Több pontatlanság is van ebben a rövid megállapításban. Szintén lekicsinylő módon írt a dokumentumról. Az általa felhozott idézet, azaz a „végzetes és tűrhetetlen hiba” egész egyszerűen nem szerepelt az 1955-ös írásban, ilyen szóösszetételt nem találunk benne. Poór az 1950-es évek egyházpolitikáját „realisztikus” döntések sorozatának titulálta, miközben 1986-ra már azok egy részét meghaladta a gondolkodás. Poór megfeledkezett a desztalinizációról.

A Hitvalló Nyilatkozat szövegét először 1989-ben a *Confessio* folyóirat által ismerhette meg a magyar közönség.²⁷⁰ A rövid bevezető helyesen 1955 tavaszára datálja a keletkezését, de a helyszín így sem pontos.²⁷¹ A szöveg azt sugallja, hogy egy ülés alatt, már 1955 tavaszán el is készült a dokumentum. A dokumentum közlése fontos történelmi esemény volt: a magyar reformátusság modernkori hitvallásának első közlése.

Érdemes szót ejteni arról is, hogy többen magyar Barmennek, magyar barmeni hitvallásnak nevezik, mintha a két dokumentumnak szorosan köze lenne egymáshoz. A korreláció valószínűleg az inspiráció terén megáll, de tovább nem megy, hiszen nem módosítása, fordítása, esetleg továbbfejlesztése, hanem egy egzakt, önálló munka. Vajon voltak-e párhuzamot a Barmeni Hitvallás és a Hitvalló Nyilatkozat között hivatalos hasábkon? Ahogy korábban említettük, az analógia logikus.²⁷² 1991-ben Ladányi Sándor írta le először azt, hogy a „magyar református egyház Barmeni Hitvallása.”²⁷³ Ladányin kívül minden más publikáció óvatosabb a két dokumentum összefüggését tekintve, s inkább azt igyekeznek mutatni, hogy az 1934-es hitvallás hatással volt az 1955-ös nyilatkozatra. Ezért az alábbi kifejezéseket használják: „Barmen mintájára”, (Koppándi Botond Péter²⁷⁴ és Kiss

²⁶⁹ Poór József: *A protestáns teológia Magyarországon 1945-1985. Fejezetek a magyarországi református és evangélikus teológia 1945 utáni történetéből.* Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1986. 73.

²⁷⁰ Hitvalló Nyilatkozat. (1955-1956). *Confessio*, 1989. 2. sz. 118- 121.

²⁷¹ „A Hitvalló Nyilatkozat 1955 tavaszán készült fiatal református lelkészek közreműködésével egy Budapest környéki parókián.” Uo. 118.

²⁷² Bán István abszolút méltatlan módon nyúlt hozzá a hitvallás történetéhez, az alábbi gondolatokkal: „Ennek a Hitvallásnak az autoritását ezek szenvedése vagy halála adta, pecsételte meg. Mi, itt Debrecenben nem a Visser't Hooft főtitkár úr zsebébe csempésztük a Hitvallás egy hevenyészett fordítását, hanem a Rendszeres Teológia Tanszékén II. lelkészsképesítő vizsga-dolgozatként hirdette meg Török István professzor úr 1956-ban a nem politizáló egyháznak a korhoz méltó Hitvallását.” Bán István: Csak álmokat üzünk? A REMM debreceni konferenciáján elhangzott hozzászólás. *Reformátusok Lapja*, 1989. november 12. 7.

²⁷³ „A kibontakozási, szabadulási vágy mindenhol erősödött. 1955-1956-ra, részben a feszültségek növekedése ellenhatásaként Hitvalló református egyház Magyarországon vagy a Magyar református egyház „Barmeni Hitvallása” címen egy nyilatkozat készült, amelynek végső szövegezése a budapesti teológiai akadémián történt, s amely eljutott külföldre is.” Ladányi Sándor: *A református egyház a II. világháború után. Vázlatos áttekintés. Új Forrás*, 1991. május. 23. évf. 5. sz. 33.

²⁷⁴ „A Nyilatkozat utóéletéhez tartozik az is, hogy 1955-ben a Budapesti Református Teológiai Akadémia néhány hallgatója, lelkészek és segédlelkészek egy 4 pontból álló „Hitvalló Nyilatkozatot” fogalmaztak meg Barmen

Réka)²⁷⁵ a „Barmeni Hitvallás szellemében készült”²⁷⁶ (Szűcs Ferenc), inspiráció (Fekete Károly),²⁷⁷ „talaján állva és módszerét követve született”²⁷⁸ (Árvavölgyi Béla), illetve Németh Géza a „reformátori-bibliai, valamint a Német Hitvalló Egyház barmeni elvi alapjairól tiltakozott” szóösszetételt alkalmazza.²⁷⁹ A „magyar Barmen” kifejezés téves, a szövegek összehasonlítása után a két dokumentum összetartozására a legprecízebb kifejezés „a Barmeni Hitvallás szellemében készült Hitvalló Nyilatkozat”. A két irat közötti párhuzam ugyanis a diktatórikus, totalitárius rendszerrel szembeni ellenállás, és a status confessionis kairosza. Mindkét nyilatkozat más formában, más előzményekkel és más hatással, de az egyház belsejéből érkezett.

Török István a szolgálat teológiáját kritizáló 1980-as cikkében felemlegette a barmeni hitvallást, polemizálva Groó Gyula gondolataival. Bár „az azonosításnak nincs helye”, de mégis összeveti a személyi kultusz mentén a két szituációt. „1957-ben azonban a személyi kultusz következményei még elég frissen emlékeztettek arra, hogy Barmenben nemcsak valami sajátos történeti helyzetre szabott alkalmi állásfoglalás történt, hanem egyetemes érvényű határmegvonás.”²⁸⁰

„Nyilvánvalóan a Barmeni Hitvallás ihlette azt a magyar Hitvalló Nyilatkozatot is, amely 1955-ben egy Pest környéki (valószínűleg a szentendrei) parókián született és kalandos úton került a Budapesti Teológia centenáriumaára érkezett külföldi vendégek kezébe. Annak ellenére, hogy formailag követi a hitvallásoknak azt a sémáját, amely

mintájára, amelyben az egyház megújulását szorgalmazták, bírálták a misszió megszűnését, és azt, hogy az egyház elfeledte azt a prófétai magatartást, amely nélkül pusztán „kiszolgáló egyházzá” lesz.” Koppándi Botond Péter: Recenzió: Fekete Károly: A Barmeni Teológiai Nyilatkozat. Vezérfonal a dokumentum tanulmányozásához. In: *Keresztény Magvető* 117 (2011), 97.

²⁷⁵ Kiss Réka: 1956 és a magyarországi egyház. Református Szemle, 99. évf, 5. sz. 2006. szeptember-október. 566.

²⁷⁶ „Nyilvánvaló, hogy Nagy Barna tiszta teológiai gondolkodásmódja is tükröződik a már említett és jórészt tanítványai által szerkesztett Hitvalló Nyilatkozatban, amely a Barmeni Hitvallás szellemében készült és ahhoz hasonló teológiai megalapozottsággal tárta fel egyházunk és teológiánk akkori nyomorúságait.” Szűcs Ferenc: Dr. Nagy Barna és a Budapesti Református Teológia. *Confessio*, 37. évf. 2007, 1. sz. 36.

²⁷⁷ Fekete Károly, a barmeni nyilatkozatról szóló könyvében hoz összefüggést a két dokumentum között: „A Barmeni Teológiai Nyilatkozat a 20. század egyik legfontosabb útmutató és tanító irata lett, amely más, későbbi protestáns nyilatkozatokra és hitvallási iratokra is nagy hatással volt. Magyarországon is kifejtette hatását, hiszen az 1955 októberében született „Hitvalló Nyilatkozat” szerzőit is inspirálta a barmeni nyilatkozat szövege.” Fekete: *A Barmeni Teológiai Nyilatkozat*, 22.

²⁷⁸ Árvavölgyi Béla: *Kereszténység -Egyház -Közélet. Karl Barth személyének és ekkleziológiai gondolatainak hatása a XX. századi magyarországi református teológiára. Tézisfüzet.* Debrecen, 2021. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclcfindmkaj/https://derek-di.drhe.hu/39/2/Arvavolgyi-Bela-Phd-Tezisfuzet-arch.pdf 2026-02-26 67.

²⁷⁹ „A Hitvalló Nyilatkozat a reformátori-bibliai, valamint a Német Hitvalló Egyház barmeni elvi alapjairól tiltakozott a kommunista ideológia és gyakorlat behatolása ellen a teológiai gondolkozásban és az egyház gyakorlatában.” Németh Géza: *Megtörölés a reformátusoknál. Egyház az 1956-os forradalom után*, 11.

²⁸⁰ Török István: A szolgálat teológiája és a keskeny út. In Uő: *Határkérdések szolgálatunkban. (1972-1989).* Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Bp., 1990. 98.

egy bibliai állításának és a hamis tanítástól elhatárolódásnak párhuzamából áll, az írás hitvallási jellegével kapcsolatban mégis több probléma vetődik fel. A status confessionis érzékelése nyilvánvaló, noha a „nem hallgathatunk” háttérében elsősorban az a szándék áll, hogy a külföldi testvéregyházak előtt kívánja világossá tenni, hogy a korabeli egyházvezetés történetteológiai tévelygéseivel és diktatórikus klikk uralmával nem mindenki ért egyet Magyarországon. Sőt az is bizonyos, hogy egy rejtőzködő többség hangját szólaltatta meg, amellyel sokan értettek volna egyet, ha erre módjuk lett volna. Ám éppen ez a diktatúrából eredő nyilvánossági hiány teszi kérdésessé, hogy eredetét tekintve valóban nevezhetjük-e egyházi hitvallásnak. Valójában a következő esztendő eseményei emelték erre a rangra, amikor a Megújulási Mozgalomban gyülekezetek százai csatlakoztak - ha nem is a Nyilatkozat szövegéhez - a megújulás szellemiségéhez.”²⁸¹

Szücs Ferenc az egész hitvalláskérdés kapcsán tett egy fontos megállapítást, miszerint egy adott dokumentum, felszólalás hitvallásjellegét a következők emelik hitvallási rangra. Véleményem szerint nem lehet a hitvallás kérdésének egyetlen kritériumot szabni, de ha megfigyeljük akár Fekete Péter, akár a *Bijne ta laat*, vagy a norvég prédikáció esetét, mindegyiket azoknak a következményei húzták alá és tették fel az egyház történelmének méltóságteljes polcaira.

A Hitvalló Nyilatkozat 1989 után nyilvános dokumentummá vált, azóta több kiadványban is megjelent, és a parokia.hu-n is fellelhető. A hitvallás kapcsán tartottak találkozót is az írói számára az Erdélyi Gyülekezetben. Ritoók Zsigmond viszont annyira nem szeretett róla beszélni, hiszen, ha akkor nem léptek föl nyíltan és nem vállalták a benne lévőket, akkor most ne ünnepeljük ezt a Hitvalló Nyilatkozatot.²⁸² A szerény hozzáállás mellett mégis egy elmaradt lehetőségként látszik az 1990 utáni reformátusság számára, hogy e dokumentumot jobban a sajátjaként kezelje és azzal behatóbban foglalkozzon. Minden adottsága meg is volt hozzá, hiszen 1991-től egyik írója, Hegedűs Loránt lett a dunamelléki püspök és zsinat lelkészi elnök. A dokumentum története mégsem az őt megillető helyen van történelmünkben. Míg roppant helyesen, a Barmeni Nyilatkozatról egy igényes monográfia is napvilágot látott, addig a Hitvalló Nyilatkozattal senki sem foglalkozott behatóbban, s erre már szűkösebbek is a lehetőségek.

²⁸¹ Szücs Ferenc: A Heidelbergi Káté legújabb magyar nyelvű magyarázatai. *Theológiai Szemle*, 56. új évf. 2013. 4. sz. 226.

²⁸² Ritoók Zsigmond szóbeli közlése alapján

A Hitvalló Nyilatkozat fogalmazói nem tudták, hogy egyháztörténeti dokumentumot írnak. Csak felismerték a *status confessionist*. Tették ezt a Rákosi-korszak történelmi kontextusának megfelelően: titokban, bujkálva. De mégsem akarták tudomásul venni, hogy életüket kockáztatják mind a megírásával, főleg pedig a külföldre juttatásával. A kor, amiben cselekedtek, prófétaért kiáltott – s ők így lettek a Pilátusok országa helyett Krisztus királyságának bátor polgárai.²⁸³

Mikor Pánczél Tivadart egy interjú során megkérdeztem, hogy nem számoltak-e azzal, hogy a Hitvalló Nyilatkozat megírása, az azzal kapcsolatos titkos találkozók és a dokumentum Nyugatra csempészése miatt akár halálbüntetéssel is sújthatták volna őket, akkor csak annyit mondott, hogy „erre nem is gondoltunk.” A *status confessionis* felismerése olyan elhívás, ami nem számol a következményekkel, nem mérlegel, nem kalkulál, csak belehelyezkedik Isten akaratába.

²⁸³ Szűcs Ferenc publikációjában az 50-es évek hitvalló helyzeteit, pillanatait fűzte össze gondolatmenetében: „Tudjuk, hogy ha Magyarországon nem is született egy a Barmeni Nyilatkozathoz hasonló hitvallás, elhatárolódó előadások, felszólalások jelezték, hogy ez a herezis nem maradt visszhang nélkül. Gondolhatunk a későbbi budapesti utód, Vályi-Nagy Ervin „Isten vagy történelem” című emlékezetes felszólalására a balatonfüredi lelkesértekezleten, a Fekete Péter és Kovács Tibor nevével fémjelzett debreceni Memorandumra, vagy éppenséggel a Budapesti Teológia 1955-ös centenáriuma elkészült Hitvalló Nyilatkozatra.” Szűcs Ferenc: Dr. Nagy Barna és a Budapesti Református Teológia. *Confessio*, 2007. 31. évf 1. sz. 36.

VII. 3. Segélykiáltás. Dóka Zoltán Nyílt Levele a Lutheránus Világszövetség gyűléséhez

„Az Anyaszentegyházban különböző tisztségek vannak, de ebből nem az következik, hogy ők egymás fölött uralkodhatnak, hanem, hogy együtt végzik az egész gyülekezetre bízott és az egész gyülekezettől elvárt szolgálatot.”²⁸⁴

Létezett egy másik, bátor – egyesek szerint naiv – megoldási-kiállási mód a hitvallások, nyilvános állásfoglalások, a szamizdatként keringő illegális konfessziókon túl. Ez pedig a nyílt levélírás volt. Az 1984-es levél nem az első eset volt a magyar egyháztörténetben. Jóval megelőzte azt a kárpátaljai lelkészek levele, amit egyenesen Sztálinnak szántak. Végül a levél helyett őket küldték el a nagy Oroszországba.²⁸⁵

Az ebben a fejezetben tárgyalt levél egyáltalán nem hasonlítható a Barmeni Hitvalláshoz, vagy pár hasonló, rizikós szituációban fellépő keresztyén kiálláshoz. Itt Dóka Zoltán²⁸⁶ külföldről intézett levelet, de ez ne akadályozzon meg minket abban, hogy tudatosítsuk, hogy igen sokat kockáztatott és áldozott fel a levéllel. Az írás, saját megfogalmazása szerint, „segélykiáltás” volt. Bizonyságtétel jellege a bátorsága és az egzisztenciájának kockáztatásával ment végbe. Bár a 80-as évek Magyarországa már közel sem hasonlítható össze egy sztálinista berendezkedésű országgal, de az egyházon belül olyan kádári-sztálinista-feudális hibrid berendezkedés lett Káldy, vagy éppen református részről Bartha Tibor által, ami miatt Dóka Zoltán nyílt levelét egy igen bátor tettnek ítéltetjük meg. A hitvallásjellegét erősíti, hogy ez a levél hitből fogant. Dóka Zoltán lelkipásztor saját elmondása szerint „Isten bekerítette és rabul ejtette”.²⁸⁷

A Lutheránus Világszövetség egy jelentős ernyőszervezete a világ evangélikusságának. Ma már jól dokumentált, hogy a hasonló világszervezetek, mint az LVSZ vagy a református világközösségek, az Egyházak Világtanácsa, sőt a bíborosi testület is, fókuszpontként jelent

²⁸⁴ Juhász Tamás: *75 éves a Barmeni Teológiai Nyilatkozat*, 338.

²⁸⁵ Bognár Zalán: *Gulag, Gupvi, „Málenkij robot”. Magyarok a szovjet lágerbirodalomban*. Magyar Napló Kiadó, Bp., 2017. 35-43.

²⁸⁶ Dóka Zoltán életét beárnyékolta Káldy Zoltán és az ÁEH munkája egyaránt. 1958-tól szolgált lelkészként Hévízgyörkön. Ugyanebben az évben a pécsi gyülekezet szeretne meghívni, de az ÁEH megakadályozta. Később a Teológián újszövetségi tanárként is szóba került a neve, de ez is felsőbb akaratból meghíúsult. 1977-ben jelent meg Márk evangéliumáról szóló kommentárja, amit tudta nélkül a cenzúra jelentősen átirat, kiszedve a diakóniai teológiára nézve kritikus részeket. Zászkaliczky Pál, ifj.: D. Dóka Zoltán In. Mirák Katalin (szerk.): *Nem voltam egyedül II. Beszélgetések az evangélikus közelmúltról*. Magyarországi Evangélikus Ifjúsági Szövetség, Bp., 1999. 94.

²⁸⁷ Dóka Zoltánné: Emlékezetes hónapok. *Keresztyén Igazság*, 2004. 3. sz. 11.

meg a keleti, szovjet-típusú titkosszolgálatok számára. Az ortodox egyházak 1961-es, EVT-be való belépése fontos mérföldkő volt a szocialista blokk hatása tekintetében, hiszen azt követően ügyesen és eredményesen terelték ezen szervezeteket a számukra megfelelő irányba. Az LVSZ esetében pedig egy hatalmas mérföldkőhöz érkeztek, mikor az 1977-es tanzániai világgyűlést követően arra tettek kísérletet, hogy 1984-ben Budapesten rendezzék meg a világgyűlést. Először az NDK-ban szerették volna, de annak megghiúsulását követően, 1980-tól a megfelelő lobbieredményeképpen Budapest lett a választás.²⁸⁸ A gyűlés megszervezésének ténye óriási eredmény volt a Magyarországi Evangélikus Egyháznak, az Állami Egyházügyi Hivatalnak, és személyesen Káldy Zoltán püspöknek - főleg, mivel a keleti blokkban ez volt az első világgyűlése az LVSZ-nek. Miután sikeresen elnyerték a világgyűlés megszervezését, Káldy elkezdte megszervezni az elnökké választását is, apellálva arra a szokásra, hogy a rendező országból szoktak elnököt választani. Mindebben maradéktalanul támogatta a kommunista magyar állam, aktívan kivette a részét a titkosszolgálat és az ügynökhálózat is,²⁸⁹ hiszen a püspök jó és hűséges kiszolgálója volt a rendszernek. A korteskedés már megfelelően haladt, hiszen minden időt, lehetőséget rászántak, akár itthon, akár külföldön, akár az LVSZ székhelyén is,²⁹⁰ amikor a disszidált magyar evangélikus lelkészek is bekapcsolódtak Káldy és a magyar körülmények elemzésébe. A helyzetet megpróbálták Káldyék orvosolni, sikertelenül: az egyik bíráló, Terray László tagja lett a norvég egyházi delegációnak.²⁹¹

Az 1984. július 22-augusztus 5. közötti világgyűlés hatalmas feladat volt a hazai evangélikusság számára, és cserébe jó hatással is lett rá. Közben sok nehézség árnyékolta be és sok feszültség kísérte Káldy Zoltán elnökjelöltségét. A legnagyobb konfliktust pedig nem más, mint az abban az időben a nyugat-német Kuchenben tartózkodó, ösztöndíjas Dóka Zoltán hévízgyörki lelkipásztor Nyílt levele okozott.

²⁸⁸ Korányi András: A Lutheránus Világszövetség 1984-es budapesti világgyűlésének előkészületei. *Lelkipásztor*, 2010. 85. évf. 6. sz. 242-244. https://real.mtak.hu/53724/1/LVSZ_1984_LP_201006_242_250_u.pdf 2026-03-05

²⁸⁹ Harmati Béla 1984-ig javarészt a Budapesten tartandó LVSZ-világgyűlés előkészületeiről, a közelgő elnökválasztásról és a magyar jelölt, Káldy püspök esélyeiről, valamint az egyes tagegyházak ezzel kapcsolatos jelölési és választási taktikáiról adott át információkat a belügyi szerveknek." Mirák Katalin: *Hálózatos élet. Harmati Béla egyházi szolgálata és állambiztonsági működése emlékek és iratok tükrében*. In: Uő. (szerk.): *Háló 3. Dokumentumok és tanulmányok a Magyarországi Evangélikus Egyház és az állambiztonság kapcsolatáról, 1945–1990*. Luther Kiadó, Bp., 513.

Részletesebben lásd: Uo. 511-515. és 519-527.

²⁹⁰ „Szeretném biztosítani Püspök Urat, hogy mindent elkövetek majd, hogy a választás Püspök Úr javára történjék.” Harmati Bélát idézi: Mirák Katalin: *Hálózatos élet*, 521.

²⁹¹ Korányi: *A Lutheránus Világszövetség*, 249.

Terray László beszámolóját lásd: Terray László: *Kirekesztették a "valóságot"? (1985.) Evangélikus világgyűlés Budapesten* https://www.ordass.hu/load_doc.php?cat=ETT&doc=44 2026-03-06

Dóka Zoltán egy nyílt levelet fogalmazott meg, amit elküldött az LVSZ elnökének, főtítkárnak és a Végrehajtó Bizottság tagjainak.²⁹² A levél egyszerre fogalmazott meg kritikát a Káldy névvel fémjelzett diakóniai teológia²⁹³ és a diktatórikus egyházvezetés és annak sajátságos módszerei kapcsán. A levél igen széles nyilvánosság elé került, eljutott a világgyűlés résztvevőihöz, és nyugati lapokhoz is. Dóka személyes beszámolója szerint már kint megfigyelték, míg Hévízgyörkön meglepően sok autó kezdett el megállni. Felesége a gyülekezetben igyekezett helytállni.

Dóka Zoltán életútjába koherensen kapcsolódik ez a levél, hiszen már 1958-ban megfogalmazta, hogy egyszer egy nyílt levélben fog írni az egyházvezetés erkölcstelensége kapcsán.²⁹⁴ „Dóka Zoltán levele természetesen élénk reakciót váltott ki mind az LVSZ-en belül, mind a magyar egyházvezetésből.”²⁹⁵ A levele elterjedt a delegáltak között, majd Káldy arra adott válasza is. Végül jelentősen nem befolyásolta az elnökválasztást, hiszen a szavazás második fordulójában 55%-kal megválasztották Káldy Zoltánt a Lutheránus Világszövetség elnökének.²⁹⁶

A Nyílt levél mondani sem kell, hogy mennyire megrázta Káldy Zoltánt, hiszen hatalmas ütés volt a nemzetközi reputáció után vágyakozó nárcisztikus jellemének. A mindent kontrollálni vágyó ember nehezen tudta túltenni magát rajta. 1984. szeptemberéből jegyezte fel Harmati Béla, hogy egy német egyházi vezetővel való beszélgetésen Káldy spontán elkezdett

²⁹² Teljes szövegét lásd: Dóka Zoltán: Nyílt levél, 1984. *Keresztény Igazság*, 1989. 3. sz. 26–31.

Legutoljára megjelent: Korányi András: *Hanem szeretni is. Káldy Zoltán püspöki szolgálata itthon és külföldön*. Luther Kiadó, Bp., 2012. 200-205.

²⁹³ „A diakóniai teológia az evangélium hirdetése és a szentségek kiszolgáltatása mellett az egyház alapvető feladatának a szolgálatot tekintette. Jézus a nagy Diakonos, aki emberréltével és minden cselekedetével szolgált. Őt követve kell a diakóniai szolgálatot végezni mind a gyülekezetben, mind a társadalomban. Ezzel "nyert igazolást" Káldy elképzelése az evangélikus egyháznak a szocializmusban betöltött helyéről és szerepéről.”

Mirák Katalin: Az evangélikus egyház Magyarországon (1945-1991). https://www.ordass.hu/load_doc.php?cat=ETT&doc=68 2026-03-06

²⁹⁴ „A kijáratí lépcsőn mentem lefelé, amikor valami szent elhatározás fogalmazódott meg bennem: ekkora gyálatot, ami most nemcsak engem, hanem egész egyházunkat éri, előbb vagy utóbb le kell lepleznem ország-világ előtt! Erre kötelez mindaz, amit csak kevesen láttak és éltek át olyan közlelől, mint én. Fogadalom volt ez! S még ott a lépcsőn megálltam és kértem Istent, ha kedves előtte, segítsen megvalósítani elhatározásomat. Ez a fogadalom volt az a rejtett vörös fonál, az a belső szándék, ami 1984-es Nyílt levelemmel ért célba.” Zászkaliczky Pál, ifj.: *D. Dóka Zoltán*, 104.

Másik jellemző momentum volt a még 1957-ben lezajlott beszélgetés volt Káldy Zoltán és Dóka között: „Nem látod, – kérdezte – hogy itt egy boldog nép építi a jövőjét?” „Én azt látom, – feleltem – hogy itt egy rab nép siratja a szabadságát.” Uo.

²⁹⁵ Korányi András: *A Lutheránus Világszövetség*, 250.

²⁹⁶ Uo.

A megválasztását segítette az is, hogy egyes - szocialista országból érkező – delegáltak állami utasításba kapták, hogy merre orientálódjanak. „Gordon” [Harmati Béla egyik fedőneve -Cs.A.] értesülése szerint a románok utasítást kaptak arra, hogy „kizárólag szocialista országbeli LVSZ-elnök személyére adhatják le szavazatukat”, a szigorú útmutatás ugyanakkor nem írta elő, hogy Káldy Zoltánt kellene támogatniuk.” Mirák Katalin: *Hálózatos élet*, 526.

örjöngeni és kiabálni arról, hogy Dókaék elárulták őt, Dóka pénzt kapott ezért és a CIA és a németek állnak az akció mögött.²⁹⁷

Dóka Zoltán mindeközben hazament Németországból, bár többen többféleképpen próbálták marasztalni. „Különös élményem volt, hogy amikor Magyarországra értem, egyszerre valami nagy nyugalom áradt el bennem. Arra gondoltam: most már akár meg is halhatok. Elvégeztem, amit fogadtam, és itthon vagyok. Ezzel a békességgel éltem át mindazt, ami ezután várt rám.”²⁹⁸

Dókát először telefonban prédikációtól való eltiltásra ítélték, majd sürgönyben felfüggesztették.²⁹⁹ A reakciója az volt, hogy egyiket sem fogadta el törvényes rendelkezésnek.³⁰⁰ De az egyházvezetés egész egyszerűen nem tehette meg a hévízgyörki lelkésszel, amit valószínűleg szeretett volna. A levél tartalma kényes volt Káldyra nézve – emiatt nem volt jó ötlet, ha azt részleteiben, még évekig tárgyalták volna. Így Káldy érdeke az ügy mielőbbi lezárása és elfelejtése volt. A sorokat mindenesetre rendezni kellett.

Először Keveházi László esperes, majd Káldy Zoltán írt egy cikket, mely inkább rágalomokkal volt tele, mint a valódi kérdésekre adott reakcióval. Ezek a cikkek, ahogy lenni szokott, nem a Nyílt levél által felvetett problémákra reagáltak, hanem személyes támadást indítottak. Dóka válaszát nem hozta le az egyházi sajtó, ezért személyes levelet írt a püspöknek.³⁰¹ Majd a megyei lelkészi munkaközösségekben szimpátiaszavazást rendeltek el a levél kapcsán. A diktatúrákra jellemző módon, bár a szavazás elméletileg titkos volt, de az emberek pontosan tudták, hogy ilyenkor mi az elvárt és mi a kötelező -főleg, hogy a lelkészek jelentős része nem is ismerte a levél tartalmát. A megyék jelentős részében mégsem egyértelmű igen vagy nem született, sok helyen megoszlottak a vélemények, vagy éppen a tartózkodó szavazatok lettek fölényben.³⁰² Ezt Dóka Zoltán, Káldyra nézve kudarcnak minősítette visszaemlékezésében.³⁰³ Többen határozottan Dóka mellé álltak már nyugati tartózkodása alatt,

²⁹⁷ „A megbeszélés visszafogottan udvarias kávézása hamar drámai fordulatot vett. Az üdülésből visszatérő püspök láthatólag akkor még nem tudta feldolgozni a történeteket, és ordítva magyarázta a jelenlevőknek, hogy többen, így Dóka és Csengödy László is elárulták őt, és bizonyítékai vannak arra, hogy a CIA és a németek összeesküdtek ellene, Dóka pedig pénzt kapott árulásáért, de ő most majd otthon rendet csinál hamarosan. Nagyon hálás voltam Reitingereknek, hogy nem nekem kellett a püspök magyarul hangzó dühkitöréseit fordítanom, és csak a vonataink indulási időpontja miatt sikerült a balszerencsés tárgyalást befejezni.” Uo. 529-530.

²⁹⁸ Zászkaliczky Pál, ifj.: *D. Dóka Zoltán*, 131.

²⁹⁹ Mirák Katalin: *Az evangélikus egyház Magyarországon (1945-1991)*.

³⁰⁰ Dóka Zoltán lelkész levele. Keresztyén Igazság, 2014. 3. sz. 42.

³⁰¹ Uo. 43.

³⁰² Ittész Gábor: *Szavazás a lelkészi munkaközösségekben 1984 őszén Dóka Zoltán Nyílt levelével kapcsolatban*. https://www.ordass.hu/load_doc.php?cat=ETT&doc=56 2026-03-06

³⁰³ Zászkaliczky Pál, ifj.: *D. Dóka Zoltán*, 140.

majd itthon is. Az ügyet a történelem szempontjából szebbé teszi, hogy Keveházi László esperes, ki akkor Dóka ellen volt, később bocsánatot kért tőle és testvéri módon rendezték kapcsolatukat.

Dóka először levélben, majd személyesen is kereste a kapcsolatot a püspökkel, hiszen azt remélte, a Nyílt levél tisztulási folyamatot indít el, ami kiterjed magára Káldy Zoltán lelkivilágára is. Október 5-én találkoztak, ahol Dókát nyilvános bocsánatkérésre és levele visszavonására akarta rábeszélni. A beszélgetés megrekedt, ezek után Dókát a rendőrségre is beidézték, de ott csak külföldi útjáról kérdezték.³⁰⁴ Viszont az igazán nagy, Káldyhoz fogható bosszú elmaradt, nyilvánvalóan azért is, mert minden szem - külföldön és belföldön egyaránt - Dókára szegeződött. De ezzel nem szabad lekicsinyelni azt a szenvedést, amit egyházi emberként, az egyháztól kellett átélnie a kisebb-nagyobb megalázások és verbális bántalmazás és egzisztenciális bizonytalanság által. A történet megrekedt, hiszen a püspök egészségi állapota gyorsan megromlott, még azért halálos ágyán még lemondatták a püspökségről.

A Nyílt levél nem pusztán egy egyházi belügyre reflektált, hanem érdekes és értékes megállapításokat közölt az állam-egyház kapcsolatra nézve is.³⁰⁵ Értékét emeli, hogy az ilyesfajta levelek egy politikai változás után szoktak keletkezni, nem pedig előtte.³⁰⁶ A levél nem egy hirtelen eseményre reagált, hanem az 1948-tól tartó folyamatra, s annak egyben egyfajta lezárásának is tekinthetjük.³⁰⁷

A Nyílt levél alapállítása, hogy a Magyarországi Evangélikus Egyház vezetése „félrevezette a világ evangélikusságát”. A másik fontos tézise, hogy a hazai evangélikusság korántsem egységes, bár messziről úgy tűnhet és ezt a képet nyilvánosan senki sem cáfolja, de ez az elfojtó légkör, nem pedig az egyhangú egyetértés miatt van.

³⁰⁴ Dóka Zoltán lelkész levele. *Keresztyén Igazság*, 2014. 3. sz. 45.

³⁰⁵ „Dóka Zoltán evangélikus lelkészt idézi, aki az 1980-as években bátran szembefordult egyháza szervilis, úgy nevezett diakóniai teológiájával: „Ha az állam és az egyház egymás dolgába avatkozik, ha az állam irányítani akarja az egyházat és viszont az egyház részt akar venni a politika irányításában, azaz a világi hatalom gyakorlásában, akkor kölcsönösen megerőtlenítik egymást. Az egyház klerikalizálja az államot, az állam pedig szekularizálja az egyházat.” Gáncs Péter: Kritikusan, önkritikusan és teológiai szemlélettel. *Theológiai Szemle*, 2022. 65. új évf. 4. sz. 244.

³⁰⁶ „Korábban mindig az volt megfigyelhető, hogy az egyházi belső változások a politikai változásoknak a függvényében jelentkeznek. Tehát, ha a Szovjetunió XX. kongresszusa után enyhülés van a politikában, akkor enyhülésre lehet valamelyest számítani az egyházi életben is. Az első, és tulajdonképpen egyetlen hazai evangélikus dokumentum Dóka Zoltánnak a Nyílt levele, amely a gorbacsovi reformok előtt, tehát nem a politikai változások függvényében jelent meg, s adott kritikai diagnózist és terápiás javaslatokat.” Ittész Gábor: Visszapillantás az 1984-es világgyűlésre Beszélgetés dr. Terray Lászlóval. *Keresztyén Igazság*, 2004. 4. sz. 16

³⁰⁷ „A Nyílt levél hátterét, de mai helyzetünket sem lehet, véleményem szerint, jól megérteni, csak ha visszatekintünk egészen 1948-ig.” Dóka Zoltán: Summa summarum. *Keresztyén Igazság*, 1989. 1-2. sz. 45.

A három pontból álló Nyílt levél első részének címe az, hogy „Mi okozza a MEE belső meghasonlását?” Ezt először az elvi keretek hibáinak rögzítésével kezdi. A diakóniai teológia a szociáletikát emelte az evangélium mellé és ezzel torzzá lett az ekkológiája. Jellemző a diktatúrák alatti egyházak kollaboráns teológiájára, hogy valamit mindenképpen még egészségtelenül alá kell húzni, fel kell emelni, hogy ezzel igazolhatóvá legyen a diktatúra berendezkedése, ideológiája és az azt kiszolgáló egyházvezetés működése. A Káldy-vezetésben így érvényesülhetett ez a torz teológia, s minden azzal kritikát megfogalmazó gondolatot elfojtottak, elnyomtak.³⁰⁸ Ez evidencia; egy elnyomó és kizárólagos hatalmat kiszolgáló egyházvezetés teológiája csakis kizárólagos lehet. Ez a teológia pedig egyházi nyelvbe bújva, de végsősoron nem lesz más, mint *lojalitásteológia*. A Nyílt levél első pontja tehát a diakóniai teológia bírálata. Ennek a pontnak precíz módszerét és summázatát nem kell újfogalmaznunk és értékelnünk, hiszen megtette azt a levél után négy évvel maga a szerző:

„Nyílt levelem 1984-ben két szempontból bírálta a diakóniai teológiát: a tartalmát és az egyházi szerepét illetően. Tartalmi, teológiai hibáját abban láttam és látom ma is, hogy megszünteti az evangélium primátusát az egyházban, mert teológiailag egyenrangúvá teszi vele a diakóniát, amin etikát, elsősorban szociáletikát kell érteni. Ezzel összezavarja, illetve szétszakítja az evangélium, a hit és a jó cselekedetek, bibliai-reformátori kapcsolatát, megkettőzi az egyház feladatát (evangélium hirdetés és diakónia) és az evangéliumot látszólag(!) érintetlenül hagyva, a diakónia feladatával legalizálja a meglévő hivatalos egyházpolitikát. Azért hagyja csak látszólag érintetlenül az evangéliumot, mert amit mellérendel, annak egyúttal alá is rendeli, mert függvényévé teszi és ezzel az evangélium szerepét is, tartalmát is deformálja. Ugyanez érvényes valamennyi ún. jelzős teológiára is.”³⁰⁹

A második pont címe: „Mi vezetett a mai helyzetig?” Ebben a részben már Dóka felhozta az Ordass-ügyet is, mint az egyház egyik elintézetlen ügyét. Öt fontos témát említ: 1. Ordass-ügy 2. Káldy igyekezett az államot használni az egyházon belül. 3. Külföldön másik arcát mutatta, mint idehaza 4. A sajtó teljes kontrollja és cenzúrája 5. „legjobb fegyvere ellenfeleivel szemben a diakóniai teológia koncepciójának kidolgozása lett”,³¹⁰ melyet így nem teológiai diskurzusra, hanem elnyomásra alkalmazott.

³⁰⁸ „Aki ennek a kényszernek a legkisebb mértékben is ellene mond, existenciális fenyegetettségnek teszi ki magát, ahogy ezt Káldy püspök mindig újra hangsúlyozza a lelkészek előtt, megfélemlítő fogalmazásban.” Dóka Zoltán: *Nyílt levél*. https://www.ordass.hu/load_doc.php?cat=EJD&doc=76 2026-03-07

³⁰⁹ Dóka Zoltán: *Summa summarum. Keresztyén Igazság*, 1989. 1-2. sz. 53.

³¹⁰ Korányi András: *Hanem szeretni is*, 205.

A Nyílt levél harmadik pontja az egyház aktuális állapotára tért ki. „Mik a legfőbb jellemzői a Magyarországi Evangélikus Egyház mai helyzetének?” Az első felében a lelkészek iránti presszióról írt, míg a másodikban mindennek következményéről, miszerint a teológiai-tudományos munka egyre alacsonyabb színvonalú.

A levél záróbekezdése pedig arra tért ki, hogy mi ebben az LVSZ és a világgyűlés feladata? Dóka szerint egy teológiai diskurzus elindítása, a beszélgetés elkezdése. A levél szerinte nem támadás Káldy ellen, hanem segélykiáltás. Zárómondatai pedig egyetemesek, s szinte minden hitvallásos iratnak a végére oda lehetne írni: „Ha tevékenysége csak engem sértene, továbbra is szótlanul viselném. De itt nem csupán személyekről van szó, hanem mindenekelőtt Isten evangéliumának szabadságáról, amely, ha elvétetik tőlünk, mindnyájan elvesztünk!”³¹¹

A Nyílt levél hatását nehéz önmagában értékelni. Volt, aki szerint hozzájárult a hazai kommunizmus bukásához, de mindenképpen az erodálódás egyik jeleként definiálhatjuk. Az első, a Nyílt levél mellett kiálló lelkipásztor Ittész Gábor volt, akivel már 1984. őszén megtervezték, hogy egy másik nyílt felhívást tesznek majd közzé. Ez lett az 1986-ban megjelent Testvéri Szó, egy párbeszédkezdeményezés volt az egyházon belül, mely felvetett pár elvi-teológiai és pár nagyon is gyakorlati kérdést egyaránt.³¹² Ezt követte később az inkább adminisztratív átalakításról szóló Javaslatok,³¹³ és az 1987-ben megfogalmazott Kiáltó Szó,³¹⁴ ami Dóka elmondása szerint egy „hangosabb Testvéri Szó” lett.³¹⁵ S ezek mentén formálódott később az Ordass Lajos Baráti Kör.

Hatását tekintve fontos megállapításnak tartom nemcsak ezen levél, hanem a hitvallások és kiállások kapcsán a következőt Dóka Zoltántól: „Szerintem az ilyen kiáltások, bármi legyen a sorsuk, soha nem hiábavalók: ébresztenek, s terhelik a hamis úton járók lelkiismeretét.”³¹⁶

Dóka Zoltánné felteszi azt a kérdést, ami minden ilyen helyzetben elgondolkodtatja az embert: érdemes volt? Szerinte férje nem tudott mást tenni. A lelkési karra nézve nem, az egyház tagjaira nézve érdemes volt. „Ha egyháztörténeti szempontból nézem a kérdést, akkor azt mondom, hogy nemcsak érdemes, de fontos is volt. Isten nem engedte meg, hogy ekkora

³¹¹ Dóka Zoltán: *Nyílt levél*.

³¹² Testvéri Szó a Magyarországi Evangélikus Egyház minden tagjához (1986. március) https://www.ordass.hu/load_doc.php?cat=EJD&doc=77 2026-03-06
Zászkaliczky Pál, ifj.: *D. Dóka Zoltán*, 145.; Uő: Az egyházvezetés szerepe a Testvéri szó egyházunkra gyakorolt hatásának alakulásában. *Keresztyén Igazság*, 2006. nyár, 70. sz. 35-43.

³¹³ Javaslatok (1987. augusztus) https://www.ordass.hu/load_doc.php?cat=EJD&doc=79 2026-03-06

³¹⁴ Kiáltó szó (1989. július 25.) a Magyarországi Evangélikus Egyház minden tagjához https://www.ordass.hu/load_doc.php?cat=EJD&doc=75 2026-03-06

³¹⁵ Zászkaliczky Pál, ifj.: *D. Dóka Zoltán*, 141.

³¹⁶ Uo. 142.

morális bukással fejeződjön be fél évszázad egyháztörténete, mert amit ma teszünk vagy mondunk, az holnap már történelem vagy egyháztörténet. Nem mindegy tehát, hogy mit írunk ezekre a lapokra és mit üzenünk a jövő nemzedéknek.”³¹⁷

E mondat alapján megállapíthatjuk, hogy a Nyílt levél nem naivítás volt, hanem segélykiáltás, hitvallás és egyben teológiai reflexió egy hibás állammodellt kiszolgáló teológiára és egyházi vezetésre nézve.

³¹⁷ Dóka Zoltánné: *Emlékezetes hónapok*, 11.

VII. 4. Töretlenül a független egyházért: Wang Ming-dao kínai lelkész hosszú küzdelme

1949-ben a kínai kereszténység hozzávetőlegesen négymillió főt számolt, azaz nem érték el a lakosság 1%-át. Ezen belül körülbelül egymillió protestáns volt.³¹⁸ A koreai háború során 1951-ben a kommunista Kína minden, Nyugathoz köthető kulturális terméket, vagy éppen intézményt gyanúsítván ítélte meg, és ekkor jött el az ideje annak, hogy államosítsa minden kórházat, iskolát, szeretetszolgálati intézményt. Elindultak a papok, lelkészek, misszionáriusok elleni koncepciók is.³¹⁹ A protestánsok számára a legális működésre egyetlen esély kínálkozott, mégpedig be kellett tagozódni a Három-Önállóság Hazafias Mozgalmába, ami egyfajta kollaboráns egyházi ernyőszervezetként működött.

Wu Yazong az 1940-es évek végén azzal az igénnyel lépett fel, hogy a protestánsok együttműködhetnek a kommunistákkal. A Kínai Népköztársaság kikiáltása után 1950-ben meghirdették a Three-Self Patriotic Movementet, magyarul a Három-Önállóság Hazafias Mozgalmát (továbbiakban: TSM).³²⁰ Ebben az önfenntartás, az önálló terjeszkedés és az öngazgatás programja szerepelt.³²¹ A kollaboráns teológia számára is egyre meghatározóbbá vált a Nyugat-ellenesség, mint politikai program, ami sajnálatosan eltávolította a kínai protestantizmust a nemzetközi tértől. Ez a mozgalom igen gyorsan hivatalos keretet kezdett jelenteni, és 1958-ban minden olyan felekezetet, keresztény szervezetet betiltottak, ami nem csatlakozott a mozgalomhoz. A többiek így illegálisba szorultak. Ez a kínai kommunizmus miatt sajátságos fejlődési irány megerősítette a kínai kereszténység egy máig létező érdekes és üde színfoltját, a házi/családi összejöveteleket, vagy másnéven a független házi egyházak mozgalmát („*Independent House Church Movement*”).³²² A Három Önállóság Mozgalom keretein belül működő gyülekezetek létszáma drasztikusan csökkent, hiszen nem nyújtottak alternatív erőforrást az emberek számára a tomboló sztálinizmus közepette. A protestantizmuson belül feszültség keletkezett: a TSM-hez tartozók a „földalattiakat”, az illegálisba szorultak pedig a hivatalosokat tartották a kereszténység árulóinak. A hívők

³¹⁸ Chan Kim-Kwong: *A keresztény vallás Kínában*. Gondolat Kiadó, Bp., 2023. 33-34.

<https://www.szaktars.hu/gondolat/view/chan-kim-kwong-a-kereszteny-vallas-kinaban-2023/?pg=35&layout=s>
2026-03-18

³¹⁹ Kim-Kwong: *A keresztény vallás Kínában*, 35-36.

³²⁰ John S. Peale: *The Love of God in China. Can One Be Both Chinese and Christian?* iUniverse Inc., Lincoln, Nebraska, USA, 2005. 17-18.

³²¹ Kim-Kwong: *A keresztény vallás Kínában*, 41.

³²² Peale: *The Love of God in China*, 18-21.

döntése viszont a házi összejöveteleket igazolta, hiszen sokan csatlakoztak, váltottak a hivatalos egyházból a betiltottra.

1966-1976 közötti kulturális forradalom alatt az egyházi személyek munkatáborba kerültek, vagy átnevelésen kellett átesniük. „1970-ben a kínai kormány kinyilvánította, hogy a vallás Kínában múzeumba került.”³²³ A szenvedés ökumenizmusa összehozta a katolikus és protestáns híveket - néha a munkatáborokban, börtönökben.³²⁴

1978-ban változás következett be, amikor néhány templomot visszakapva, megint korlátozottan, de szabadon elkezdhatték gyakorolni hitüket a keresztények.³²⁵ Több politikai foglyot szabadon engedtek.³²⁶ Harminc év kemény és módszeres elnyomás után a keresztények száma közel azonos volt az 1949-es lélekszámmal. Ez nagyrészt a házi alkalmaknak volt köszönhető, hiszen katolikusok és protestánsok egyaránt összegyűltek az üldözés és a teljes betiltás korszakában. A kitelepítéseknek köszönhetően a kereszténység olyan helyekre is eljutott és követőkre talált, ahol korábban még nem járt.³²⁷ 1978 után rohamtempóban nőtt a keresztények száma. A tömeges megtérések, gyülekezetek alapítása miatt a néhánymillió hivatalos és törvényes keretek között működő protestantizmus a 90-es évekre 10-12 milliós csoporttá növekedett. Mindeközben még ekkor is jelentős közösségek maradtak a házi-családi alkalmak keretei között.³²⁸ A kínai kereszténység ezen sajátos, egyben biblikus formációja a változó szisztematikájú kommunizmusban rendkívül életképesnek tűnt és tűnik jelenleg is. „A házi egyház páratlan egyházi jelensége – a végletekig leegyszerűsített, liturgia nélküli, laikus súlypontú közösség – szintén új egyházi paradigma, amely számos jelenkori egyházi gyakorlat meggondolására késztet.”³²⁹

³²³ Kim-Kwong: *A keresztény vallás Kínában*, 43.

³²⁴ Uo. 62-63.

³²⁵ A 1979 utáni állapotokról, a „felszínre jövetelről” és az utána lévő kihívásokról lásd: Uo. 180-188.

³²⁶ Payk: *Following Christ and Confucius*, 118.

³²⁷ Kim-Kwong: *A keresztény vallás Kínában*, 46.

³²⁸ „A kínai protestantizmus meteorként emelkedett fel: a hivatalos létszám 1982-ben hárommillió (a népesség 0,38 százaléka), tízmillió az 1990-es években (1 százalék), 23 millió 2010-ben (2 százalék) és 38 millió 2018-ban (2,7 százalék). Nemhivatalos becslés szerint a protestánsok száma 50 millió 2015-ben (4 százalék), sőt, a Pew Research Center szerint 90 millió (8 százalék).” Később, hosszas elemzés után egy 2018-as adatot közöl a könyv, ami a leginkább közel állhat a valósághoz. Eszerint 2018-ban 38 millió protestáns és 12 millió katolikus élt Kínában. Uo. 48. és 51.

³²⁹ Uo. 55.

A házi gyülekezetek, istentiszteleti mozgalom egyik szimbolikus alakja volt Wang Ming-dao.³³⁰ Ő nem volt hajlandó csatlakozni a Három Önállóság Mozgalomhoz és lett az egyik leghíresebb képviselője, gondolkodója e nonkomformista hagyománynak.³³¹

Wang Ming-dao szegény sorban nevelkedett, 1914-ben, 14 évesen lett keresztény. Először egy Peking-közi presbiteriánus iskolában tanított, ahol egy kollégája hatására tért meg. Az iskolából távoznia kellett másodszori bementése miatt.³³² A következő időben munkanélküli volt, így minden idejét a Biblia tanulmányozására tudta fordítani. Egy barátja elhívta pekingi gyülekezetébe, ahol először prédikált, s ezt további hívások követték. Gyorsan felismerték a tehetségét és még attól az évtől kezdve elkezdte bejárni Kínát és mindenfelé prédikált. Az ismeretlenségből a következő tíz évben Kína legismertebb prédikátorává vált. Tüzes prédikációkban ítélte el a pénzközpontú egyházi személyeket, és lelki szegénységet hirdetett.³³³

Vándorpredikátorként óriási hírnévre tett szert, ezért egy negyedéves periodikát indított. Wang ugyan nagyra értékelte a nyugati misszionáriusok tevékenységét, de a kor meghaladottá tette jelenlétüket és Wang már a kínai keresztyénség egy újabb korszakát képviselte. Az intézményes egyházban a nyugatiak tartottak kézben szinte mindent. Ez a hatalom és anyagi koncentráció vonzotta azokat, akik nem őszintén és tisztán követték Krisztust. Így Wang Ming-dao egyházi korrupció elleni kiállásának nemzeti, függetlenségi színezete is volt.³³⁴ Számára az erkölcs kérdése nem másodlagos volt, hanem összefüggött a krisztusi úttal, hiszen az út és az élet szavak szorosan összekapcsolódtak Wangnál, ahogyan a kínai filozófiában is.³³⁵ Ezért is fordulhatott elő, hogy Wang szívesebben írt és beszélt a Fiú, a Szentlélek tetteiről, mintsem lényegükről és természetükről, amikkel kapcsolatban sok bizonytalansága is volt.

³³⁰ Nevének Ming-dao, Mingdao és Ming-tao átírása is létezik. Ezek közül a Ming-dao formát használom, igazodva a nemzetközi trendhez.

³³¹ Pan-Chiu Lai: Subordination, separation, and autonomy. *Journal of Law and Religion*, 2020 április, 35. évf., 1. sz. 159.

³³² Thomas Alan Harvey: *Acquainted with Grief. Wang Mingdao's Stand for the Persecuted Church in China*. Brazos Press, Grand Rapids, Michigan, USA, 2002. 19.

³³³ Uo. 21.

³³⁴ Uo. 33.

³³⁵ Harvey úgy magyarázta, hogy a kínai etika szó a *Daode*, ami utat, ösvényt is jelent. Ezen az úton kell haladni a tökéletesség felé. Ez az út a keresztyének számára Jézus Krisztus. Ez az út egyszerre erkölcs és élet. Ehhez illusztrálásaként idézi Wangot: „Ő [Krisztus] kiválasztott/felemelt bizonyos embereket, akiknek így szólt: „Ti vagytok a világ világossága!” Kik ezek az emberek? Lehet-e másokról szó, mint rólunk, akik az Ő tanítványai vagyunk? Micsoda csodálatos megbízatás! Micsoda nemes hivatás! Miután „a világ világosságának” kell lennünk, ahogyan Ő is „a világ világossága” volt, ezért szavainknak és cselekedeteinknek, ahogyan az Úréi, mindig fényt kell szórniuk a sötétségben járók útjára.”

Eredetiben: „He [Christ] raised up certain people to whom He said: „You are the light of the world!” Who are these people? Can it be other than those of us who are His disciples? What a marvelous mandate! What a noble calling! Since we are to be „the light of the world” in the same way that He was „the light of the world”, then our words and deed, like those of the Lord, ought always to be throwing light on the path of the people in darkness.” Uo. 35-36.

Krisztológiáját a kínai gondolkodásnak megfelelően kapcsolati oldalról szemlélte, de nehéz nyomon követni írásaiban bármilyen klasszikus teológiai-dogmatikai kérdést. Wang nem volt képzett teológus, sőt, bizalmatlan is volt az intézményesített képzéssel szemben, ami viszont korlátokat szabott annak, hogy megfelelően kibontakoztathassa tehetségét.³³⁶

1929-ben házasodott, egy fiuk született.³³⁷ 1933-tól kezdett saját istentiszteleteket tartani Pekingben, majd 1937-ben épült ki az a független gyülekezet, amely a vezetésével a legnagyobb pekingi keresztény közösséggé nőtte ki magát.³³⁸ Bár a Japánok által megszállt övezetben élt, távol tudott maradni a megszálló hatalommal való együttműködés nehézségétől, ami a háború után óriási presztízst jelentett számára. Nem vett részt politikai küzdelmekben sem, sőt, a Három Önállóság Mozgalomba sem tagozódott be, pedig mindent megtettek, hogy rábírák a csatlakozásra.³³⁹ Több látogató csoportot is küldtek hozzá, de Wang nem akart leülni a „hamis prófétákkal”, ahogy ő nevezte őket.³⁴⁰ Miután a tárgyalások megghiúsultak, a lejáratás és a támadás taktikáját vetették be ellene, amikre Wang írásaiban folyamatosan reagált.

Cikkei és igehirdetései által meghatározó szerepet játszott a házi gyülekezetek életében.³⁴¹ Wang határozott véleménye az volt, hogy csak egy anyagilag és szervezetiileg független egyház képes megmaradni a hitben.³⁴² Wang nem alkotott teóriát az állam-egyház kérdésében. A kollaboráns szervezetet állami intézménynek tekintette, emiatt nem tartotta szentnek és az abban lévő egyházakat pedig valóságos egyháznak. *Wang alapvetően nem intézményi elkülönülést hirdetett, hanem az intézményektől való elkülönülést.* Ez a kínai keresztyének számára nem volt különleges, hiszen ez a gondolat a nyugati misszionáriusoktól és azok intézményeitől való elkülönülés hagyományából fakadt.³⁴³

³³⁶ Christopher Payk: *Following Christ and Confucius. Wang Mingdao and Chinese Christianity*. University of Notre Dame Press, Notre Dame, Indiana, USA, 2024. 103-104.

³³⁷ Mark A. Noll – Carolyn Nystrom: *Clouds of Witnesses. Christian Voices From Africa and Asia Account*. IVP Books, Lisle, Illinois, USA, 2011. 255.

³³⁸ Philip L. Wickeri: *Seeking the Common Ground. Protestant Christianity, the Three-Self Movement, and China's United Front*. Orbis Books, Marynoll, New York, USA, 1988. 165.

³³⁹ Payk: *Following Christ and Confucius*, 3.

³⁴⁰ Uo. 67.

³⁴¹ Chen-Yang Kao: The house-church identity and preservation of Pentecostal-style Protestantism in China. In Francis Khek Gee Lim (szerk.): *Christianity in Contemporary China. Socio-cultural perspectives*. Routledge Taylor & Francis Group London-New York, New York City, USA, 2012. 211.

³⁴² „Az Anyaszentegyház szabadsága abból a megbízásból ered, hogy Krisztus követségében, azaz Krisztus igéjének és tetteinek szolgálatában az egyház prédikációval és sákramentumokkal hirdeti Isten ingyen kegyelmének hírét minden népnek. Elvetjük azt a hamis tant, amely szerint az egyház gőgös önteltséggel, bármilyen önhatalmúlag kiválasztott óhaj, cél és terv szolgálatába állíthatja az Úr igéjét és tetteit.” Juhász: *75 éves a Barmeni Teológiai Nyilatkozat*, 337.

³⁴³ Kao: *The house-church identity*, 211.

1955. júniusában publikálta a „Mert mi hiszünk!” (We are for the faith!)³⁴⁴ című cikkét, ami közvetlen kiváltó oka lett letartóztatásának,³⁴⁵ hiszen a megjelenését követően, 1955. augusztus 8-án feleségével együtt letartóztatták.³⁴⁶ Cikke nem egy kiforrott teológiai munka. Legértékesebb része utolsó két bekezdése, ahol hitvalló pozíciót vesz föl. A cikk apologetikának készült polémia, ahol a fundamentalisták és a modernisták gondolatait ütközteti. Radikális álláspontjában a modernisták a kollaboránsok, akik hitetlenek, a fundamentalisták pedig az igazi, hívő keresztyének. Wang Ming-dao munkáját a kor és a hely kontextusában érdemes vizsgálni, hiszen egy ázsiai totális diktatúra közepén született, nyugatellenes atmoszférájú munka.

Wang Ming-dao hosszú cikke alapvetően a modernisták és a fundamentalisták közötti küzdelemről szól. Nincs benne tagoltság, nincs benne tételekre osztás. Nem ismerte Karl Barth munkásságát, benne a Barmeni Hitvallást sem. Meglepően a modernistákat többször is „hitetlenek pártjának” nevezi. Habár konfliktusát teológiai jellegűnek vélte, nem pedig politikainak, mégsem a legjobb választás egy egypártidiktatúrában szembehelyezkedni egy olyan „párttal”, ami kiszolgálja az egyetlen Párt érdekeit.³⁴⁷

Az első általam fontosnak tartott részlet, ami túlmutat a polémiaján, és akarva, vagy akaratlanul, a szocializmus elleni érveléssé is lesz, a következő: „A modernisták a második eljövételről szóló tanítást a jó g[é]n[sz] feletti diadalát ábráz[ó] költői szimb[oliz]m[us]nak tekintik; szerintük a világ fejlődése fokozatos evolúció révén zajlik, és nem olyan katasztrofális változásokon keresztül, amilyeneket a héber nép várt a Messiás iránti történelmi reményében.”³⁴⁸

A fokozatos fejlődés messianisztikus-paradicsomi ígérete ugyan igaz volt a korai liberális teológiára is, de ugyanígy helytálló a marxizmus kapcsán. „A töretlen fejlődési irány hamis teológiáját” a magyar Hitvalló Nyilatkozat is elítélte, pontosan ugyanabban az évben, mint

³⁴⁴ A cím fordításakor a magyar nyelvhez jobban illeszkedő és a tartalmat kifejező, de nem pontos fordítást választottam.

³⁴⁵ Francis P. Jones (szerk.): *Documents of the Three-Self Movement. Source Materials for the study of the Protestant Church in Communist China*. Far Eastern Office, Division of Foreign Missions, National Council of the Churches of Christ in the U.S.A. New York City, New York, USA, 1963. 99-114.

Eredetileg megjelent angol fordításban: Wang Ming-tao: We - for the Sake of Faith. (ford. Frank W. Price) *Occasional Bulletin from the Missionary Research Library*, 7. évf 3. sz., 1956. március, 1-21.

³⁴⁶ Payk: *Following Christ and Confucius*, 3.

³⁴⁷ „Wang began „We Because of Faith” with his basic thesis that his conflict with the TSPM was theological not political.” Harvey: *Acquainted with Grief*, 85.

³⁴⁸ „Modernists consider the teaching about the Second Coming a form of poetic symbolism depicting the triumph of good over evil; they see the progress of the world taking place by gradual evolution and not by catastrophic change such as the Hebrew people expected in their historical hope for a Messiah.” Jones (szerk.): *Documents of the Three-Self Movement*, 101.

amikor Wang Ming-dao cikke született. Természetesen egymással nem lehettek kapcsolatban, de a kommunizmus által a Föld két végén ugyanazzal a teológiai problémával találkoztak.

Wang Ming-dao a TSM-hez tartozó Ting püspökkel polemizál, aki minden szakadárt imperializmussal vádolt.³⁴⁹ Wang nem ítéli el ebben a cikkében az imperializmust, egyszerűen nem foglalkozik állami-ideológiai kérdésekkel. Inkább csak visszautasítja a vádat, mondván, hogy milyen rossz az, hogy egy teológiai vitát más dimenzióba helyeztek. Wang tehát nem vette észre a csapdát és azt a figyelmeztetést, miszerint Ting ezzel leírta róla - és a hasonló gondolkodásúakról - hogy imperialista. Ez a szitokszó komoly érv volt egy antikolonialista, sztálinista berendezkedésű ázsiai országban, Wang mégsem foglalkozott vele behatóbban. Láthatólag, 1955-ben egyszerűen nem érdekelték ezek a kérdések. Korai írásaiban nem foglalkozott politikai kérdésekkel - ezt a topikot majd a börtönévek alatt kiforrott gondolatvilága fogja hordozni, a számos könyv elolvasása és megtanulása után. A Ting püspökkel való vita után Wang a cikkében egy hosszabb blokkban azt részletezi, miért tartja hitetlennek a „modernistákat”. És a hitetlenek közösségével nem egyesülhet az igaz hívők közössége.³⁵⁰

Wang kemény szavakat használ. Hosszan kifejti, hogy a „hitetlen” kifejezést nem címkeként használja, hanem konkrétan és kérlelhetetlenül tart hitetlennek mindenkit, aki a progressziónak, vagy bármifajta modernizmusnak a képviselője, vagy ilyen egyháznak a tagja. „Ha az előttünk haladó autó letért az útról és a szakadékba zuhant, miért akarnák a mögötte haladó autósok még mindig ezt a veszélyes utat választani?”³⁵¹ A végső konklúziója: „Semmilyen formában nem fogunk egyesülni ezekkel a hitetlenekkel, és nem csatlakozunk egyik szervezetükhöz sem. Még az igaz hívőkkel és Isten hű szolgáljaival is csak lelki egységet élvezhetünk. Nem lehet semmiféle formális, szervezeti egyesülés, mert a Bibliában nem találunk olyan tanítást, amely ezt alátámasztaná.”

Wang mintha ezek után számolna cikkének, magatartásának következményeivel: „Isten iránti hűségünkért készek vagyunk megfizetni minden szükséges árat. Nem riadunk vissza semmilyen áldozattól.”³⁵² Mikor ezeket a szavakat leírta, bizonyosan nem számított arra a hosszú,

³⁴⁹ Harvey: *Acquainted with Grief*, 86-87.

³⁵⁰ Jones (szerk.): *Documents of the Three-Self Movement*, 106-112.

³⁵¹ „When the motorcar ahead has slipped off the road and fallen into the ravine why do car drivers behind still want to take this dangerous way?” Uo. 113.

³⁵² Uo. 114.

kínzásokkal és fizikai bántalmazásokkal teli első börtönévére, vagy az azt követő 23 esztendőre, amit szabadságától megfosztottan töltött.

Hiszen cikkének megjelenése után egy hónappal letartóztatták, majd kihallgatták, ahol egyértelműen arról kérdezték, ellensége-e a Három Önállóság Mozgalomnak. Wang Ming-dao azt felelte, hogy ellenzi a mozgalmat, de ez nem ütközik törvénybe. Wang esete tipikus példája annak, amikor a totális diktatúra a párthoz hűséges egyházi vezetés elleni kritikát rendszerellenes tevékenységként értelmezi. Ezért is hangzott el, hogy Wang azért utasítja el a TSM-et, mert ellenzi és gyűlöli az új Kínát.³⁵³ Azzal vádolták, hogy létrehozott egy „Három Nem Mozgalmat”, másnéven Dániel-csoportot, ami egyáltalán nem felelt meg a valóságnak.³⁵⁴ 1956. szeptember 28-án engedték szabadon őt és feleségét azzal az ígérettel, hogy részt vesznek a TSM pekingi ülésén, illetve Ming-dao kényszer hatása alatt aláírt egy nyilatkozatot is, amivel ugyan nem értett egyet, de mégis megtörve, megszégyenülve felolvasta a pekingi ülésen. Lelkiismerete gyötörte, úgy érezte, elbukott, hazudott. Apjától örökölt szuicid hajlama miatt többször próbált öngyilkossági kísérletet elkövetni, melyektől felesége mentette meg. A passzivitást választva nem jelent meg a gyűléseken. Ennek következtében, hét hónappal szabadon bocsátását követően, 1957. április 29-én újra letartóztatták. Cellatársai kínzását kellett kiállnia, életfogytiglani ítéletét csak 1963-ban hozták meg, addig anélkül volt letartóztatásban. Életének fordulópontja 1965-ben állt be, amikor a Mikeás 7, 7-9. igeszakaszt olvasta.³⁵⁵ Elfogadta, hogy börtönben kell leélnie hátralévő éveit. Helyreállt Istennel a kapcsolata és már nem a félelem határozta meg őt.³⁵⁶

A börtönből először a datongi, majd a Yingying-i munkatáborba került.³⁵⁷ Utóbbi helyen enyhébb volt a helyzet és könyveket, újságokat kapott fiától, amiken keresztül jelentős önképzésbe kezdett. A biblikus, keresztény irodalmon túl kínai filozófusok, gondolkodók műveit is tanulmányozta, nem egyet kívülről megtanult. Wang röviden arra az álláspontra jutott a kínai filozófia, elsősorban a konfuciánus irodalom kapcsán, mint a korakeresztyén írók a görög filozófusok kapcsán. Úgy vélte, szellemi kapcsolat áll fenn a konfuciánus és a keresztyén istenkép között.³⁵⁸

³⁵³ Payk: *Following Christ and Confucius*, 109-110.

³⁵⁴ Wickeri: *Seeking the Common Ground*, 165-166.

³⁵⁵ „De én az Urat várom, szabadító Istenemben reménykedem: meg is fog hallgatni Istenem! Ne örülj bajomnak, ellenségem, mert ha elestem is, fölkelek, ha sötétségben lakom is, az Úr az én világosságom. Viselnem kell az Úr haragját, mert vétkeztem ellene. De majd ő intézi peremet, és igazságot szolgáltat nekem. Kivisz a világosságra, és gyönyörködöm igazságában.”

³⁵⁶ Payk: *Following Christ and Confucius*, 4.

³⁵⁷ Harvey: *Acquainted with Grief*, 118.

³⁵⁸ Payk: *Following Christ and Confucius*, 102-103.

Felesége 1973-ig volt börtönben, őt is rendszeresen bántalmazták cellatársai. Kiszabadulása után fiához és annak családjához költözött, de hamarosan a börtön okozta gondokból mindkét szemére megvakult, melyet csak félig, 1991-ben nyert vissza, amerikai orvosok segítségével.³⁵⁹

Mao-ce Tung halálával enyhülés állt be Kínában és 23 év folyamatos börtönt követően, 1979 novemberében Wang Ming-daot is szabadon akarták bocsátani. Ám ő nem akarta elhagyni a fogságot a megérkező felnőtt fiával, amíg el nem ismerik, hogy törvénytelenül tartóztatták le.³⁶⁰ Végül fondorlatos módon, 1979. december 29-én szabadlábra helyezték - azt mondták neki, hogy a börtönön kívülre kell egy másik helyre átköltöznie. Újév napján sürgönyözött fiának, hogy most már szívesen hazamegy vele Sanghajba. Itt találkozott, 1980-ban feleségével - ekkor már süketen, felesége pedig vakon.³⁶¹

Wang Ming-daoról nem feledkeztek meg, a háziistentiszteleti mozgalom hőségé vált. AZ 1980 után bekövetkezett ébredés, a kínai keresztények számának rendkívüli növekedése mögött olyan hiteles emberek álltak szimbólumként, mint Wang Ming-dao. 1983-ban írta meg rehabilitációs kérelmét, ami több volt jogi kérelemnél: Wang intellektualitásáról, teológiai, kínai filozófiai ismeretéről tanúskodott. „Wang a 20. századi kínai történelmet konfuciánus keresztény perspektívából értelmezi, és kommentálja azt, amit ő a kínai társadalom számára a továbbhaladás útjának látott.”³⁶² Kérelme inkább hivatkozott a kínai gondolkodókra, mintsem a Bibliára, ami abból az aspektusból érthető, hogy azt elsősorban egy állami hatóságnak szánta. Az ő teológiai fejlődésén is le lehet követni azt, ahogy a kereszténység Kínában *kínai kereszténységgé* változott.³⁶³

A következő időszakban házi istentiszteleteket tartott, publikált, vendégeket fogadott (pl., Billy Graham-et), 1991-es haláláig. Szabadulása utáni több prédikációja hanganyagban fennmaradt, illetve hosszú interjú is készült mind vele, mind feleségével.

Wang Ming-dao nem, mint teológus alkotott nagyot, hanem mint bizonyágtevő ember. A misszionáriusok egyházából egy kínai egyház jött létre, ami többek között neki volt köszönhető.

³⁵⁹ Noll – Nystrom: *Clouds of Witnesses*. 260 és 262.

³⁶⁰ Rodney Stark – Xiuhua Wang: *A Star in the East. The Rise of Christianity of China*. Templeton Press, West Conshohocken, Pennsylvania, USA, 2015. 64-65.

³⁶¹ Noll – Nystrom: *Clouds of Witnesses*. 261-262.

³⁶² „we see Wang interpreting twentieth-century Chi-nese history from a Confucian Christian perspective and commenting on what he saw was the way forward for Chinese society.”

Payk: *Following Christ and Confucius*, 5.

³⁶³ Peter Tze Ming Ng: From 'Christianity in China' to 'Chinese Christianity'. Changing paradigms and changing perspectives. In Francis Khok Gee Lim (szerk.): *Christianity in Contemporary China. Socio-cultural perspectives*. Routledge Taylor & Francis Group London-New York, New York City, USA, 2012. 31-41.

A nem regisztrált egyházak, gyülekezetek számára az ő kiállása és gondolatai segítettek abban, hogy magukra ne alternatívaként, hanem az egyedüli helyes útként tekintsenek.

Wang Ming-dao a modernizmus ellensége volt és inkább a fundamentalista táborot erősítette. Mégis nehéz lenne bármi nyugati irányzathoz hasonlítani gondolatvilágát. A pragmatikus kérdésekkel szívesebben foglalkozott, mintsem a szisztematikus teológiával. Ezért Wang teológiáját Chirstopher Payk a „folk theology” kategóriába sorolja.³⁶⁴ Wang a hangsúlyt az egyén kegyességére és teológiai gondolkodására helyezte, semmint az intézményes összefüggésekre. A kínai keresztyénségnek pont erre volt szüksége a nagyfokú üldözés közepette, amikor a közösség szervezés és bármifajta érintkezés szinte lehetetlen volt. Wang másik fontos tanítása nonverbális tettéből származott, azaz a hosszú börtönbüntetéséből. A keresztyének megtanulták, hogy hogyan kell kitartani hitük mellett, a halálig tartó hűség szimbólumává vált. Szenvedésével, bebörtönzésével nem volt egyedülálló a kínai keresztyének körében. Következésképpen ellenállt a TSM-nek, bármifajta kompromisszumnak és ezek tették az Isten iránti hűség példaképévé, főleg a házi gyülekezetek hívei számára.³⁶⁵ Wang Ming-dao sosem hagyta el Kínát, története abszolút lokális, de tevékenysége és állhatatossága világhírűvé tette.

Wang gondolatvilága nemcsak ma is él, hanem kiindulópontja lett további diszkusszióknak is. Egy másik lelképásztor a jelenlegi legnagyobb bírálója a Három Önállóság Mozgalomnak. Wang Aiming Bázelen doktorált, jelenleg Amerikában szolgáló kínai református lelkész, aki történeti tanulmányában a hivatalos egyház és a szabad egyház fogalmak kapcsán tesz éles különbséget.³⁶⁶ Wang mindkettőt legitim állapotnak nevezi, s míg a házi mozgalmak a szabad, addig a kollaboráns egyházat a hivatalos kategóriába sorolja.³⁶⁷ Azért fontos is ezt hatásként megjegyezni, mert jó példa, hogy Wang Ming-dao következetes kiállása teológiai vitát és további gondolatokat eredményezett, és a házi gyülekezetek létezését hosszútávra legitimálta.

Mivel Kínában még mindig kommunizmus van (bár radikálisan másjelleű, mint régebben), ezért Wang tevékenységének és írásainak máig ható következményei vannak. Jó példa erre, hogy egy lelkész TSM-hez való csatlakozásának elutasítása kapcsán Wang Ming-dao 1955-ös írására hivatkozott - 2010-ben.

³⁶⁴ Payk: *Following Christ and Confucius*, 97.

³⁶⁵ Uo. 108.

³⁶⁶ Pan-Chiu Lai: Subordination, separation, and autonomy. *Journal of Law and Religion*, 2020 április, 35. évf., 1. sz. 161.

³⁶⁷ Ez a felosztás véleményem szerint egy jó álláspont az állam-egyház kapcsolatok megértése kapcsán és további kutatási lehetőséget látok Wang Aiming munkája kapcsán.

Wang Ming-dao cikkeivel, gondolatiságával és hosszan viselt szenvedésével együttesen legitimálta és eszmeileg-lelkileg megalapozta a kínai underground keresztyénség intézményes kontinuitását. Ez a hosszú távú hatás abban nyilvánul meg, hogy a kommunista Kínában – bármilyen politikai konjunktúra következzen is – a keresztyénség ne múltó történelmi intézményként legyen, hanem hűségével és kitartásával még sokáig és eltörölhetetlenül növekedjen.

VII. 5. Teológiai reflexió a szűk keretek között. Wolf Krötke a Német Demokratikus Köztársaságban

Wolf Krötke szisztematikusan épített ki egy teológiai reflexiót a diktatúra fojtogató légkörében. Ez a reflexió nem szántszándékkal volt demokratikus, de mégis hangsúlyos adalékká vált a Német Demokratikus Köztársaság utolsó évtizedéhez, és Wolf Krötke munkássága nélkül nehezen is érthetjük azt meg. Talán ezért is tudott idejekorán, 1990-ben egy ma is megkerülhetetlen összegzést adni Kelet-Németország történelméről, összeomlásáról és az alatta lévő egyházi életről.

E fejezet vizsgálatának tárgya nem egy dinamikus ellenállás, egy nyílt proklamáció, egy Tőkés Lászlóhoz hasonló falakat áttörő kiállítás. Konfrontáció és demonstráció helyett csendes építkezés. Implicit kritika és alternatíva megfogalmazása a teológia nyelvén. Szabad teológia művelése egy nem szabad országban.

Krötke munkájának egyfajta előképe lehet Vályi-Nagy Ervin munkássága és annak egyik fontos, a kommunista rendszerrel szembeni teológiai reflexiója, az Isten vagy történelem.³⁶⁸

Vályi-Nagy Ervin 1955-ös munkája illegalitásban született, mégis közkézen forgó teológiai tanulmány lett, ami egyszerre reagált a kollaboráló egyházra és a sztálini berendezkedés valóságára. A szerző részletesen elemezte az akkori teológiai félresiklásokat. Többek között leírta, hogy az ideológiát kiszolgáló teológia fokozatosan összemosza a határokat a bolsevik ideológia és a keresztyén hit között. A fennálló rendbe való beleolvadás elvárása nem pusztán történeti jelenség, hanem ma is aktualitása van a világ számos pontján.

Karl Barth és a *Bekenende Kirche* analógiája megjelent Vályi-Nagy Ervin művében is, amit a Hitvalló Nyilatkozathoz hasonlóan a Budapesti Református Teológia centenáriumi ünnepségén juttattak külföldre - konspiratív módon.³⁶⁹

A Német Demokratikus Köztársaság³⁷⁰ Magyarországhoz ugyan nagyon közel, de teljesen más geopolitikai dimenzióban, más történelmi előélettel és eltérő egyházpolitikával jött létre.

³⁶⁸ Zaltnay István: Keresztyén útkeresés - dialógusban - Vályi Nagy Ervinnel. *Theológiai Szemle*, 2013. 56. új évf., 2. sz. 103-107.; Bödecs Pál: Aki méltó volt a teológus névre. *Theológiai Szemle*, 2024. 67. új évf., 4. sz. 230-232.; Pásztor János: Vályi-Nagy Ervin: Minden idők peremén. Könyvszemle. *Confessio*, 1994. 18. évf., 2. sz. 110-112.

³⁶⁹ Vályi-Nagy Ervin: Isten vagy történelem? In Uő.: *Minden idők peremén...* 43-57.

³⁷⁰ Az NDK történetének rövid összefoglalását lásd: Sara Lieb: *The Protestant Church in East Germany*. Honors Projects. 4. 1998. 1-8.; Sabrina Petra Ramet: *Protestantism in East Germany, 1949-1989. A Summing Up. Religion in Communist Lands*, 1991, 19. évf., 160-196.

Történelmi léptékkal nézve kérészéletű államnak bizonyult, mindösszesen 40 éves fennállásával (1949-1989). Kelet-Németország speciális helyzete miatt nem alkalmazták az egyházpolitikában azt a – Richard Pipes szavaival – „szovjet öntőformát”,³⁷¹ amit minden más keleti blokkhoz tartozó országban. Az egyházat igyekeztek az egyház által elnyomni.³⁷² E törekvés hatékony eszköze volt a rendkívül aktív *Staatssicherheitsdienst*, azaz a *Stasi* amely kiterjedt hálózatával szoros kontrollt gyakorolt az egyházi élet felett.³⁷³ A *Stasi* rendkívüli aktivitása és bénító jelenléte alapvetően meghatározta az ellenállási kísérletek mozgásterét, szemben bizonyos egyéb autoriter-típusú rendszerrel, ahol alacsonyabb intenzitású volt a kémhálózat. Ezt fontos belekalkulálni az elemzésbe, amikor az NDK-beli ellenállást vizsgáljuk. A párt ugyanakkor kerülte az egyházzal-egyházakkal való nyílt konfrontációt, elsősorban politikai célszerűségből. Kikényszerített önkorlátozás és kontroll volt, nem pedig nyílt konfrontáció. A szűk keret nemcsak az egyházi életre, hanem a teológia művelésére is kiterjedt.³⁷⁴

Az NDK megalakulását követően a kezdeti viszonylagos óvatosság, amelyet a koncepciók percek hiánya is jelzett, hamar megszűnt: 1952-től a *Stasi* hatékonyabb és szisztematikusabb megfigyelést szorgalmazott, külön szekciót létrehozva kifejezetten az egyházak megfigyelésére. A testület egyik kiemelt feladata lett a nyugati kapcsolatoktól való szeparáció minél fokozottabb elérése, ami eredményesnek bizonyult, hiszen 1969-ben a keletnémetek megszakítottak minden szervezeti köteléket a nyugat-német egyházakkal.³⁷⁵ A párt az egyházakat külpolitikai céljaira is felhasználta és emiatt engedte, hogy aktívan képviseljék magukat a nemzetközi egyházi szervezetekben. Bár intenzív megfigyelés és irányítás alatt álltak, de viszonylagos autonómiájuk szélesebb volt a magyarországi vagy a csehszlovákiai protestantizmushoz képest.³⁷⁶ Az egyházi kinevezésekbe sem avatkozott be a párt olyan mélyrehatóan, mint a régió más országaiban.³⁷⁷

³⁷¹ Richard Pipes: A kommunizmus. Európa, Bp., 2004. 141–142.

³⁷² Brendan R. Ozawa-De Silva: Peace, Pastors, and Politics. Tactics of Resistance in East Germany. *Journal of Church and State*, 2005 nyár, 47. évf. 3. sz. 515.

³⁷³ John S. Conway: The "Stasi" and the Churches: Between Coercion and Compromise in East German Protestantism, 1949-89. *Journal of Church and State*, 1994 ősz, 36. évf. 4. sz. 726.

³⁷⁴ Philip G. Ziegler: Taken Out of Context - Freedom and Concreteness in the Theology of Wolf Krötke. *Communio Viatorum*, L/2008, 80-81.

³⁷⁵ Conway: *The "Stasi" and the Churches*, 729.

³⁷⁶ Lieb: *The Protestant Church in East Germany*, 11-12.

³⁷⁷ Kovács Krisztián: *Határmezsgyén. A református egyház a történelmi örökség és a megújulás esélyei között az 1989/1990-es rendszerváltást követően*. L'Harmattan Kiadó, Bp., 2018. 86.

Mindez talán magyarázatot ad arra, hogy az egyházvezetés miért ápolta jó kapcsolatot a pártvezetéssel, miközben az egyház öndefiníciója szerint a szocializmusban élt, de nem volt sem a szocializmus mellett, sem ellene.³⁷⁸

Az 1980-as években az evangélikus egyház kiállt a béke mellett³⁷⁹ és nem tett különbséget egyes katonai beavatkozások között, jelentős komplikációkat okozva az állampártnak.³⁸⁰ A Stasi a szabadgondolkodás kiszélesedésre adott válaszul több egyházi rendezvényt feloszlott, vagy betiltott. A rezsim húzd meg-ereszd meg taktikájának szemléletes példája volt, hogy miközben 1987-ben Genfben egy hivatalos delegáció tett látogatást, közben házkutatást tartva egy templomban könyveket koboztak el és két munkatársat letartóztattak. Ugyanebben az évben a görögországi zsinat fordulatot hozott az egyház hozzáállásában is.³⁸¹ Hiábavalónak bizonyult minden kísérlet arra nézve, hogy megtörjék a tiltakozásokat. 1989-re a szűkkörű megbeszélések megmozdulásokká és tömegrendezvényekké váltak.

Több történész határozott állásfoglalása szerint az NDK belső bomlási folyamatának elsődleges terepe az egyház volt.³⁸² De ez az aktív részvétel kevésbé igazolható az egyház belső állapotával, sokkal inkább azzal, hogy Kelet-Németországban nem volt más fórum és tér, ahol az emberek összegyűlhettek volna. Az egyház „közvetítői, illetve kritikai-tiltakozó funkcióját komolyan vette, de végső soron az egyház hozzájárulása a politikai fordulathoz csak másodlagosnak tekinthető.”³⁸³

A rendszer összeomlásának bekövetkeztekor az egyházak társadalmi megítélése abszolút kedvező volt. Szimbolikus volt, hogy a rendszerváltást követő új kormányzat a Stasi ügynökséget és annak iratait egy evangélikus lelkész vezetésére bízta. A dokumentumok nyilvánosságra kerülésével viszont óriásit sérült az egyházak renoméja, hiszen kiderült, hogy rengeteg lelképásztor aktív tagja volt az ügynökhálózatnak.³⁸⁴

Az NDK-ban is megfigyelhető volt az a diktatúrákra általánosan jellemző helyzet, hogy az egyház maradt az egyetlen olyan szervezet, amely képes volt megőrizni viszonylagos önállóságát az elnyomó rendszerrel szemben. Ez a különleges helyzet tette az egyházat az z

³⁷⁸ Rainer Eppelmann: Opposition und Kirche in der DDR. *German Studies Review*, 1994. ősz, 17. évf., 105.

³⁷⁹ „A Szentírás szerint az államnak Istentől rendelt feladata, hogy a még meg nem váltott világban, amelyben az egyház is benne van, emberi belátás és emberi képességek mértéke szerint, a hatalom rettentésével és gyakorlásával gondoskodjék az igazságosságról és a békéről.” Juhász: *75 éves a Barmeri Teológiai Nyilatkozat*, 337.

³⁸⁰ Mahmood Monshipouri – John W. Arnold: The Christians in Socialism - And After. The Church in East Germany. *Journal of Church and State*, 1996. ősz, 38. évf., 4. sz. 762.

³⁸¹ Ozawa-De Silva: *Peace, Pastors, and Politics*, 518.

³⁸² Lieb: *The Protestant Church in East Germany*, 15.

³⁸³ Kovács: *Határmezsgyén*, 38.

³⁸⁴ Conway: *The "Stasi" and the Churches*, 736.

ateista diktatúrával szembeni alternatív gondolkodás és vélemény színterévé.³⁸⁵ Az eltelt 40 évben végzett szolgálata alapján az egyház kompetens szereplőnek tűnt ahhoz, hogy aktívan részt vegyen a demokratizálódási folyamatokban.³⁸⁶

A keletnémet evangélikus egyház szerepe nem pusztán abban merült ki, hogy szabad teret biztosított a független gondolkodóknak. Egyben a keretein belül olyan teológiai diskurzus alakult ki, ami magában hordozott demokratikus impulzusokat is.³⁸⁷ A politikai vákuum és a rendszer legitimációs deficitje között az egyház tudott a bázis és a változás kulturális impulzusainak terévé válni. Ez a jelenség számos másik ország rendszerváltozásánál is megfigyelhető. A mozgalmak kezdetben reformokat és szabadabb légkört követeltek.³⁸⁸ De az NDK esete jelentősen eltért a Varsói Szerződés többi tagállamának helyzetétől: egzisztenciája annyira illegitim volt, hogy a legcsekélyebb engedmény is végsősoron elvezetett a rendszer és annak legszimbolikusabb alkotásának, a berlini falnak lebontásához.

A keletnémet teológusok a Barmeni Hitvallás, Karl Barth és Dietrich Bonhoeffer gondolatvilágát három, krisztológiai alapokon nyugvó kiemelt szempont köré építették fel, amelyek mindegyike bizonyos mértékben megvalósult az egyház életében. Az egyház a békét prioritásként kezelte, ami különösen fontos kérdés volt a keletnémet társadalom számára. A fegyverkezéssel kapcsolatos negatív és a békével kapcsolatos pozitív álláspontját fel tudta használni arra, hogy kritikus hangot üssön meg a Szovjetunió Afganisztán elleni offenzívájakor. Közben az egyház nemcsak teret adott a demokratikus véleményeknek, hanem visszafogta a radikális hangokat is, akár azzal, hogy párbeszédet kezdeményezett az államhatalommal, akár azzal, hogy a szélsőséges hangoktól elzárkózott, máskor pedig a bűnbánat gyakorlásával.³⁸⁹

Az NDK-ban az intézményesült egyház és a teológia pozitív viszonyba került a demokratizálódási folyamattal. Az egyház abba a csapdába is eshetett volna, hogy az ellenállás kiszolgálójává válik és ugyanúgy egy szolgai teológiát gyárt le, csak most más előjellel. Ehelyett sikerült megőriznie autonómiáját. Az egyháztagok létszámának radikális csökkenése miatt - amikor a népegyház nép nélkül maradt³⁹⁰ - az egyház a társadalom felé fordult és ebből

³⁸⁵ Lieb: *The Protestant Church in East Germany*, 30.

³⁸⁶ Krötke: *Die Kirche und die friedliche Revolution in der DDR*, 525.

³⁸⁷ „The Evangelical Church, the major religious body, developed a theology with democratic political impulses that allowed it to challenge the state and offer alternative groups a "free space." John P. Burgess: *Preparing for the fall of 1989. Religion and Democratization in East Germany. An Interdisciplinary Journal*, 1991 tavasz-nyár, 74. évf. 1-2. sz 45.

³⁸⁸ Krötke: *Die Kirche und die friedliche Revolution in der DDR*, 532-534.

³⁸⁹ Burgess: *Preparing for the fall of 1989*, 58-59.

³⁹⁰ Philip G. Ziegler: *Doing Theology When God is Forgotten: The Theological Achievement of Wolf Krötke*. Peter Lang, New York-Berlin, USA 2007. 162.

következett, hogy a forradalmi események egy, a világ felé nyitott egyházat találtak - többek között Wolf Krötke is köszönhetően.³⁹¹ Ha nem is mondhatjuk, hogy az események és a mozgolódás élére állt, de szabad teret biztosított, ami szintén érdemi hozzájárulás volt a demokratizálódási folyamathoz.³⁹²

Wolf Krötke (1938-2023) a világháború előtt született, de már a Német Demokratikus Köztársaságban szocializálódott. Teológushallgatóként 1958-ban néhány satirikus verset írt, amit hátrahagyott az előadóteremben. Ennek következtében huszonegy hónapot töltött börtönben. Szabadulása után folytathatta tanulmányait, de lehetőségeit korlátozták. Bázeli tanulmányútját a hatóságok annak ellenére megtagadták, hogy Karl Barth személyesen járt érte közbe.³⁹³ „Priusza” ellenére doktorálhatott és 1973-ban oktatóként tudott elhelyezkedni a kelet-berlini Teológián. Előadásai és számos publikációja révén lassan meghatározó tekintélyre tett szert. 2004-ig tanított professzorként. Életművének egyik központi témája az Isten-felejtette ember („*Gottesvergessenheit*”) volt.

Krötke az egyház szerepvállalásáról és politikai-társadalmi kérdések teológiai dimenziójáról szóló írásaiban Bonhoeffer és Barth teológiájából egyaránt merített. 1990-ig született munkái jól tükrözték a keletnémet kontextust.³⁹⁴

Wolf Krötke írásaiban visszatérő aggodalom az egyházi-egyházias nyelvhasználat eróziója, amely folyamat a szekularizáció miatt következett be, majd sikeresen gyorsította fel az NDK politikai-ideológiai gépezete. Szerinte a vallásos nyelv a társadalom számára érthetatlenné válik, amennyiben kiszorul a társadalomból. Ez sokkal komolyabb probléma, mintsem az egyház belső válsága, hiszen Krötke szerint Istenről és az ember egzisztenciájáról csak az tud szólni, aki tud Istenre és az ő tetteire reflektálni.³⁹⁵ Az individualizmussal szemben Krötke hangsúlyozza, hogy a keresztény ember lényege szerint közösségi teremtmény, hiszen a szeretet olyan vektor, ami mindig valakitől valaki felé mutat. Az egyházi közösség mindeközben mentes

³⁹¹ John P. Burgess: *The East German Church and the End of Communism*. Oxford University Press, Oxford, Egyesült Királyság, 1997. 127.

³⁹² Itt az „Isten” szó az igazságosság, a szabadság és a béke világosságában egy történelmi pillanat erejéig az ebben a társadalomban élő emberek számára az igazságosság, szabadság és béke szellemi hatalmának szószólója lett.” Wolf Krötke: Isten szava az Istent-felejtett világban Keresztyén igehirdetés és az ateizmus állandó kihívása. *Theológiai Szemle*, 2009. 52. évf. 1. sz. 17.

³⁹³ Ziegler: *Taken Out of Context*, 75-76.

³⁹⁴ John. P Burgess: Christian Political Involvement in East and West. The Theological Ethics of Wolf Krötke". *The Journal of Religion*, 1991. április, 71. évf., 2. sz. 203.

³⁹⁵ Christopher R. J. Holmes: Revisiting the doctrine of the divine attributes: in dialogue with Karl Barth, Eberhard Jüngel and Wolf Krötke. Peter Lang, New York City, New York, USA, 2007. 205.

az erőszaktól, és tudatosan távolságot tart a társadalmi struktúrák feletti ellenőrzéstől is. Ezáltal a társadalomban, mint tanúságtevő van jelen, semmint politikai aktor. Tanúságtevő jellegéből fakadóan minden ember felé nyitott, hiszen mindenki felé küldetése van.³⁹⁶ Az egyház fókusza nem befelé, hanem kifelé irányul. Krötke a bonhoefferi „másokért élő egyház” gondolatából kiindulva határozta meg az egyház politikai helyzetét is. Krötke számára megkerülhetetlen volt a szabadság kérdése.³⁹⁷ Hangsúlyozta a teológia szabadságát is, ami viszont az NDK szűk keretei között nem tudott érvényesülni. Miközben a teológiát az elvont elméleti kérdések területére igyekeztek szorítani, addig Krötke a következetesen pragmatikus megközelítés mellett kötelezte el magát.

Krötke az ekkleziológiából indult ki, amikor az egyház és politika viszonyát elemzi. Mivel az evangélium hirdetése az egyház minden tagjának feladata, ezért a hatalmat meg kell osztani -egyházon belül és kívül is. Ebből következően az állam feladata, hogy minél több állampolgárral megossza a részvételt. A teológiai gondolatokban láthatjuk, hogyan vezet el egy független nézőponthoz. „Amennyiben az egyházat a demokratikus részvétel, a párbeszéd, valamint a béke és az igazságosság útja jellemzi, az egyház egy alternatív közösséget képvisel, amelynek politikai víziója van a társadalom egészére nézve.”³⁹⁸

Krötke végső soron az egyházat, mint alternatív közösséget, mint párhuzamos struktúrát mutatott be és épített tovább teológiai érvek mentén. Az Isten-felejtette világban az egyháznak és a hívő embernek szilárd kijelentés-alapú talajon kell állnia.³⁹⁹ A keletnémet teológus 1984-ben Budapesten járt, ahol a Ráday Kollégiumban tartott előadást.⁴⁰⁰ Előadása a bűn kérdését járta körbe. Első részben a bűn megismerését tárgyalja. A bűn nem pusztán szabályszegés, hanem az ember egzisztenciális állapota, amelyből Krisztus váltotta meg. A második rész a bűn valóságáról szól. A harmadik blokk - „a keresztyén élet harca a bűn ellen” - az egyéni harc után rátér a gyülekezet küzdelmére. Krötke szerint az egyháznak és a gyülekezetnek konkrétan meg

³⁹⁶ Burgess: *Christian Political Involvement in East and West*, 208-209.

³⁹⁷ Ziegler: *Taken Out of Context*, 79.

³⁹⁸ „Insofar as the church is characterized by democratic participation, dialogue, and the way of peace and justice, it represents an alternative community with a political vision for society as a whole.” Burgess: *Christian Political Involvement in East and West*, 211.

³⁹⁹ „minden egyes igaz kijelentésével jelenleg az úgynevezett illegalitás talaján áll.” Eredetiben: „jedem Wort echter Verkündigung selber auf den Boden der sogenannten «Illegalität» befindet.” Karl Barth: *Brief nach Holland*, 1942, 400.

⁴⁰⁰ Wolf Krötke: „Lehetetlen lehetőség” az ember számára. Gondolatok a bűn keresztyén értelmezéséről, kapcsolódva Barth Károly bűnről szóló tanításához. *Theologiai Szemle*, 1985. 28. évf., 2. sz. 94-98.

kell neveznie a bűnt a világban és harcolnia kell ellene.⁴⁰¹ A politikára és a társadalomra az egyház nem hatalma, hanem a Jézus Krisztushoz való hűsége alapján hat.⁴⁰²

Wolf Krötke a vallási közöny kontextusában tudta felmutatni az Isten kijelentésének eredetiségét és relevanciáját.⁴⁰³ Párbeszédbe lépett Bonhoeffer és Barth gondolatvilágával a keletnémet kontextusban. A közönnyel és a felejtéssel szemben meghirdetett teológiája és emlékeztetése óhatatlanul is szembement az ateista diktatúra gondolatvilágával.⁴⁰⁴

Teológiai pályája és reflexiója nehezen mérhető olyan sorsokkal, mint Janani Luwum, Kaj Munk - vagy éppen Dietrich Bonhoeffer. Krötke útja eltérő volt. Nonkollaborális teológiai választ fogalmazott meg a szocializmus alatti hívő élet mikéntjére, ezzel egyúttal a rendszerváltást is el tudta helyezni a teológia dimenziójába.

⁴⁰¹ „Az imádkozó gyülekezet állandó zavaró tényező a bűnös világban, mert nem tudja visszatartani magától a bűn nyomorúsága ellen vívott harcban. A hol csak megjelenik a bűn, ott nevén kell neveznünk, s ahol meg kell tenni azt, ami emberileg lehetséges, hogy fellépjünk e minden kapcsolatot pusztító bűn ellen, ott a helye a gyülekezetnek. Bár nem lehet önigazult, elbizakodott a gyülekezet - hiszen ismeri tulajdon vétkeit. De szégyen reá, ha bárki is fölülmúlja bátorságban, s többet tesz a világban jelentkező gonosz ellen.” Uo. 97.

⁴⁰² „Krötke válasza, egyszerűen fogalmazva, a „Jézus Krisztusban megnyilvánuló Istennek” való hűség, amely az evangéliumot tartósan konkrét relevanciába ágyazza.” Eredetiben: „The answer for Krötke, simply put, is the unyielding to "God's self-disclosure in Jesus Christ" which grounds the Gospel in a permanently concrete relevance.” Christopher Gotting: *Gottesvergessenheit: Wolf Krötke and „godforgotten-ness” in the DDR.* <https://mspace.lib.umanitoba.ca/items/41995a04-8de3-43f2-80be-e30dfab101a7> 2026-04-06 41.

⁴⁰³ „context of religious indifference” invites the Christian church and theology „to rediscover... the originality of the God of biblical revelation.” Ziegler: *Taken Out of Context*, 90.

⁴⁰⁴ „Krötke teológiai nyelve teret enged Istennek, és szándékosan ütközik a társadalom „Isten-feledésével”. Ez az elismerés szembesítette azzal az ateizmussal, amelyet az NDK rendszeresen igyekezett fenntartani, és egy konkrét társadalmi-politikai ellenzékelt hozott létre, amelyet a kormány kénytelen volt észrevenni. Isten közvetlen és állandó jelenléte fenyegette az Isten-feledést. (*Gottesvergessenheit*), valamint a kialakult szovjet struktúrát. Ez a jelenlét nemcsak magában foglalja, hanem felül is múlja azokat a humanista célokat, amelyeket a NDK világi programok révén próbált megvalósítani.” Eredetiben: „Krötke's theological language makes room for God and intentionally conflicts with societal "forgotten-ness." This acknowledgment confronted an atheism the DDR sought to systematically maintain, creating a concretely rooted socio-political opposition the government was forced to notice. The immediate permanence of God's is a threat to *Gottesvergessenheit*, as well as the established soviet structure. This presence not only includes, but supersedes, the humanistic goals the DDR implemented via secular programs.” Gotting: *Gottesvergessenheit*, 75.

VIII. Nontotalitárius autoriter rendszerek

VIII. 1. Egy nondiktatórikus elnyomó hatalom: az apartheid-rendszer Dél-Afrikában

„Ahogyan Isten Jézus Krisztusban határozott ígéretet tett bűneink bocsánatára, ugyanúgy őbenne határozott igényt is támasztott egész életünkre; mert Isten Jézus Krisztus által szabadított meg minket e világ istentelen kötelékeiből, az ő teremtményeinek örvendező, szabad és hálás szolgálatára.”⁴⁰⁵

Az apartheid-rendszer egy autoriter, elnyomó, de definitíve nem diktatórikus rendszer volt, s ebben különbözik az összes többi, ebben a tanulmányban ismertetett esettől. A rendszer idején faji- és ideológiai elnyomás volt, és az alatta kialakult teológiai reflexiónak Dél-Afrikán kívül a mai napig hatása van - elég csak arra gondolni, hogy a Belhari Hitvallást felvette a PC(USA) hivatalos hitvallásai közé.

A Dél-Afrikai Köztársaságban az apartheid időszakában öt jelentősebb és különböző református egyház működött.⁴⁰⁶ Legrégibb a Holland Református Egyház (Dutch Reformed Church, Nederduitse Gereformeerde Kerk, röviden NGK) volt, amely már 1652 óta létezett. A református egyházak között egyfajta anyaegyházként fellépő szervezet túlnyomórészt afrikaans nyelven beszélő fehér emberek közössége volt.

1857-ben alakult meg az angolul szintén Dutch Reformed Church néven futó Nederduitse Hervormde Kerk van Afrika, azaz az NHKA, ami az előzőhöz képest konzervatívabb attitűddel rendelkezett és Transvaal területén működött - majd az apartheid kapcsán pedig egy szélsőségesebb álláspontra helyezkedett.⁴⁰⁷ Létezett a Nederduitse Gereformeerde Sendingkerk (NGSK - Dutch Reformed Mission Church) ami a vegyes származású embereket igyekezett tömöríteni.

Az apartheid időszakában, 1963-ban jött létre az Afrikai Holland Református Egyház (Dutch Reformed Church in Africa, Nederduitse Gereformeerde Kerk in Afrika, DRCA), kifejezetten

⁴⁰⁵ Juhász: *75 éves a Barmeni Teológiai Nyilatkozat*, 338.

⁴⁰⁶ Kifejezetten a dél-afrikai reformátusságra koncentrálok, így az apartheid-ellenes mozgalom legismertebb alakjának, Desmond Tutunak szolgálatára nem térek ki. Desmond Tutu életéről és ellenállásáról lásd: Peter Lodberg: Desmond Tutu. Church Resistance to Apartheid and injustice in Africa. In Soren Dosenrode (szerk.): *Christianity and Resistance in the 20th Century. From Kaj Munk and Dietrich Bonhoeffer to Desmond Tutu*. Brill, Leiden, Hollandia, 2008. 261-275.

⁴⁰⁷ Iszlai Endre: A Holland Református Egyház és az apartheid. *Studia theologica Debrecinensis*. 2012. 5. évf, 1-2. sz. 127.

azzal a céllal, hogy a feketéket egy külön egyházba tömörítse. A DRCA jelenleg a Dél-afrikai Egyesülő Református Egyház (Uniting Reformed Church in Southern Africa, Verenigende Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika, URCSA) néven az NGK részegyházaként működik.

Ezenfelül 1968-ban alakult meg az Indiai Református Egyház, amely a dél-afrikai indiaiak közötti missziót és szeparált gyülekezeti struktúrát biztosította - ma Afrikai Református Egyház (Reformed Church in Africa RCA) néven tevékenykedik.⁴⁰⁸ A holland reformátusság bonyolult és többrészesre szakadt állapota Dél-Afrikában még az etnikai kérdéssel is meg van bonyolítva, ami 1994 után további feszültségeket is eredményezett.

Ez a fajta szegregáció kettős volt: egyrészt rossz mondanivalóval bírt, hogy maga az egyház is külön testbe tagolta a fehér és színesbőrű híveit. Másrészt autonómiát biztosított a színesbőrű gyülekezeteknek és nem részesültek fehér elnyomásban - ami kivételes kulturális-szellemi teret hozott létre az 1994 előtti Dél-Afrikában.⁴⁰⁹

Az állami elkülönítés és az egyházon belüli szeparáció egyre súlyosbodó problémát jelentett. A domináns ideológia beszűremkedve az egyházba teológiává vált. Az apartheidet igyekeztek teológiailag is igazolni, vagy csendes többségként eltérni annak létezését.

1974-ben a feketéket tömörítő DRCA kiadott egy nyilatkozatot, a *Ras, Volk en Nasie* dokumentumot, melyben arról beszélt, hogy a Szentírás nem ismer fajt, csak népet és emberiséget. Az antirasszista gondolatot igyekezett igazságszövegeken túl az *imago Dei* teológiai gondolatból is levezetni.⁴¹⁰ Az apartheid ellen lépett fel még a két felekezetből lévő, nemfehér gyülekezetek lelkeszeiből álló, körülbelül 60 főt magába foglaló kis csoport, amikor ugyanabban az évben megalapította a *Broederkringet*.⁴¹¹

A Broederkring mozgalma öt pontban foglalta össze célkitűzését, amit aztán átformálva, négy pontban rögzített a hitvallásában is. A célkitűzések leírata nem konfesszió, inkább egyházon belüli és a dél-afrikai társadalomra is vonatkozó program. Az első pontban az egyház organizmusáról beszél, ahol egységet kívánnak létrehozni a korábbi elkülönített gyakorlattal szemben. A második pontja találkozik más teológiai reflexiókkal is: a prófétai tiszt komolyan vételéről szól, a következőképpen: „Vegyük komolyan az egyház prófétai küldetését a Dél-Afrikát meghatározó elnyomó struktúrákkal és törvényekkel szemben, továbbá: a papi

⁴⁰⁸ Marthe Hesselms: *Racial integration in the church of apartheid. A unity only God wants*. Brill, Leiden-Boston, Hollandia, 2019. 2-3.

⁴⁰⁹ Uo. 23-24.

⁴¹⁰ J.C. Pauw: *Human Dignity in the Theological Discourse against Apartheid in the Dutch Reformed Family. Scriptura*, 2010. 104. sz. 296-299.

⁴¹¹ „After many years of suffering and tolerating this injustice in silence the moment came when in 1974 a small group of ministers of non-white DRC-churches founded the Broederkring which was later opened to lay-members as well.” Lukás Vischer (szerk.): *Reformed Witness Today. A Collection of Confessions and Statements of Faith Issued by Reformed Churches*. Evangelische Arbeitsstelle Oekumene, Bern, Svájc, 1982. 20.

szolgáltatát is a keresztyénietlen politika és gyakorlat áldozatai iránt ezekben az országokban, beleértve a félelemtől vezérelt elnyomókat is.”⁴¹² Felszólalt továbbá a dehumanizáció ellen, illetve Krisztus egész világra kiterjedő királysága mellett. Következő lépésként a mozgalom tagjai értekezleteket tartottak, ahol megvitatták a deklarációt és a Broederkring céljait.

Évente tartottak konferenciát, kiadtak egy negyedéves lapot, nagyrészt külföldi támogatásokból irodát tartottak fent és holland ösztöndíj-programokat koordináltak.

A mozgalom 1979. szeptember 5-én találkozott éves konferenciáján Hammanskraal-ban, ahol Chris Loff plenáris előadása a szükséghelyzetben lévő pásztori és teológiai munkáról beszélt és ezt a náci Németország alatti mozgalommal illusztrálta. Chris Loff kitért arra is, hogy Barmen mennyi erőt és motivációt adott akkor a lelkészeknek.⁴¹³ Emiatt azt javasolta a Broederkring tagjainak, hogy a maguk kontextusára alkalmazva fogalmazzanak meg egy teológiai nyilatkozatot.⁴¹⁴ A nyilatkozat még aznap elkészült, a konferencia meg is szavazta, de nem tulajdonítottak neki különösebb jelentőséget.

A hitvallás nem pusztán egy teológiai nyilatkozat volt, hanem az egyház lelkiismeretének hangja. „Így a Teológiai Nyilatkozat több, mint egy elméleti értekezés a hitről; ez egy prófétai hang a felszabadulás és az igazság mellett, amelyre egyedül ezen az alapon lehet visszaállítani az egyház egységét és igaz megbékélést elérni különböző rasszú emberek között.”⁴¹⁵

A Teológiai Nyilatkozat négy pontból áll. A szöveg megfelelően alkalmazkodik a kontextushoz. Igeszerű, biblikus kifejezéseket használ, de meglepően kevés konkrét igehelyhez apellál. Istent, mint küzdelmet vállaló és értünk küzdő személyt mutat be, aki az igazságtalanság ellen és az elnyomottak mellett van. A Nyilatkozat nem cáfolt teológiai visszasságokat, helyette csak pozitív fogalmakat használt. A szétszabdalt egyházban fontos mondanivalója volt annak, hogy egyetlen egyház van.⁴¹⁶ Ebbe az egységbe az Egy Isten gyűjt egybe. A pontok nem váltak el olyan élesen egymástól, mint a barmeni, vagy az 1955-ös magyar hitvallás esetén.

A Broeder Kring 1983-ban nevet változtatott, meghagyva a kezdőbetűket, Belydende Kring lett, ami jobban egybecseng a Bekennende Kirche-vel, hiszen annak afrikaans fordítása. A

⁴¹² „To take seriously the prophetic mission of the church where the oppressive structures and laws in Southern Africa are concerned, and furthermore: the priestly mission, where the victims of the un-Christian policy and practises of the countries are concerned, including the fearful oppressors themselves.” Uo. 20.

⁴¹³ Klippies Kritzinger: Celebrating communal authorship. The Theological Declaration of the Belydende Kring (1979) and the Belhar Confession. *Studia Historiae Ecclesiasticae*, 2010. július, 36. sz. 5.

⁴¹⁴ Kritzinger: *Celebrating communal authorship*, 5.

⁴¹⁵ „Thus the Theological Declaration is more than a theoretical statement of faith; it is a prophetic call for liberation and justice, on which basis alone the unity of the church can be restored and true reconciliation between people of different races achieved.” Vischer: *Reformed Witness Today*, 21.

⁴¹⁶ „Az egy, szent, egyetlen és apostoli egyház egyedüli Urát valló és elismerő hit kapcsol össze bennünket.” Juhász: *75 éves a Barmeni Teológiai Nyilatkozat*, 336.

mozgalom kifejezte: nem csupán egy testvéri közösség kíván lenni, hanem egy hitvalló közösség is.⁴¹⁷

A Dél-Afrikai elnyomó rendszer nondiktatorikus jellege miatt nyíltan tudtak tárgyalni, így az egyházakban és az ökumenikus platformokon, illetve előkészülni egy olyan hitvallás megírására, ami nyilvánvalóvá teszi az egyházak és az apartheid ideológia és államiság kapcsolatát, konfliktusterületeit. Ennek a közös nyilatkozatnak a megszületését Lukas Vischer szerint Barmen inspirálta.⁴¹⁸

A Dél-Afrikai Presbiteriánus Egyház capetowni gyülekezete kiküldött egy tervezetet, amit a lelkészeknek és a különböző gyűléseknek kellett véleményezniük. Az 1973-ben született dokumentum címe: „Hitbeli nyilatkozat a mai egyházunk számára.” (Declaration of Faith of our Church Today). A nyilatkozat helyzete problémás volt az egyházon belül, emiatt keveset is használták. Jóval később, 1979-ben került elő újra a hitvallás. Ekkor átirták, új nevet kapott és minden gyülekezet számára elküldték használatra, a presbitériumok jóváhagyására. A testületek 6:5 arányban leszavazták a hitvallást, s emiatt elhúzódott az ügy. A konzervatív emberek és csoportok elsősorban az egyetemes hitvallások leváltásától féltek, illetve azt vették észre, hogy a hitvallásnak elsősorban társadalmi-politikai mondanivalója van, semmint teológiai. Előbbire nézve történik is utalás az előszóban, miszerint „Ez nem jelenti azt, hogy helyet cserél a hagyományos egyetemes hitvallásokkal, vagy hogy összefoglalja az egész keresztyén hitet.”⁴¹⁹

1981-ben újra kiküldték a szövegtervezet, ekkor már előszót is kapott. Ha minden egyházrész egyetért, hivatalos hitvallássá is válhat - írta az 1982-ben megjelent kötet. A hitvallás az Apostoli Credo formáját követi, rövidebben, mint a nicea-konstantinápolyi.

De itt nem állt meg a folyamat. A Belhari Hitvallás megszületését sürgette az, hogy az apartheid támogatása miatt a Református Világszövetség 1982-ben kizárta az NGK-t és az NHK-t tagjai közül.⁴²⁰ Az egyház zsinata 1982. októberben kijelölt egy bizottságot, hogy egy hitvallási dokumentumot állítson össze. Az egyház koordinátorán kívül tagja volt a Reformátusok Világszövetségének elnöke, Allan Boesak dél-afrikai lelkipásztor is.⁴²¹

⁴¹⁷ J.C. Pauw: *Anti-apartheid theology in the Dutch Reformed Family of Churches*. Vrije Universiteit Amsterdam, Amsterdam, Hollandia, 2007. 182.

⁴¹⁸ Vischer: *Reformed Witness Today*, 24-25.

⁴¹⁹ „It is not meant to replace the traditional ecumenical creeds or to summarize the whole Christian faith...” Vischer: *Reformed Witness Today*, 27.

⁴²⁰ „Az 1982. esztendőben a kanadai Ottawában a Református Világszövetség rendkívüli lépésre szánta el magát: a faji megkülönböztetést gyakorló dél-afrikai református egyházak – a Nederduits Gereformeerde Kerk és a Nederduitsche Hervormde Kerk van Afrika – tagságát a szövetségben felfüggesztette, ezzel együtt pedig az apartheidot hivatalosan is elítélte, bűnnek nevezte, teológiai igazolását pedig herezisnek, tévelygésnek minősítette.” Iszlai: *A Holland Református Egyház és az apartheid*, 127.

⁴²¹ Kritzinger: *Celebrating communal authorship*, 3.

A Belhari Hitvallást végül 1986-ban fogadta el két egyház zsinata is. Belhar nem a két fehér dominanciájú egyházban született, hanem a színesbőrűeket tömörítő DRCA, missziói egyház berkein belül.⁴²²

Az 1979-es Broederkring által írt hitvallás és a Belhari Hitvallás között szövegszerű azonosság figyelhető meg.⁴²³ Abból, a dél-afrikai egyháztörténészek által is osztott nézetből indultunk ki, hogy „a Belhar-vallomáshoz különböző mellékfolyók torkolltak, és hogy a végső szerzők egy egyedülálló dél-afrikai református hagyomány keretein belül dolgoztak, amely az idők folyamán alakult ki, és olyan teológiai elképzeléseket és dokumentumokat hozott létre, amelyek alapját képezték a Belhar-vallomás 1982-es megfogalmazásának.”⁴²⁴

Belhar fő témái az egyház egysége, a megbékélés és az igazságosság.⁴²⁵ A faji alapon többrészesre tagolt reformátusság számára fontos kérdés volt, hogy hogyan tudják az egységet szolgálni? Az egység egyszerre ajándék és kötelesség -állapította meg a hitvallás. Az egység nem egy elfogadandó állapot, hanem egy aktív fogalom. Az egységet nem csupán létrehozni kell, hanem érte folyamatosan kell munkálkodni. Egy széthúzó, szegregáció-alapú társadalomban, egy kettéosztott világban ez a mélységű egység felvállalása nemcsak fontos volt, hanem előremutató is.

Dél-Afrikában nagyon féltek attól, hogy egy rendszerváltás egy polgárháborút, vagy valamilyen vérengzést, tömeggyilkosságot fog kiváltani. Ezt sikeresen kerülték el. Belharnak pont emiatt is lényeges pontja a megbékélés, békéltetés szolgálata. „Isten az egyházat a megbékélés üzenetével bízta meg.”⁴²⁶ A megbékélés és a szegregáció ellentétes egymással.

Harmadik csoportban az igazságról, igazságosságról szól a dokumentum. „Isten egy igazságtalansággal és háborúsággal teli világban, különösképpen is a nyomorultak, a szegények és a kizsákmányoltak Istene.”⁴²⁷ Belhar egyszerre volt útjelzés, iránymutatás, figyelmeztetés, volt a múlt lezárása és a jövő elkezdése, illetve a rendszerrel szemben az evangélium választása.

Bár az 1986-os zsinaton elítélte az apartheid rendszert és ideológiát, a református egyházak hitelességén csorba esett és sok-sok időt és energiát fordítottak rá, hogy az apartheiddel

⁴²² Belhar részletes taglalását lásd: Pauw: *Anti-apartheid theology in the Dutch Reformed Family of Churches*, 194-202.

⁴²³ Lásd a részletes elemzést: Kritzinger: *Celebrating communal authorship*, 8-12.

⁴²⁴ „This article starts with the assumption that there were different tributaries that flowed into the stream of the Belhar Confession and that the final authors worked within a uniquely South African Reformed tradition that had evolved over time and had produced theological ideas and documents that formed the basis for the formulation of the Belhar Confession in 1982.” Kritzinger: *Celebrating communal authorship*, 3.

⁴²⁵ Johan van der Merwe,.: From "Blood River" to "Belhar": a bridge too far? *Studia Historia Ecclesiastica*, 2014. május, 40. évf. 1. sz. 147.

⁴²⁶ Clifton Kirkpatrick: Faji hovatartozás és megbékélés <https://reformatusmegyhaz.hu/nemzetkozi-kapcsolatok/hirek/faji-hovatartozas-es-megbekeles/> 2026-03-11

⁴²⁷ Uo.

szimpatizáló egyház képét levetkőzzék. Ebben segített, hogy még a rendszer bukása előtt kiadtak egy hitvallást. Ez pedig rámutat arra is, hogy az ilyen jellegű hitvallások a jelen kontextusában szólnak, de mégiscsak a jövőnek.⁴²⁸ A hitvallás ebben az országban és ebben a történelmi szituációban nem egyetlen lelkésznek volt az ügye, hanem az egész egyház által felkarolt hitvallás volt. Ennek létrejöttét Barmen jelentősége, Dietrich Bonhoeffer történelmi személye és a Broeder Kring bátor, első kiállása is megalapozta és elősegítette.⁴²⁹ Több szerző is sok hasonlóságot állapít meg Barmen és Belhar között, de az időzítésben mégiscsak különbözik: míg az egyik az államrendszer pirkadatán, addig a másik annak alkonyán született.

Az apartheidben megtépzott hitelességét az egyház pont azzal tudta valamennyire visszaszerezni, hogy a rendszerváltás előtt kiadta fontos dokumentumait. Emiatt a változások elérkezésekor már letisztázott gondolatai és teológiája volt az egyháznak, hogy mit szeretne és merre tart a társadalommal karöltve. Emiatt is tudtak az egyházak közösen de Kerk elnök 1989-es, változásról szóló felhívását követő egy éven belül konferenciát tartani arról, hogy az egyházak hogyan vesznek részt Dél-Afrika változásában. A dél-afrikai protestantizmus törekvéseit Nelson Mandela is elismerte.⁴³⁰ A Belhari Hitvallás egy adott kontextusban született, de Barmen mellett a legnépszerűbb 20. századi hitvallássá vált a protestantizmusban. Időt állóságát jelzi, hogy a dél-afrikai reformátusok és a PC(USA) hivatalos hitvallásává is vált, ahogy már a fejezet elején említettük.

Az 1979-es hitvallás egyik fő szerzője fogalmazta meg: a régi hitvallások mellé újakban is el kell mondani az egyház és a kormányzat számára, hogy nekünk Jézus az Úr.⁴³¹ Ezt a Jézust vallották meg nemcsak a Belhari Hitvallás által, ami a 20. század végén lévő változásnak egyik legfontosabb egyházi dokumentuma, hanem az 1979-es Teológiai Nyilatkozattal is, amivel áttörtek egy falat, hiszen megszólalt az egyház egyik csoportja, hogy utána inspiráljon másokat is a megszólalásra.

⁴²⁸ A Belhari Hitvallás részletes elemzését lásd: [Szerző nélkül]: *30 days with the Belhar Confession. Reflections on unity, reconciliation, and justice. Presbyterian Church (U.S.A.)*. Presbyterian Peacemaking Program, Louisville, Kentucky, USA, 2016.; Kerri N. Allen - Donald K. McKim: *Lenten reflections on the Confession of Belhar*. Witherspoon Press Louisville, Kentucky, USA. 2016.

⁴²⁹ Dirkie Smit: Barmen and Belhar in conversation. A South African perspective. In Mary-Anne Plaatjies-Van Huffel, – Leepo Modise (szerk.): *The Embracing Confession of Faith for Church and Society*, Sun Press, Stellenbosch, Dél-Afrikai Köztársaság, 2017. 408.

⁴³⁰ Johann van der Merwe,: Between war and peace. The Dutch Reformed Church as agent of peace 1990-1994. *Studia Historia Ecclesiasticae*, 2014. 40. évf. 2. sz. 94.

⁴³¹ „The old confession that Jesus is Lord needed to be formulated anew. It became necessary to say to the church and the government what it means to be a Christian. The lordship of the triune God should be pre-eminent.” Kritzing: *Celebrating communal authorship*, 8.

VIII. 2. „Látom ebben az Úr kezét.” Uganda

„Mindenkit figyelmeztet: Isten ország, Isten törvényt ad és igazságosan bírászkodik; kormányzók és kormányzottak egyaránt neki tartoznak felelősséggel. Az egyház bízik Isten ígéje hatalmában, és engedelmeskedik is az ígének, amely által Isten mindeneket kezében tart.”⁴³²

Uganda híres diktátora, Idi Amin Dada korszaka alatt az egyházak érdekes választási lehetőségek elé kerültek. Idi Amin korai szakaszában nyitott volt az egyházak felé, de rendszere egyre kiszámíthatatlanabbá lett nemcsak az állampolgárok, hanem az egyházak számára is.⁴³³ 1971-ben Idi Amin látogatást tett VI. Pál pápánál, s amikor Mbararában felkereste az anglikán székesegyházat, Sabiiti érsek⁴³⁴ e szavakkal köszöntötte: „Olyan időkben élünk, amikor a világ hátat fordít Istennek, és az, hogy te Istenre helyezed a hangsúlyt, egy olyan időszakban, amikor a vallási vezetők kétségbeesnek, nagy bátorítást jelent. ... Úgy érzem, hogy Isten téged hívott el, hogy az Ő eszközévé válj, hogy téged használjon arra, hogy az embereket visszavezesse Istenhez.”⁴³⁵ A sok lelkes üdvözlés mellett voltak, akik óvatosabban tekintettek Idi Amin új rendszerére, főleg, hogy megfelelő információkat kaptak a puccs által gyakorolt erőszakról. Ideje korán, 1971 áprilisában az észak-ugandai püspökök, köztük Janani Luwum, írtak Aminnak egy bizalmas levelet, amelyben tiltakoztak az emberi jogok megsértése kapcsán. 1974-ben Sabiiti érsek nyugdíjba ment, s Luwum követte a főpásztori székben, ami jelentős változást eredményezett az anglikán egyház és az „Örökös Elnök” kapcsolatában.⁴³⁶ Az addigi együttműködés és óvatosság politikájának vége szakadt. Janani Luwum az elejétől gyanakodva tekintett Idi Aminra, amit az évek és a negatív hírek kellőképpen megerősítettek.

Idi Amin először a katolikus egyháztól hidegült el,⁴³⁷ ennek állomásai az egymás elleni nyilatkozatok, a külföldi misszionáriusok kiutasítása, majd egy pap meggyilkolása volt.⁴³⁸ A diktatúra sikertelenül megpróbálta megosztani az egyházakat. A megosztás helyett a diktatúra

⁴³² Juhász: *75 éves a Barmeni Teológiai Nyilatkozat*, 338.

⁴³³ J. J. Carney: *The Politics of Ecumenism in Uganda, 1962–1986*. *Church History*, 2017. szeptember. 86. évf. 3. sz. 780.

⁴³⁴ Ő volt az első ugandai származású anglikán érsek. Pirouet, M. Louise: *Religion in Uganda under Amin*. *Journal of Religion in Africa*. 1980, 11. évf. 1. sz. 13-14.

⁴³⁵ “We live in days when the World is turning its back on God and your coming out with emphasis on God, at a time when religious leaders are in despair, is a great encouragement. ...I feel that God has called you to be His instrument, to use you to bring back people to God.” Carney: *The Politics of Ecumenism in Uganda*, 781.

⁴³⁶ Uo. 781-782.

⁴³⁷ Pirouet: *Religion in Uganda under Amin*, 21.

⁴³⁸ Carney: *The Politics of Ecumenism in Uganda*, 784.

nyomása alatt még mélyebbekké váltak az ökumenikus kapcsolatok. 1975-ben a katolikus és anglikán egyház közös nyilatkozatot adott ki, amelyben aggodalmukat fejezték ki az emberi jogok egyre növekvő megsértése kapcsán. Nagypénteken közös felvonulást tartottak.

Janani Luwum érsek egyre inkább határozott álláspontot foglalt el a fokozatosan tébolyultabbá váló diktatúrával szemben és véleményét nem rejtette el. Emiatt 1976-ra napjai meg voltak számlálva. „Amíg lehetőségem van rá, teljes erőmből hirdetem az evangéliumot, és lelkiismeretem tiszta Isten előtt, hogy nem álltam a jelenlegi, teljesen önző kormány oldalára. Sokszor megfenyegettek. Amikor csak lehetőségem volt rá, elmondtam az elnöknek, amit az egyházak nem helyeselnek. Isten a tanúm.”⁴³⁹

1976. karácsony napján Luwum érsek rádióbeszédét félbeszakították, amikor a rezsim atrocitásait kezdte kritizálni.⁴⁴⁰ Sajnos az igehirdetés szövege, vagy részletei nem maradtak fent, de annyi tudható, hogy elítélte a korrupciót, az erőszakot és a hatalmi visszaéléseket, ami az országban volt.

Egy Idi Amin elleni sikertelen merényletet követően Luwum érseknél házkutatást tartottak, a hivatalos média szerint fegyvereket is találtak nála. Luwumra a házkutatás során fegyvert szorítottak. 1977. február 5-én az anglikán püspöki kar kiadott egy nyilatkozatot.⁴⁴¹ Ez a dokumentum már félreértelmezhetetlenül szembehelyezkedett „Öméltósága Al-Hajji Doktor Idi Amin Dadával.” Ezt a nyilatkozatot külföldre is eljuttatták, a kormány több tagjához postázták, egy forrásunk szerint Aminhoz személyesen Luwum érsek vitte el.⁴⁴²

„Az a fegyver, amelynek csövét az érsek hasához nyomtak, az a fegyver, amelyet Bukedi püspök házainak átkutatásához használtak, az az a fegyver, amelyet az egyház minden kereszténye felé tartanak... Sokakat eltemettünk, akik lövés következtében haltak meg, és még sokan vannak, akiknek holttestét nem találták meg, de eltűnésük összefüggésbe hozható a biztonsági erők egyes tagjainak tevékenységével... Azt a fegyvert, melynek célja az volt, hogy megvédje Ugandát, mint nemzetet, az ugandaiakat, mint

⁴³⁹ While the opportunity is there, I preach the gospel with all my might, and my conscience is clear before God that I have not sided with the present government, which is utterly self-seeking. I have been threatened many times. Whenever I have the opportunity I have told the President the things the churches disapprove of. God is my witness.” Mark A. Noll – Carolyn Nystrom: *Clouds of Witnesses. Christian Voices From Africa and Asia Account*. IVP Books, Lisle, Illionis, USA, 2011. 85.

⁴⁴⁰ Pirouet: *Religion in Uganda under Amin*, 22.

⁴⁴¹ Letter of Ugandan Bishops to Idi Amin. Washington Post, 1977. február 21. <https://www.washingtonpost.com/archive/local/1977/02/22/letter-of-ugandan-bishops-to-idi-amin/fc88689a-8ae6-4c9e-9910-c16d616f564b/> 2026-02-08

⁴⁴² Noll – Nystrom: *Clouds of Witnesses*. 86.

állampolgárokat és vagyonukat, egyre gyakrabban használják az ugandaiak ellen, hogy elvegyék az életüket és vagyonukat.”⁴⁴³

Ez a levél egy nyílt konfrontáció és szembehelyezkedés volt a diktátorral, bár többször is a kommunikáció helyreállítását tűzte ki céljának -ami lehetetlen vállalkozás volt Idi Amin kapcsán. A levelet átjárja az az ekkleziológiai igazság, hogy az egyház vezetői, vagy az egyház egyes tagjai ellen elkövetett erőszak az egyház minden tagját érinti. A levél nem hitvallás, hanem állásfoglalás a közélet irányába.⁴⁴⁴ Ebben a diktatúrában Janani Luwum érsek élete, vállalt szenvedése és ezekkel összefüggő megszólalásai voltak a hitvallás legfőbb hordozói.

Idi Amin Dada 1977. február 14-én maga elé hívta Luwumot. Az érsek felesége kérte, hogy ne menjen el a találkozóra, erre az egyházvezető így válaszolt: „Még, ha meg is öl, a vérem megmenti nemzetet.”⁴⁴⁵ Tertullianusi igazság, hiszen Luwum mártírvé magvetés lett. Egyben prófétikus is volt mondata, miszerint áldozata megmenti, megszabadítja nemzetét az elnyomástól.

Idi Amin személyesen vádolta meg összeesküvésben való részvétellel, amit a megbeszéléssel egyidőben a rádióban is bementek.⁴⁴⁶ Két napra rá Luwumot és a többi anglikán püspököt meghívtak egy találkozóra. Ez a találkozó a püspökök megérkezésével átalakult egy rögtönzött bírósággá. Janani Luwum a mellette álló Festo Kivengere anglikán püspöknek azt súgta, hogy: „Meg fognak ölni. Nem félek.”⁴⁴⁷ A püspököket hazaküldték, Luwumot viszont nem engedték el. Mikor érzékelték a helyzetet, ő a többi püspökhöz fordult, és azt mondta: „Látom ebben az Úr kezét.”⁴⁴⁸ Elfogták, megkínózták és még aznap meggyilkolták - hivatalosan autóbalesetben vesztette életét.⁴⁴⁹ Egyes jelentések és beszámolók szerint maga a diktátor lőtte fejbe.⁴⁵⁰ Luwum

⁴⁴³ „The gun whose muzzle has been pressed against the Archbishop’s stomach, the gun which has been used to search the Bishop of Bukedi’s houses, is a gun which is being pointed at every Christian in the Church....We have buried many who have died as a result of being shot and there are many more whose bodies have not been found, yet their disappearance is connected with the activities of some members of the Security Forces... The gun which was meant to protect Uganda as a nation, the Ugandan as a citizen and his property is increasingly being used against the Ugandan to take away his life and his property.” Carney: *The Politics of Ecumenism in Uganda*, 786.

⁴⁴⁴ Letter of Ugandan Bishops to Idi Amin. *Washington Post*, 1977. február 21. <https://www.washingtonpost.com/archive/local/1977/02/22/letter-of-ugandan-bishops-to-idi-amin/fc88689a-8ae6-4c9e-9910-c16d616f564b/> 2026-02-08

⁴⁴⁵ „Even if he kills me, my blood will save the nation.” Mary Craig: *Candles in the dark. Six modern martyrs*. Hodder and Stoughton, London, Egyesült Királyság, 1984. 160.

⁴⁴⁶ Noll – Nystrom: *Clouds of Witnesses*. 85.

⁴⁴⁷ „Mint a kegyelemben részesült bűnösök egyházának az a feladata, hitével is és engedelmisségével is, igehirdetésével is, de életformájával is a bűnös világban arról tegyen tanúbizonyságot, hogy egyedül Jézus Krisztus tulajdona az ő vigasztalásából és az ő irányítása szerint él és akar is élni, várva az ő újra megjelenését.” Benczúr: *A Barmeni Teológiai Nyilatkozat*, 48.

⁴⁴⁸ Noll – Nystrom: *Clouds of Witnesses*. 85-86.

⁴⁴⁹ Carney: *The Politics of Ecumenism in Uganda*, 787.

⁴⁵⁰ Noll – Nystrom: *Clouds of Witnesses*. 80.

holttestét nem adták ki, így egy üres koporsó felett énekelte a sokezres tömeg az ugandai mártírok himnuszát.⁴⁵¹

A temetést követően öt anglikán püspök száműzetésbe menekült. Az érsek halála óriási presztízsveszteség volt a diktatúra számára, és véglegesen megingott a nemzetközi reputációja. Több vélemény szerint Luwum halála indította el az Amin-rezsim végét – beteljesítve a mártír érsek prófétikus mondatát.⁴⁵²

Luwum három mondatát egymás mellé tehetjük, amiben kirajzolódik a vállalt mártírsors, a status confessionis felfedezése. Tudta, hogy Idi Amin egy idő után meg fogja ölni. Luwum érsek nem félt -a legtöbb mártír és hitvalló esetében az a tapasztalatunk, hogy nem számolnak a következményekkel, amikor vállalják Krisztust. Azért nem félt, mert meglátta Isten kezét az egész történet alakulásában. Miután „minden földi vadak és minden tengerek halainak ura” megbukott és elmenekült, az egyházak hiteles erők voltak a társadalom előtt, s az egyházakat a szenvedés ökumenizmusa egységbe kovácsolta – „testvérekké váltunk”.⁴⁵³ Megtanulták, hogy időben tiltakozzanak, emeljenek szót a politikai erők ellen.

Festo Kivengere anglikán püspöknek is el kellett menekülnie Ugandából, pedig a békés ellenállás útját hirdette és választotta Idi Amin Dada diktatúrája ellen. 1979 utáni javaslata nem az erőszakos számonkérés volt, hanem a megbékélés volt, mondván: „a golyó megölhet, de nem gyógyíthat”. Janani Luwum halálának napját később Uganda nemzeti nappá nyilvánította.

⁴⁵¹ Ward hosszan ír a temetésről, a holttest igazi kilétéről és azokról a temetésre kirendelt katonákról is, akik személyes beszámolóik alapján megnézték a holttestet és dicsőítő énekeket énekeltek a koporsó felett. Kevin Ward: Archbishop Janani Luwum. The Dilemmas of Loyalty, Opposition and Witness in Amin's Uganda. In David Maxwell – Ingrid Lawrie: *Christianity and the African Imagination. Essays in Honour of Adrian Hastings*. Brill, Leiden, Hollandia, 2013. 217-219.

⁴⁵² „The negative publicity from Luwum's death further damaged Amin's international reputation, and the Ugandan economy continued its free fall. In many ways, the assassination of Luwum proved to be the beginning of the end of Amin's regime.” Carney: *The Politics of Ecumenism in Uganda*, 788.

⁴⁵³ Uo. 790-792.

VIII. 3. Ahol az egyház indította el a rendszerváltást: Malawi

„Az egyház bízik Isten ígéje hatalmában, és engedelmeskedik is az ígének, amely által Isten mindeneket kezében tart.”⁴⁵⁴

Szinte véletlenszerűen találtam rá Malawira, ahol az egyháztörténet és az ország történelme példaértékű szimbiózisban volt a történelem számukra egyik fontos epizódjában. Példaértékű lehet más országok egyházai számára az, ahogyan aktorként, cselekvő tényezőként vettek részt, nem pusztán statisztaként a helyi egyházak. Példaértékű lehet az az ökumenikus kohézió is, ami sikeressé tette a társadalmi-politikai változásokért tett szolgálatukat.

Malawi 1964-ben lett független és vált ki a brit gyarmatbirodalomból. A függetlenséget kivívó politikai erő monokratikus igénnyel lépett fel és igen gyorsan kiépült Kamuzu Banda egypártrendszer, amit 1994-ig működtetett Malawiban.

Az egyházak végezték csendes, de látványos evangéliumi munkájukat. A Közép-Afrikai Presbiteriánus Egyház⁴⁵⁵ diktatúrabeli szerepét nehezítette, hogy a Kamuzu Banda-féle egypártrendszer vezetőinek jelentős része az egyházhoz tartozott, többek között maga a diktátor is. Az egyház Malawi függetlenségének kikiáltásakor nem konfrontálódott a kiépülő diktatúrával, hiszen egy sor belső és külső probléma megoldása kötötte le energiáit. A békés egymás mellett élés és kooperáció korszaka köszöntött be. Mivel a presbiteriánus egyház aktívan támogatta a függetlenségi törekvéseket, emiatt az azt kivívó párt oldalán találta magát. A Blantyre-i zsinaton előfordult, hogy kormányzati emberek jelentek meg, imádkoztak, vállaltak egyházi funkciót. Jelentős közösséget képviselt még az anglikán közösség - ők is betagozódtak a rendszerbe. Az akkomodációt előmozdította, hogy az 1964-es fegyveres lázadást kirobbantó ellenzéki Henry Chipembere anglikán volt, emiatt jobban kellett bizonyítaniuk elkötelezettségüket. Másik ügy, ami segített a kooperatív hozzáállásban az volt, hogy minden más lehetőség lezárult – ennek bizonyítéka volt, hogy Ronald Tovey lelkész felszólalt az erőszak ellen és el kellett hagynia az országot.⁴⁵⁶ (A többi egyház kisebb tagsággal és jelentőséggel bírt Malawi sorsát illetően.)

⁴⁵⁴ Juhász: *75 éves a Barmeni Teológiai Nyilatkozat*, 338.

⁴⁵⁵ Az egyház öt különböző zsinatból állt össze, ebből három volt Malawiban, a Livingstonia, a Blantyre és a Nkhoma. A másik kettő pedig Zambia és Zimbabwe területén végezte tevékenységét. Lásd: Kenneth R. Ross: *Christianity in Malawi. A Source Book*. Mambo Press, Gweru, Zimbabwe, 1996. 164-177.

⁴⁵⁶ Kenneth R. Ross – Klaus Fiedler: *A Malawi Church History, 1860-2020*. Mzuni Press, Mzuzu, Malawi, 2020, 315-318.

Sok misszionárius a felszólalás helyett inkább elhagyta az országot, vagy éppen kiutasították, ha kritikus álláspontra helyezkedett a rendszerrel kapcsolatban. Voltak, akiket börtönbe zártak, s akadtak mártírok is: Alexander Kutchona Mbewe presbiteriánus lelkész 1964 decemberében brutálisan meggyilkolták.⁴⁵⁷ Az egyház megfélemlítésben élt, aki felszólalt, annak súlyos következményekkel kellett számolnia, mint Peter Kaleso lelkésznek, aki a társadalmi igazságosság ellen szólalt fel prédikációiban. Kaleso a rendőrségtől kapott információt, hogy meg akarják ölni, úgyhogy gyalogszerrel távozott az országból.⁴⁵⁸

Maga a Közép-Afrikai Presbiteriánus Egyház Blantyre-i Zsinatának főtitkára is először támogatta a Banda-rezsimet, majd egy idő után fordulat állt be az elkötelezettségében. Morális csalódottsága okán eltávolodott az Örökös Elnöktől és miután egy külföldi útját követően három napra bebörtönözték, hiteles tekintéllyé is vált a malawi társadalom számára. Ezt követően társadalmi kérdésekben nem nyilvánult meg, nem úgy, mint utódja, aki már egy óvatos, de érzékelhetően kritikus hangot ütött meg.⁴⁵⁹ A folyamatos korlátok között élő társadalom számára az egyházi közösségek tudtak valamifajta biztonságot és szabadságot biztosítani. Az egyházak a szorosan vett hitéleti tevékenységen túl igen nagy részt vettek ki a malawi oktatás, egészségügy, szeretetszolgálat és humanitárius segítségéből is.⁴⁶⁰ Mindent összevetve az egyházak hitelesek voltak a malawi emberek szemében és figyeltek, illetve hallgattak is egyházi vezetőikre.

A rendszer az 1990-es évek elején a végefelé járt, lehetőségei leszűkültek, a világban végbemenő demokratikus változások pedig aláhúzták a rendszer tarthatatlanságát. Az egypártrendszer első látványos törését a Malawi Katolikus Püspöki Kar okozta, akik egy pásztorlevelet adtak ki, mind a hat püspök és az érsek aláírásával. A körlevél kritizálta a rendszert, annak politikai, gazdasági berendezkedését. A körlevelet minden plébánián felolvasták, ami óriási változást generált. A nyilvános egyházi nyilatkozat felszabadította a lakosságot arra, hogy szabadon kritizálják a rendszert.⁴⁶¹ A körlevelet betiltották. A pártkongresszus halálbüntetéssel fenyegette meg a püspököket, a pártértekezletekről

⁴⁵⁷ Uo. 318. Életéről részletesen lásd: T.S.E. Katsulukuta: *Buried in the Debris of Independence. The Life and Death of Rev Alexander Kutchona*. Luviri Press Mzuzu, Malawi, 2020. https://dacb.org/resources/bio-pdfs/malawi/kutchona_book.pdf 2026-02-05

⁴⁵⁸ Ross – Fiedler: *A Malawi Church History, 1860-2020*, 318-319.

⁴⁵⁹ Uo. 325-327.

⁴⁶⁰ Uo. 331-345.

⁴⁶¹ A püspöki körlevél szövegét lásd: <https://www.almendron.com/tribuna/wp-content/uploads/2017/12/1992-Malawi-Pastoral-Letter.pdf> 2026-02-04

fennmaradt jegyzőkönyvek szintén arról regélnek, hogy miképpen igyekeztek „a mennybe küldeni” a püspököket⁴⁶² - de az egyházi-diplomáciai nyomás megakadályozta a végrehajtást.

„A félelemmel teli, csendes beletörődés légköre, amely több mint egy generáció óta korlátozta a malawi politikai diskurzust, kihívás elé került – nem külföldről vagy egy kis aktivista kör részéről, hanem az ország minden kerületének plébániatemplomainak szószékei felől.”⁴⁶³

A katolikus körlevél felnyitotta a szemeket, de a „hogyan tovább” kérdésére nem válaszolt. Erre a presbiteriánus egyház válasza kellett. Egyéni válaszok már születtek, például Aaron Longwe lelkésztől, aki prédikációjában kiállt az addigra betiltott körlevél mellett, emiatt le is csukták.⁴⁶⁴

A reformátusok először küldöttséget küldtek Banda elnökhöz, ami nem járt sikerrel. A Református Egyházak Világszövetsége támogatólag szólalt fel a katolikus körlevél kapcsán, majd a világszövetség vezetői találkozott a malawi református egyházvezetőkkel. A találkozó végén egy nyílt levelet intéztek Banda elnökhöz, amiben javasoltak egy széleskörű bizottság felállítást, amely majd sok kérdést tisztáz és elvezet egy plurális demokrácia felé.⁴⁶⁵ Ez a nyilatkozat újabb lendületet adott az ellenzéki közvéleménynek. A kormány külsőleg pozitívan reagált a kezdeményezésre, de közben akadályozta a bizottság létrehozását. A kezdeményező szerepet elveszítette, hiszen a háttérben az egyházi vezetők dolgoztak és 1992. augusztus 26-án egy széleskörű ökumenikus levelet jelentettek meg, amiben népszavazást kértek a kormánytól -ehhez a levélhez aztán csatlakozott a katolikus püspöki kar is.

A katolikus körlevelet követően a diktatúra megpróbálta rábírní a többi egyházat, hogy egy azt elítélő nyilatkozatot adjanak ki. A presbiteriánus egyház ellenállt és inkább vezető szerepet töltött be a Közügyek Tanácsának (Public Affairs Committee, PAC) megalapításában.⁴⁶⁶ A Blantyre-i zsinat választ adott a kormány rágalmaira, egyben bűnbánatot

⁴⁶² Maura Mitchell: "Living Our Faith". The Lenten Pastoral Letter of the Bishops of Malawi and the Shift to Multiparty Democracy, 1992-1993. *Journal for the Scientific Study of Religion*. 2002. március, 41. évf. 1. sz. 9-10.

⁴⁶³ „The atmosphere of fearful, silent acquiescence that had limited Malawian political discourse for over a generation had been challenged-not from abroad or by a small circle of activists, but from the pulpits of parish churches in every district of the nation.” Maura Mitchell: "Living Our Faith", 6.

⁴⁶⁴ Jonathan Newell: 'A Moment of Truth'? The Church and Political Change in Malawi, 1992. *The Journal of Modern African Studies*, 33. évf. 2. sz. 1995. június, 257.

⁴⁶⁵ Ross – Fiedler: *A Malawi Church History, 1860-2020*, 354.

⁴⁶⁶ „Hitvallásaink iránti maradandó hűségünk készítet minket arra, hogy ne hallgassunk, mert hisszük, hogy Isten adta nekünk a szólás szabadságát ebben a közösségben, a közös szorongatás és megpróbáltatás idején. Istenre bízunk, hogy ez mit fog hozni különböző hitvallású egyházaink közösségére és kapcsolatára nézve.” Juhász: 75 éves a Barmeni Teológiai Nyilatkozat, 337.

is gyakorolt a múlt hibái kapcsán.⁴⁶⁷ Ezt követően állt fel a Közügyek Tanácsa, ami nyomást gyakorolva a pártra, elindította a rendszerváltást.⁴⁶⁸ A megfélemlítések, merényletek, befekettítés módszere már nem működött. A referendumot kiírták és az emberek azt az utat választották, amit az egyházak újabb körleveleikben támogattak.⁴⁶⁹

1993. január 22-23-án gyűlt össze a Blantyre-i Zsinat és kiadott egy nyilatkozatot a készülő referendum kapcsán.⁴⁷⁰ Ez a nyilatkozat viszont jóval több volt, mint egy állásfoglalás. A nyilatkozat az elején az egyház társadalomban, közéletben betöltött szerepéről beszél. Ebben a feladatban szerepet kap a közelgő népszavazás is, amiben nem pusztán a hívek vesznek részt, hanem a nyilatkozat szerint maga az egyház is -például úgy, hogy mint hiteles intézmény részt vesz a népszavazás tisztaságának felügyeletében és ellenőrzésében. Igen megdöbbentő, de a malawi reformátusság ennyire aktívan részt vett a változásokban. Közben megmaradt annak is, ami elsődleges dolga: a népszavazás előtti napra ökumenikus imnapot hirdetett. „Az egyház az imádságban találja meg erejét, és az imádságon keresztül valósulhat meg az igazságosság és a béke országunkban.” Két fontos kérdést nem kerül meg a nyilatkozat: egyrésről a terror kérdését. Hiszen az egyházat különféle módszerekkel igyekeztek hallgatásra bírni. Erre reflektál, mikor kimondja: „a feltámadt Krisztus testét soha nem lehet elhallgattatni vagy megtörni.” Másik fontos kérdésben pedig a letűnőben lévő diktatúra alatti egyházi szerepre reflektál. Az egyház sokszor együttműködött az állammal, de ebből tanulni szeretne és nem kívánja elveszteni a prófétai tiszttel járó feladatát.

Azt, hogy mi a dolga az egyháznak az egypártrendszerben és annak átalakulásában, a Lukács 4, 18-19. versekkel írja le a Nyilatkozatban: „Az Úrnak Lelke van énrajtam, mert felkent engem, hogy evangéliumot hirdessek a szegényeknek; azért küldött el, hogy a szabadlást hirdessem a feglyknak és a vakoknak szemük megnyílását; hogy szabadon bocsássam a megkínzottakat, és hirdessem az Úr kedves esztendejét.”

A demokratikus változás utáni új elnök, Bakili Muluzi külön megkérte az egyházakat, hogy jelezzék bátran a kormánynak, ha úgy látják, eltér a helyes úttól.⁴⁷¹ A katolicizmus, vállvetve a helyi presbiterianizmussal megküzdött a 30 éve működő állampárttal és sikeresen elérte a demokratikus folyamatok elindulását. Az út nem volt kockázatmentes. A folyamat

⁴⁶⁷ Ross: *Christianity in Malawi*, 217.

⁴⁶⁸ Uo. 203.

⁴⁶⁹ A katolikus körlevél címe sokatmondó volt: „Choosing our Future.”. Lásd: Ross – Fiedler: *A Malawi Church History, 1860-2020*, 356-357.

⁴⁷⁰ A teljes nyilatkozatot és annak fordítását lásd a Függelékben.

⁴⁷¹ Ross – Fiedler: *A Malawi Church History, 1860-2020*, 359-360.

véghezviteléhez szükség volt az egyházak korábbi szolgálatára és hitelességére. A diktatúra bukását követően az egyházak társadalmi indikátorként tudtak fellépni. Malawi történetében bátor és hiteles, hitvalló egyház képe bontakozik ki számunkra.

VIII. 4. Szomorú ellenpélda: Ruanda

„Elvetjük azt a hamis tant, amely szerint az egyház gőgös önteltséggel, bármilyen önhatalmúlag kiválasztott óhaj, cél és terv szolgálatába állíthatja az Úr igéjét és tetteit.”⁴⁷²

Ruandában 1994-ben zajlott a 20. század második felének egyik legbrutálisabb genocídiuma.⁴⁷³ Sok szempontból sokkoló volt: a nyugati világ mintha közönnnyel nézte volna végig, az ENSZ nem tudott kellő hatással közbeavatkozni egy olyan népirtásba, ami a gyarmatosítók mesterséges elkülönítésének groteszk esetén alapult. Több, mint 800 ezer embert gyilkoltak le három hónap leforgása alatt, nagyrészt tuszikat.⁴⁷⁴

Ruanda több, mint 90%-a volt ekkor keresztény: 65%-a katolikus 20%-a protestáns és anglikán és 5%-a adventista. A fennmaradó 10%-ot muszlimok és animisták tették ki.⁴⁷⁵ A protestánsok arányukon felül képviselték magukat a hatalomban. Tehát alapvetően egy keresztyén országról beszélhetünk, nem háríthatjuk másra az ott történtek felelősségét.⁴⁷⁶

A ruandai feszültség létrejött egyházi szempontból azért is érdekes - és egyben elszomorító – mert elsősorban a katolikus misszió tevőlegesen járult hozzá a két nép elkülönüléséhez.⁴⁷⁷ A keresztény misszionáriusok majd egyházak felekezettől függetlenül aktívan közreműködtek a hutuk és tuszik szeparálásában, az egymással feszülő identitás kialakításában.⁴⁷⁸ A népirtást megelőző időkben a protestáns egyházak kedvezményeket kaptak az államhatalomtól, aminek ára a hallgatásuk volt. „Az egyházak túl szoros kapcsolatban álltak a veszélybe került rezsimmel ahhoz, hogy független hangot adjanak.”⁴⁷⁹ A protestáns egyház hatalomközelisége megakadályozta azt, hogy békéltető szerepet lásson el a hutuk és a tuszik között. Mind a katolikus, mind a protestáns egyházak csöndben végignézték a kialakuló

⁴⁷² Juhász: *75 éves a Barmeni Teológiai Nyilatkozat*, 338.

⁴⁷³ Az odavezető útról részletesen lásd: Tharcisse Gatwa: *The Churches and ethnic ideology in the Rwandan crises (1900-1994)*. University of Edinburgh, Edinburgh, Egyesült Királyság, 2018.

⁴⁷⁴ Gerard van't Spijker: *Focused on Reconciliation. Rwandan Protestant Theology After the Genocide. Transformation*, January 2017, Vol. 34, 1. s. 67.

⁴⁷⁵ Hugh McCullum: *The Angels Have Left Us. The Rwanda Tragedy and the Churches*. Egyházak Világtanácsa, Genf, Svájc, 1995. 65.

⁴⁷⁶ A ruandai egyháztörténeti előzményeket lásd: Cantrell II, Phillip A.: "We Were a Chosen People". *The East African Revival and Its Return To Post-Genocide Rwanda. Church History*, 2014. június, 83. évf. 2. sz. 422-445.

⁴⁷⁷ Spijker: *Focused on Reconciliation*, 67.

⁴⁷⁸ Például az iskoláztatást elsősorban a tusziknak engedélyezték. Részletesen lásd erről: Szilvási József: A vallási és az etnikai kötődés helye a keresztyének értékrendjében. Ruandai tanulságok. In: Tonhaizer Tibor (szerk.): *Keresztény egyetemesség és nemzettudat. Az Adventista Teológiai Főiskola konferenciáján elhangzott előadások szerkesztett változata*. Adventista Teológiai Főiskola, Pécel, 2015. 123-127.

⁴⁷⁹ „The churches were too closely related to the endangered regime to raise an independent voice.” Spijker: *Focused on Reconciliation*, 67.

feszültséget.⁴⁸⁰ A népirtást ugyanis évek előzték meg, ahol a társadalom befolyásolása és a történelem átírása zajlott.⁴⁸¹

Az egyháznak Ruandában óriási társadalomformáló szerepe és feladata volt -mint ahogy láttuk Malawi esetében is. Ám az egyházakba beszüremkedett a politikai-etnikai feszültség, így az egyház nem a béke és a megbékélés szigete, hanem a feszültségek további színpada volt.⁴⁸² A hatalomért folytatott küzdelem először a társadalmi státusz és hatalmi erőter szemponyjából is jelentős területen, az egyházban kezdődött, majd úgy tevődött át az állam területére.⁴⁸³ Amikor az etnikai feszültség éleződött és elrendelték a közszolgálati-állami területeken az arányos foglalkoztatást, akkor az egyházban ezt nem vezették be. Így a hutu vezetésű egyházakban a tuszik még mindig arányaikon felül tudták reprezentálni népcsoportjukat, nem kis feszültséget okozva ezzel a belső egyházi életnek.

Egyszerűen a keresztény identitást felülírta az etnikai identitás. Ám amikor Ruandában „etnikai” különbségről beszélünk, akkor fontos elhelyeznünk, hogy a hutuk és tuszik valójában nem képeznek külön etnikumot, inkább évszázadokig tartó elszeparált társadalmi csoportok, amik aztán etnikai identitássá formálódtak. Ennek fényében ez inkább politikai-szociológiai konfliktus volt, amit nem tudott a vallási csoportkohézió felülírni. Míg bizonyos szituációkban a vallási identitás felülír más, mint például Észak-Írország vagy Bosznia esetében, vagy éppen pozitív formában, mint Malawi esetében, addig itt az inverze történt. Ruandában a felekezeti identitás sem volt erős, rendszeres volt az áttérés, a hutuk és a tuszik nem különültek el felekezeti szinten, és nem is vádolták egymást azzal, hogy az egyik csoport „jobb vagy rosszabb” lenne vallási szempontból.⁴⁸⁴

Az egyházak vezetői beilleszkedtek az adott politikai helyzetbe és jó kapcsolatot ápoltak a politikai vezetéssel. Nemcsak kooperáltak a hatalommal, hanem a meglevő politikai struktúrában az országos és lokális vezetők anyagilag és megbecsültség tekintetében is sok előnyre tettek szert. A tuszi „leigázásról” szóló hírek ezért egzisztenciális fenyegetettséget jelentettek számukra. „Mivel hatalmukat legalább részben az egyházakon belüli etnikai

⁴⁸⁰ „Dealing with the Churches’ responses to the crises of the 1990s, Gatwa states that the Churches in general accepted the status quo. The Roman Catholic Church risked being the mouthpiece of the regime, and the Protestants were seduced by state misinformation.” Uo. 67-68.

⁴⁸¹ „Ebben a vitában az egyház hallgatott, így részt vett a történelem manipulálásával elkövetett igazságtalanságban.” Eredetiben: „In this discourse, the Church remained silent, thus becoming implicated in the injustice based on the manipulation of history.” Uo. 69.

⁴⁸² Timothy Longman: Church Politics and the Genocide in Rwanda. *Journal of Religion in Africa*. 2001 május, 31. évf, 2. sz. 164.

⁴⁸³ Uo. 170.

⁴⁸⁴ Uo. 165.

politikának köszönhatték, az egyházi vezetők hatalmukra irányuló fenyegetéseket részben etnikai szempontból értelmezték. (...) Az egyházi munkaerő, amely végül támogatta a népirtást, a tuszik és szövetségeseik elleni támadást részben az egyházak védelméért folytatott küzdelemnek tekintette.”⁴⁸⁵

Az egyház tehát nem a béke szigete volt a pattanásig feszült szituációban, hanem egyik arénája.⁴⁸⁶ Ennek lett súlyos következménye, hogy egyes egyházi szolgák bújtattak és védelmeztek, mások pedig összejátszottak a gyilkoló tömeggel.⁴⁸⁷ Sőt, több tanulmány is leírja, hogy sok keresztény vett részt a gyilkolásban, köztük egyházi személyek és világi vezetők is.⁴⁸⁸

Az egyházak alapvetően közömbösen szemlélték a kialakulóban lévő etnikai konfliktust, néhol pedig elő is segítették azt; elég csak az érsek tuszi-ellenes megnyilvánulásaira gondolni.⁴⁸⁹ Ez viszont nem újkeletű magatartás volt a részükről: a genocídiumhoz vezető úton is ugyanerről a hozzáállásról tettek tanúságot.⁴⁹⁰

Nemcsak passzívan szemlélték a genocídiumot, hanem voltak, akik meg is alapozták azt teológiaiailag. A hutuk Izraelt, a tuszik pedig Amáleket képviseltek a fejükben. Így az ószövetség alapján megindokolva találták a népirtást.⁴⁹¹

A passzív szemlélésen és a teológiai indokon túl több egyházi laikus és lelkeszi vezető aktívan részt vett a népirtásban. Voltak, akik a templomba csalták az embereket, hogy ott a milíciák lemészárolják őket. A templomok más szempontból is a népirtás egyik fontos helyszínéivé lettek. Sok ember a templomokban talált menedéket, amikben aztán bestiális

⁴⁸⁵ Eredetiben: „Because owed their power at least in part to ethnic politics within the churches, church leaders perceived the threats to their power partially in terms. (...) of the churches. ultimately supporting the genocide, church personnel understood attack on Tutsi and their allies as a struggle in part to protect churches...” Uo. 179. Ugyanezt támasztja alá McCullum: *The Angels Have Left Us*, 76-78.

⁴⁸⁶ Jó lett volna, ha inkább a Barmeni Hitvallás alábbi sorait fontolták volna meg: „Jézus Krisztusban Isten bűneink bocsánatát adja, de ugyanakkor hasonló komolysággal jelenti be általa nagy igényét egész életünkre Általa e világ minden istentelen megkötöttségéből boldog felszabadulásra jutunk, arra, hogy szabadon és háladatosan szolgáljunk minden ő teremtményének.” Benczúr László: *A Barmeni Teológiai Nyilatkozat*, i. m. 47.

⁴⁸⁷ Longman: *Church Politics and the Genocide in Rwanda*, 165-166.

⁴⁸⁸ „Churches were a major site for massacres, and many Christians participated in the slaughter, including church personnel and lay leaders.” Uo. 163.

⁴⁸⁹ Uo. 166.

⁴⁹⁰ Uo. 179-180.

⁴⁹¹ Spijker: *Focused on Reconciliation*, 68-69. Spijker egy ószövetséges disszertációt idéz. Ndikumana Viateur az Ószövetség furcsa és elítélendő interpretációját tárgyalja. A népirtás kapcsán két igehelyet emel ki, ami szóba került: az V. Móz 25, 17-19 és az I. Sám 15, 2-3-at.

mészárlást rendeztek.⁴⁹² „Egy emberi jogi szervezet állítása szerint „több ruandai állampolgár halt meg templomokban és plébániákon, mint bárhol máshol”.⁴⁹³

A keresztyénség mulasztásos bűnét abban lehet észrevenni, hogy a gyilkolásban résztvevők egyáltalán nem érezték, hogy tettük antagónisztikus ellentétben lenne hitükkel; sőt, előfordult, hogy miséről indultak el gyilkolni, vagy épp szünetet tartottak, hogy imádkozzanak.⁴⁹⁴

Másik oldalon voltak mártírok is: tuszik, akiket legyilkoltak és olyan hutuk, akik tuszikat rejtegettek. 17 anglikán lelkészt öltek meg és csak egyetlen jezsuita központban 15 szerzetest mészároltak le.⁴⁹⁵

Május 12-én, több, mint egy hónappal a népirtás megkezdését követően az egyházak kiadtak egy erőltetett nyilatkozatot, amiben a népirtás kifejezést megkerülve részvétüket fejezték ki az áldozatok irányába, egyben felszólítottak mindenkit a mészárlások és fosztogatások visszautasítására és arra kértek mindenkit, hogy imádkozzanak a békéért. A nyilatkozatot az anglikánok, presbiteriánusok, metodisták, baptisták is aláírták, bár kivéve az anglikán érseket, aki még erre sem volt hajlandó.⁴⁹⁶

A genocídiumot követően sok bűnbánó nyilatkozat született az egyházak részéről - de ezek utólag születtek, és pont ennek az utólagosságnak a szörnyű árnyéka vetült minden egyházi nyilatkozatra. Az emberek szemébe beégett az oltárok körül felhalmozott holttestek borzalmas képe. Számos történeten keresztül konstatalható, hogy a konfessziók, a fellépések hogyan tudták alakítani a történelem folyását. Számos helyzetben az egyház egyes tagjain keresztül

⁴⁹² McCullum: *The Angels Have Left Us*, 70.

⁴⁹³ „A keresztyének lelkiismeret-furdalás nélkül ölhetek, még az egyházban is, mert a keresztyénség, ahogyan ők mindig is ismerték, a hatalmi harcok által meghatározott vallás volt, és ezeknek a harcoknak mindig az etnikai hovatartozás volt az alapja.” Eredetiben: „Christians could kill without obvious qualms of conscience, even in the church, because Christianity as they had always known it had been a religion defined by struggles for power, and ethnicity had always been at the base of those struggles.” Longman: *Church Politics and the Genocide in Rwanda*, 164.

⁴⁹⁴ „Katolikus testvérek, katekisták és más egyházi alkalmazottak, valamint az a tény, hogy a halálosztatok misén vettek részt, mielőtt gyilkolni indultak, vagy hogy a gyilkosok a mészárlások közben szünetet tartottak, hogy az oltárnál imádkozzanak, arra utal, hogy az emberek úgy érezték, munkájuk összhangban áll az egyház tanításaival. A keresztyén egyházak messze nem voltak pusztán passzív szemlélők, hanem alapvető támogatást nyújtottak a mészárláshoz.” Eredetiben: „Catholic brothers, catechists, and other church employees, and that death squads attended mass before going out to kill or paused during the massacres to pray at the altar suggests felt their work was consistent with church teachings. Far from mere passive bystanders, Christian churches provided essential for the slaughter.” Longman: *Church Politics and the Genocide in Rwanda*, 167.

⁴⁹⁵ Alan Nichols: Fighting not against flesh and blood... Insights into Rwanda. *Transformation*, Vol. 11, 4. sz. 1994. december, 31.

⁴⁹⁶ McCullum: *The Angels Have Left Us*, 68-69.

látta el prófétai tisztét. Szemben azokkal az esetekkel, amikor hallgatott - ebben pedig kiviláglik szörnyű felkiáltójelként Ruanda esete.

A politikai vezetés és az egyház szétválasztása nem old meg mindent; figyelemmel kell lenni arra is, amikor a politikai polarizálódás az egyházban is jelen van. Releváns tényezőként kezelendő az is, amikor az egyház nem kollaboráció által köteleződik el, hanem a társadalmi feszültségben csak egy hangot akar meghallani. Az egyház lehet békéltető erő, vagy éppen ki is szolgálhatja a feszültséget és utóbbi olyan teológiaiilag is visszas helyzetekhez vezethet, hogy ammonitákat vél felfedezni a keresztyén testvérek között.

Ruandában elmaradt a kiáltó szó - emiatt még súlyosabb bűnbánatot kellett gyakorolni. Viszont később szép és fontos példát adott Ruanda a békéltetés szolgálatában: hogy két egymásnak feszülő népcsoport hogyan tud társadalmilag, politikailag és minden szinten egymással élni és kibékülni. Hogyan tud a megbékélésben az egyház is előljárni. Ám ez már nem tartozik tárgyunkhoz. Ruanda a hitvallások, teológiai reflexiók terén nem egy diktatúrával, hanem sokkal súlyosabb kérdéssel, a népirtással nézett szembe, és ebben a helyzetben, mikor testvér gyilkolt testvért, a kiáltó szó elmaradt - helyette szóltak a könnyek.

IX. Összegzés

IX. 1. Ívek és törések

A 20. századi autoriter rendszerek kutatása nem pusztán múltbéli események leírása. Rendkívül közel vannak és hatásuk mai napig meghatározza az egyházak helyzetét - elég, ha csak a Belhari Hitvallás utáni dél-afrikai protestantizmusra tekintünk. Belhar azért is kiváló példa, mert a konfesszió nem rekedt a határokon belül - a Szentlélek nem ismeri az ember által alkotott határokat.

Tizenegy példán (és egy ellenpéldán) keresztül bemutatva láthattuk a töréspontokat, amik az állam-egyház kapcsolatban létrejöttek. Voltak esetek, amikor az egész egyház egy tömbként tiltakozott és volt a lelkiismeret őrzője, mint Norvégiában vagy Malawiban, egymásól teljesen eltérő történelmi-földrajzi-kulturális szituációban. Máskor egy csoport lépett fel, és dacolt az illegalitással, mint Dánia, Magyarország, vagy éppen Kína esetében. Előfordult, hogy egy kellően erélyes és kitartó főpásztort kapott az egyház, mint Ugandában Janani Luwum, vagy ebben a tanulmányban érintőlegesen megemlített Ordass Lajos esetében, akit sokban inspirált Berggrav norvég püspök küzdelme.⁴⁹⁷ Már ezeket a *párhuzamos életrajzokat* is egymás mellé téve kibontakozik egy ív az egyház autoriter rendszerekkel szembeni stratégiáiról.

Egyrészt az elnyomás és nyomásgyakorlás közben sokkal hangsúlyosabbá vált az *ökumené kérdése*. A különböző rendszerek árnyékában szolgáló egyházak történetének tanulsága, hogy az ökumené nem pusztán szavak és ünnepek, hanem a közös védőfalak és akciótervek helye is. A rezsimekkel szembeni ellenállás kapcsán az ökumenizmus paradigmátikus jelentőségre tett szert. Számos esetben vált stratégiai ponttá az állam felől érkező nyomással szemben a keresztény felekezetek kohéziója. Uganda, Malawi, Norvégia, Hollandia esetei is erre mutatnak rá. A közös kiállás nem kérdéseket vet fel, inkább aláhúzza azt, hogy itt nem felekezeti ügyről, hanem Krisztus ügyéről van szó. Az egész társadalmat érintő kérdésekben meg kell tanulnunk az egész egyházzal együtt kiállni.

S ezek után még meglepőbbé válik Európa egyik történelmileg legheterogénabb felekezetű országa, Magyarország, ahol a totalitárius rendszerrel szembeni ellenállásban semmilyen közös

⁴⁹⁷ Fabinyi Tamás: Az egyház mint a lelkiismeret őre. „Istennek kell inkább engedelmeskedni, mint embereknek” (ApCsel 5,29). Teológiai és morális dilemmák a szabadság jegyében. In Orosz Gábor Viktor - Pángyánszky Ágnes - Bácskai Károly (szerk.): *Teológia és lelkiismeret. Az Evangélikus Hittudományi Egyetem oktatóinak tanulmánykötete*. Luther Kiadó, Bp., 2021. 23-25.

stratégia nem figyelhető meg. Fájdalmasan hiányzott 1944-ben az ökumenikus összefogás - ennek a kortársak is hangot adtak.⁴⁹⁸ De ugyanúgy hiányzott a kooperáció a kommunizmus idején, vagy éppen annak lebomlásakor.

Az autoriter rendszerekkel szembeni deklarációk kérdése kapcsán előkerül az *egyházi struktúra kérdése* is. Kováts J. István visszaemlékezésében sokat foglalkozott a témával, mint egykori püspökjelölt, főjegyző, egyházjogász és mint az egyházi struktúráról írt összefoglaló-összehasonlító könyv szerzője.⁴⁹⁹ Kováts a kongregacionalizmus-episzkopalizmus spektrumon inkább a kongregacionalizmus mellett foglalt állást és egyértelműen ellenezte a püspöki rendszert, amivel szemben pont a diktatúrával kapcsolatos tehetetlenséget és a kollaborációs tendenciát hozta fel. „Révész Imre Rákosi Mátyás oldalán mondott beszédében önmaga bizonyítja be, milyen ingatag alapokon nyugszik a püspöki rendszeren felépülő egész egyházalkotmányunk.”⁵⁰⁰ Kováts megalapozottan mutatott rá, hogy a protestantizmus ekkleziológiájától teljesen idegen a monokratikus vezetési modell, azaz ha egyetlen ember kezében koncentrálódik a vezetés, és tőle várunk minden hangadást, kiáltást és néma szót.⁵⁰¹ A hitvalló, az autoriter rendszerekkel szemben fellépő egyházi vezetők sosem voltak egyedül - ott állt mellettük-mögöttük az egyház is. Ahol ez a közösségi szolidaritás hiányzott, ott nagyon gyorsan izolálódtak, ügyük és személyük körüli levegő megfogyatkozott.

A diktatúrák idejében a centralizált egyházszervezet helyett a lokálisan erős közösségek sokkal fontosabb motorjai lettek a hitvalló attitűdnek. Egy püspök akármennyit tiltakozhat, akármennyi felhívást is tehet, a végén a gyülekezetnek kell elbújtatnia az üldözötteket. Ehhez illeszkedik Ravasz László rádiószótata is, amiben a püspök egyértelműen a presbitériumok szerepét erősítette meg, elsőre állami feladat-átvállalást kérve tőlük.⁵⁰² A forradalmi időben máshol is ugyanerre jutottak: a Gyömrői Református Egyházközség Presbitériuma a Megújulási

⁴⁹⁸ Ravasz László: *Emlékezéseim*. Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Bp., 1992.

⁴⁹⁹ Kováts J. István: *A református egyházalkotmány alapvető kérdései. A reform-kérdések*. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Bp., 1948.

⁵⁰⁰ Kováts J. István: *Egy élet prédikációja. Önéletrajz*. Magánkiadás, Bp., 2005. 433.

⁵⁰¹ „Lehetetlen észre nem vennünk, hogy az egyházakban is apály- és dagály-korszakok vannak. A római egyház - vasbeton-szerűen összefogó egyházalkotmánya és sok külsősége révén – könnyebben vészeli át az apálykorszakokat, mint az evangéliumi egyházak, ezek közt is különösen a külsőségektől annyira idegenkedő református egyház. Ha ezekben az összefogó erő, a Lélek megfogyatkozik, nagyon meggyöngyülnek. Püspökeink - fájdalom – csaknem valamennyien sorjában „levizsgáznak”. Ezért nem szabad egy ember kezére bízni „Krisztus teste” számottevő részének vezetését...” Uo. 461.

⁵⁰² Csűrös András: A megújuló püspök In Lányi Gábor - Kiss, Réka (szerk.): *Ravasz100. Püspöki jelentések. Előadások Ravasz László püspöki beiktatásának 100 éves évfordulója alkalmából. Ravasz László püspöki jelentései 1922-1948*. Dunamelléki Református Egyházkerület - Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, Kálvin Kiadó, Bp., 2023. 53-58.

Mozgalomhoz csatlakozó határozatában azt írta, hogy a megítézési folyamatnak a presbitériumoktól kell indulnia.⁵⁰³

Az ellenállásra, az elnyomatással-üldözéssel szembeni ügyes megoldásokra, csalafinta határátlépésekre, akár szürkezőnás feladatvégrehajtásokra sokkal alkalmasabb egy lazán összekapcsolódó, de mégis testvéri módon összetartó közösség.⁵⁰⁴ Ehhez kapcsolódóan egy figyelemreméltó megállapítást fogalmazott meg Maarten Prak a németalföldi polgárháborúról írt, *Hollandia aranykora* című világi történettudományi művében: „A kálvinista egyházat alulról építkező egyházszerkezete - a helyi egyházközségekkel, illetve egyháztanácsokkal, mint sejtekkel - kivételesen alkalmassá tette arra a vallási gerillaháborúra, amelyre a tizenhatodik század második felében szükség volt.”⁵⁰⁵

Ez alapján az episzkopális, és az egymástól teljesen független gyülekezetek modellje helyett a biblikus-reformatori egyház és gyülekezetszervezés, azaz a „pókhálószerkezet” nemcsak hatékonyabbnak tűnik visszatekintve, hanem a modern hálózatkutatás szerint - Barabási Albert László hálózattelmélete alapján - élhetőbb, és ellenállóbb szervezeti modellt képvisel.⁵⁰⁶ Az ismertetett megrázó és szörnyű történelmi korokban azok a skálafüggetlen hálózatok tudtak jól működni, amelyeknek erős identitása, hite, elkötelezettsége, közössége volt, egyben értették és felismerték a helyzet drámaiságát és kockázatát. Ennek meglétéhez elengedhetetlenül fontos volt protestáns, keresztyén perspektívából az Ige elmélyült ismerete, hermeneutikailag megalapozott értelmezése és kontextuális applikációja.

Korántsem tekinthető véletlennek, hogy a konfliktusok centrumában szinte minden esetben a szabad igehirdetés kérdése állt. Az ige szabad hirdetése az egyház-állam reláció egyik legpragnásabb feszültségi pontjaként funkcionált. Az *igehirdetéssel kapcsolatos feszültségek*

⁵⁰³ „Sőt úgy érezzük, hogy ez kötelességünk is, hogy a jövő tisztulási folyamata a presbitériumon keresztül, valóban a gyülekezetből induljon ki. [...] Úgy érezzük, hogy az ilyen részletes véleménynyilvánítás a tisztulási folyamathoz nemcsak nekünk, hanem minden presbitériumnak kötelessége lesz még sokáig. S az a jövő, amire az Úr kegyelméből készülhetünk, így lesz presbitériumokon és gyülekezeteken alapuló.” Gyömrő, 1956. december 12. In Kiss Réka (szerk.): *Kelt, mint fent*, 144.

⁵⁰⁴ „Legtöbb püspökünk szereplése világosan mutatja a püspöki egyházkormányzati-rendszer csődjét egyházunk életében. Milyen nehéz lett volna a rendszernek a sok-sok száz lelkipásztorral meg presbitériummal sorjában megvívnia a harcot, míg így csak néhány püspököt kellett megnyernie vagy megfélemlítenie, és meggy minden, mint a karikacsapás...” Kovács: *Egy élet prédikációja*, 436.

⁵⁰⁵ Maarten Prak: *Hollandia aranykora. A Köztársaság talánya*. Osiris Kiadó, Bp., 2004. 193.

⁵⁰⁶ „Nem olyan központosítottak, mint egy csillaghálózat. Inkább a középpontok egyfajta hierarchiája az, mely ezeket a hálózatokat összetartja, egy sok kapcsolattal rendelkező csomópont, amelyet számos kevesebb kapcsolata követ szorosan, melyeket még ezeknél is kisebb pontok kísérnek. Semmilyen központi csomópont nincs a pókháló közepén, amely irányítana és figyelne minden kapcsolatot és pontot. Nincs egyetlen olyan pont, melynek eltávolítása szétszakíthatná a hálót. Egy skálafüggetlen hálózat olyan, mint egy háló pók nélkül. Az igazi hálózatok önmaguktól szerveződnek.” Czompó Csaba: „Kicsi a világ”. A komplex hálózatok szerkezetéről – Barabási Albert-László nyomán. *Korunk*, 2005. június <https://epa.oszk.hu/00400/00458/00102/2005honap6cikk1001.htm> 2026-03-13

kérdése minden diktatúrájánál előbukkant. „Ahol tehát a politikai hatalom ilyen mértékben és ilyen módon befolyásolja az egyház belső életét, ott az egyház tanúságtétele, illetve az egyház igazságról szóló bizonyágtétele sérül.”⁵⁰⁷

Ez a konfliktusforrás jelent meg Norvégiában, Dániában, Magyarországon és Uganada esetében is, hiszen a rádiós közvetítést kénytelenek voltak felfüggeszteni, ezzel korlátozva az igehirdetés szavainak terjedési sebességét. Ez a megállapítás azért fontos, mert a mérsékelt szeparáció egy demokrácia esetén kívánatos lehet, de egy autoriter rendszerben ez nem működőképes. A totalitárius rendszer szükségszerűen törekszik az igehirdetés tartalmának kontrolljára. Nem engedheti meg egy totalitárius, vagy egy nontotalitárius diktatúra sem, hogy szabadon beszéljenek olyanok, akik nem kacsintanak össze a hatalommal. A hatalom nem tolerálhat olyan nyilvános teret, ahol nem ő diktál. Az Ige ráadásul egy misztikus dimenzióval is társul: Isten megszólít, megragad és nem enged el. Ez a Rudolf Otto-i *fascinans et tremendum*. „Isten bekerítette és rabul ejtette.” – olvashattuk Dóka Zoltán kapcsán, a páli ige parafrázisát: „engem is megragadott Krisztus Jézus.” (Fil 3, 12.)

A szabad igehirdetést csak az autonóm egyház tudja biztosítani. A kontrollt igénylő, mindent uralni akaró rendszerek számára az autonóm egyház bizonyosan strukturális és ideológiai fenyegetésként hatott. *Az autoriter rendszerek és az egyházak közötti törés egyik sarokpontja az egyházak autonómiája volt.* A diktatúrák logikájából fakadóan a megtört, gyenge, az állammal természetellenesen összefonódott egyház ideális alany a kollaborációra. Ebből adódóan az egyház autonómiája nem redukálható csak szavakra, hanem tettben és stratégiában is manifesztálódnia kell. Erre az autonómiára békeidőben, a plurális demokrácia keretei között úgy kell vigyázni, mint egyik fontos kincsünkre. Ez az instituált, de mégis karizmatikus autonóm státuszú egyház, azaz a minél szabadabb egyház tud szabadon dönteni hitelesség és hitetlenség között – és ez nem elgépelés. Ez az autonóm egyház tudja biztosítani a kereteket a szabad igehirdetés, gyülekezeti élet, szabad kegyességi-teológiai csoportok számára. Minél függetlenebb a hatalomtól az egyház, annál könnyebben tudja felvállalni és kimondani, hogy: Nem. Ravasz László is hasonló tanulságot szűrt le: „az egyház lelki legyen, független legyen, ne kapcsolódjék politikai rendszerekkel és a szolgálatban találja fel hivatását.”⁵⁰⁸

⁵⁰⁷ Fazakas Sándor: Miért bűn a „múlt bűne”, és az mennyiben az egyházé...? Szempontok az emlékezés és a megbékélés igényéhez a magyar református egyházban. *Református Szemle*, 2014. 107. évf. 6. sz. 665.

⁵⁰⁸ Ravasz: *Emlékezéseim*, 395.

A történelmi esetek számtalan példájából láttuk, hogy a torz szerkezetből, a széttöredezett egyházi valóságból is származhat hitvallás, teológiai reflexió, ütőképes ellenállás. Amikor az *ecclesia visibilitatis* hallgat, megszólal az *ecclesia invisibilis*.

Minden hitvallás ugyanis ellenállás. Az ellenállás és ellenzékiesség kérdése is összemosódik. Elég-e csak rosszat gondolni a rendszerről, szűk körben kritikát megfogalmazni?⁵⁰⁹ Elég-e titkos levelekben, terjesztett iratokban hitet tenni ellene, vagy nyíltan kell szembeszegülni? A kérdést nehezíti, hogy a rendszer működtetői is a bukást követően általában ellenállóként, de legalább áldozatként szokták magukat definiálni. Erre mind az 1945 utáni Németországban, mind az 1990 utáni posztkommunista országokban számtalan példát láttunk.

Az egyház rezisztens magatartásával felvállalja a Krisztusban lévő életet. Mindig, amikor élet és halál közül az életet választja - ami számos esetben egyéni mártíriummal végződött, mint Janani Luwum esetében - néma missziót folytat. Minden hitvallás kiáltó evangelizáció.⁵¹⁰

A hitvallás definiálásánál, lényegesebb kérdés, hogy a hitvallásokat, kiállásokat nevezhetjük-e a rendszerrel szembeni ellenállásnak? Sokszor a szerzők, közlők nem annak szánták, mégis azzá lett. A rendszer perspektívájából minden ilyen eset bizonyosan ellenállásnak minősült, hiszen autonóm gondolatokat fogalmazott meg, zárójelbe tett ügyeket és meglátásokat fogalmazott újra. A konfesszió óhatatlanul konfrontáció volt, nem csupán azért, mert autonóm véleményt fogalmazott meg. A hitvallás, a rendszer ideológiájára adott teológiai reflexió pusztán létezésénél fogva konfrontálódott. Hiszen azzal az igénnyel lépett fel, hogy egy korlátozó hatalomban a korlátlan Urat hirdeti. A mindenütt jelen lenni akaró hatalommal szemben a mindenütt jelenlévő hatalmat hirdeti.

A Szentlélek korlátlan - a tűznek és a szélnek nincsenek határai. Ezért minden rendszer, amely az egyházat korlátozni kívánja, pneumatikus konfliktusba kerül a Krisztus-fókuszú egyházzal. A hitvallás nem mindig abból áll, hogy hangosan és nyilvánosan megszólal az egyház. Jézus Krisztus a passiótörténetben egyetlen szót sem intéz Heródeshez. Ez egy olyan tudatos távolságtartás, amellyel Krisztus kinyilvánítja, hogy semmi köze hozzá.⁵¹¹ Amikor a norvég evangélikusok lemondtak az állami státuszról, pontosan ezt az igei távolra húzódást

⁵⁰⁹ Ericksen: *A Radical Minority*, 132.

⁵¹⁰ Személyes megjegyzés: a kutatás során több eset hitben is megérintett és segített feldolgozni bizonyos egyházi-közéleti szituációkat, valamint elmélyíteni a krisztusi élet iránti elköteleződésemet.

⁵¹¹ „Amikor Heródes meglátta Jézust, nagyon megörült, mert már jó ideje szerette volna látni, mivel hallott róla, és azt remélte, hogy valami csodát tesz majd az ő szeme láttára. Hosszasan kérdezgette őt, de Jézus semmit sem válaszolt neki.” (Lukács 23, 8-9.)

tették meg. Van olyan szituáció, amikor az egyház hangja azzal lehet a lehangosabb, ha néma.⁵¹²

„A hivatalos csend tükrözheti a félelmet, a megfélemlítést, a hallgatólagos beleegyezést és az engedelmességet, de a csend tükrözheti a körütekintést, az erőszakmentességet, az ellenállást és a türelmet is.”⁵¹³

Másik perspektívából pedig a király arra akarja rávenni Jézust, hogy tegyen csodát neki. A diktatúra használni akarja az egyházat. Ahogyan a római császárok cirkuszba küldték a hitvallókat, hogy kedvükre szórakozhassanak rajtuk. Az egyház az egyik bábu, az egyik színpad a diktatúra számára, ahol az autonómiát és a szabadságot is csupán eljátsszuk. Ez az eljátszás teszi még fémízűbbé a korlátokat, még elviselhetetlenebbé a rezsimekben lévő életet. A diktatúra egyházakkal szemben támasztott elvárását legprecízebben Ravasz László foglalta össze, amikor szomorú diagnózist adott az egyházzal: „Az instituált egyház jelenleg egy spirituális ÁVÓ, amelyet az Állam megfizet, felhasznál, abban a reményben, ha nincs szüksége rá, félredobja...”⁵¹⁴

Isten viszont nem mindig a béke és a némaság útját jelöli ki az egyháznak. „Békésen élni egy korrupt kormányval és egy korrupt egyházzal nem igazi béke.”⁵¹⁵ A békét nem a diktatúrával szemben, hanem a diktatúra ellenében kell keresni.

A hitvallásosság praktikuma kapcsán Korányi Andrást idézzük: „Berggrav tanácsait Ordass ezen a helyen nagy tömörséggel rögzítette: „Nem elsietni a dolgokat, de egy pillanatra sem elkésni! [...] Kicsi és nagy dolgok között élesen különbséget tenni. [...] Tisztára a Biblia és a hitvallási iratok alapján állva folytatni a küzdelmet! [...] Lehetőleg semmit sem följegyezni! Inkább vesszen el valami az emlékezetből, mint följegyzésekkel okot adni a vádaskodásra!”⁵¹⁶

A hitvallás *apelláció* a hatalomtól a Mindenhatóhoz. De ezzel a felfelé törekvéssel vajon mit ért el az egyház? *Milyen szerepük, hatásuk és utóhatásuk volt a hitvallásoknak, teológiai*

⁵¹² A jelenség számos konkrét történelmi példával illusztrálható. Amikor valaki nem ment ki a kötelező ünnepségre, amikor megtagadta a Mindszentet elítélő nyilatkozat aláírását, amelyért az állásával fizetett. Amikor a magyar labdarúgó-válogatott nemet mondott a karlendítésre, amikor valaki nem lépett be a pártba, ezzel évtizedes korlátot szabva saját karrierjének.

⁵¹³ „Official silence can reflect fear, intimidation, connivance, and acquiescence, but silence can also reflect prudence, nonviolence, resistance, and patience.” Carney: *The Politics of Ecumenism in Uganda*, 795.

⁵¹⁴ Ravasz: *Emlékezéseim*, 396.

⁵¹⁵ „Living peacefully with a corrupt government and a corrupt Church is not real peace.” Spijker: *Focused on Reconciliation*, 72.

⁵¹⁶ Korányi András: A lelkiismeret őrzője: az egyház. A lelkiismeret szerepe a II. világháborúhoz köthető protestáns hit- és bűnvallásokban. In Orosz Gábor Viktor- Pángyánszky Ágnes - Bácskai Károly (szerk.): *Teológia és lelkiismeret. Az Evangélikus Hittudományi Egyetem oktatóinak tanulmánykötete*. Luther Kiadó, Bp., 2021. 136.

reflexióknak? Volt-e hatása a történelem, a diktatúra, autoriter rendszer életére, felemelkedésére, vagy éppen hanyatlására a kimondott Nem?

Számos esetben láthattuk, hogy a felemelt pásztorbotra kettévált a gyűlölet-tenger. Talán ezek közül a legszemléletesebb eset Malawiban történt. A hirtelen politikai változásokon túl az elnyomó rendszerekben született hitvallások, deklarációk, teológiai reflexiók mindig többek voltak az írott szövegnél. Mint ahogy az Ige több a kimondott szónál. A hitvallások nem pusztán teológiai nyilatkozatok voltak, hanem az egyház lelkiismerete is. Egyben az a lelkiismeret, amire büszkén vissza lehetett mutatni referenciapontként a rendszer összeomlását követően és segített az új helyzetbe került egyházak önértelmezésében is.

Ez a gondolat talán rámutat arra, hogy a hitvallások elengedhetetlenek voltak, nem pusztán ahhoz, hogy az egyház: egyház maradjon és gyakorolja őrállói feladatát, prófétai tisztét. Hanem ahhoz is nélkülözhetetlenek voltak, hogy a rendszerek megváltozása után az egyház hiteles legyen a társadalom számára, azok között, akik közt szolgál és él. Így az autoritások bukását követő kaotikus viszonyokban fontos volt, hogy betöltse szerepét. Szubjektív tapasztalatom az 1990-es évekből pont arra mutat rá, hogy a kollaborálódott egyházban mégis rá tudunk mutatni egy Dobos Károlyra, Jelenits Istvánra, Korzenszky Richárdra, Oloffson Placid atyára, s megnyugtató volt azt a Krisztust szemlélni bennük, akit üldöztek, de el nem tiportak. Nemcsak megnyugtató, különösen is felemelő Maximilian Kolbe atyára áldozatára, Pap Béla vállalt sorsára, vagy Sztéhlo Gábor szolgálatára tekinteni. A diktatúrát követően mindegyik hitvallás felértékelődött és az egyház hiteles tanúságtételének, küzdelmének egyfajta pecsétjévé vált. A konfesszionális kiállítás persze nem lehet egyfajta előzetes biztosíték a későbbi hitelességhez, hiszen nem mérlegelés tárgya. A Hitvalló Nyilatkozattal kapcsolatos fejezetben megállapítottuk, hogy a *status confessionis* felismerése olyan elhívás, ami nem számol a következményekkel, nem mérlegel, nem kalkulál, csak behelyezkedik Isten akaratába.

Ez a hallgatás-nemet mondás miatt a diktatúra *lehet*, hogy alacsonyabb fokozatra kapcsol. Hiszen hirtelen fallal találkozik, megütközéssel, ami néhol megálljt, néhol tempóváltást eredményezett. Fekete Péter és Kovács Tibor felszólalása kapcsán azt látjuk, hogy az igehirdetések még intenzívebb eltérítése nem fokozódott, ami hipotézisünk szerint sok minden mellett e két segédlelkésznek is volt köszönhető.

A vizsgált esetekben rendre megfigyelhető volt, hogy az egyház tiszta hangja megtermékenyítően hatott az ellenállásra. Motiváló és bátorító volt. A bátor egyház a társadalom számára óriási ösztönzőerővel bír. Ugandában Janani Luwum mártíromsága volt az

utolsó cseppek egyike Idi Amin zsarnoksága kapcsán. Vére - ahogy profétikusan mondta - szabadságot hozott népének. „Még, ha meg is öl, a vérem megmenti nemzetet.”⁵¹⁷

Számos hitvallás kapcsán bontakozott ki olyan történet, ahol elsősorban a belső egyházi szabadság bomlott ki. Az 1955-ös Hitvalló Nyilatkozat kiváltója lett a 160 lelkészes beadványnak és a forradalom által létrejött Megújulási Mozgalomnak. Hasonló folyamat ment végbe Dóka Zoltán Nyílt levelét követően. Egy másik fontos tanulság, hogy az első hitvallás megszületése okoz nehézséget, de azt rendre követi egy következő. A fent vázolt eseteket számbavéve azt látjuk, hogy ahol egy hitvalló nyilatkozat születik, ott követi egy másik. Az Ige felvállalása megtermékenyíti mások hitvalló elkötelezettségét is. Ez történt Magyarországon, ahol Fekete Pétert követte a Hitvalló Nyilatkozat, abból eredt a 160 lelkészes beadvány, aminek forradalmi következménye volt a Megújulási Mozgalom. Barmenből következett a norvég egyház bátor kiállása, mely feltüzeltelte a belső ellenállást és Igei elkötelezettséget és a dán evangélikusokat is.

Ha pedig, akár felszínes történelmi vizsgálatunk, vagy a források szűkössége okán semmilyen hatást nem fedezünk fel, akkor is még ott van az ebből a szempontból hiteles Dóka Zoltán releváns gondolata: „Szerintem az ilyen kiáltások, bármi legyen a sorsuk, soha nem hiábavalók: ébresztenek, s terhelik a hamis úton járók lelkiismeretét.”⁵¹⁸ Ébresztenek. A konfesszió és rezisztens magatartás, amennyiben Krisztusra mutat, ébresztő-evangelizáció hatással bír. Egy korlátozott lehetőségek között működő hitélet esetén szűkösek a misszió lehetőségei. Ezért hangsúlyosabban és hatásosabban a hitvallásokon keresztül tud a hívő ember Krisztusra mutatni.⁵¹⁹

A hatás-utóhatás vizsgálata kapcsán fontos megjegyezni, hogy ha egyetlen személy lépett fel és mondott nemet, még ott sem redukálhatjuk le a hitvallást egyetlen emberre. A fellépés mögött szükségszerűen kellett, akik felkészítsék, segítsék, vagy akik gyülekezetként mögötte álltak, ahogyan Tőkés László mellett ott állt a temesvári közösség is. Ahol pedig ketten, vagy hárman összegyűlnek a Megváltó nevében, ott lesz Ő is. A hitvalló mellé állás ezért szintén hitbeli aktus. Számos körülményt és esetet körüljárva megállapíthatjuk, hogy egy elnyomó szisztémában az egyházi életnek velejárója a szenvedés, ha Krisztusra akar mutatni. A közösség így tölti be a

⁵¹⁷ „Even if he kills me, my blood will save the nation.” Craig: *Candles in the dark*, 160.

⁵¹⁸ A Magyarországi Református Egyházban nem született hasonló levél. További kutatást, gondolkodást, diszkussziót érdemelne az a kérdés, hogy ennek a meglété, illetve hiánya hogyan befolyásolta a két magyar protestáns felekezet rendszerváltáskori és az azutáni történetét.

⁵¹⁹ A kutatás egyik folytatása lehet az autoriter rendszerekben végzendő missziói munka perspektivikus vizsgálata.

bonhoefferi igazságot, miszerint: „a gyülekezet szenvedése révén szolgálja a Krisztus nevéől való bizonyoságtételt.”⁵²⁰

⁵²⁰ Dietrich Bonhoeffer: Etika. Exit Kiadó, Kolozsvár, Románia, 2015. 263.

IX. 2. Modellezési kísérlet és annak analízise

Az eredményeket igyekeztem megfelelő modellezéssel analizálni. További kutatási lehetőségként bontakozott ki előttem a táblázat széleskörű bővítése, melyre apró kísérletet tesztek - pontosabban kiegészítem és árnyalom a meglévő adatokat. Minden ilyen jellegű modellezés magán hordja a szubjektivitást, illetve az elnagyoltság veszélyét is.

Négy újabb hitvallással, egyházi kiállással egészítettem ki a táblázatot: a Barmeni Hitvallással, Keken András 1944-ben elmondott igehirdetésével, Vályi-Nagy Ervin: Isten vagy történelem, 1956 nyarán írt teológiai reflexiójával és Tökés László 1989-es ellenállásával.

A modellezéshez megfelelő kategóriákat kellett létrehozni, így öt fogalom köré rendeztem a kutatási adatokat, és ezeken keresztül igyekeztem megvizsgálni a hitvallásokat, teológiai reflexiókat. A kategóriákon belül a típusokhoz sorszámot rendeltem a könnyebb áttekinthetőségért. Ahol több hitvallási dokumentum is volt (pl., Hollandia, Norvégia), ott azokat igyekeztem egy sorban rögzíteni.

1. *A hitvalló szerzőjének státusza* oszlopban négy típus lett az alapján, hogy a hitvallást, teológiai reflexiót kik írták. 1 egyén 2 csoport 3 egyházi vezetés 4 egyház
2. *A hitvallás megjelenésének módján* belül szintén négy típust állapítottam meg. 1 szamizdat⁵²¹ 2 nyílt proklamáció 3 igehirdetés 4 zsinati végzés
3. A felszólalásokat ezek után a *célcsoportja* szempontjából elemeztem, ezen belül három típust állítottam fel: 1 társadalom 2 egyház 3 kormány
4. Negyedik kategóriában *a rövidtávú hatást* igyekeztem hét típusban rögzíteni, a meglévő források alapján: 1 Az ellenállás erősítése 2 Ökumené megerősödése 3 Az egyház egységének megerősítése 4 Teológiai diskurzus megindulása 5 A kontroll és a nyomás mérséklődése 6 Teológiai válasz a tévútra 7 Rendszerváltó testület megteremtése

A hetedik típus egy helyen, Malawiban bukkant fel, de extremitása miatt szükséges volt beilleszteni a modellezésbe.

5. Ötödik kategóriában *a hosszútávú hatás* hat féle típusa rajzolódik ki, ezek a következők: 1. Az egyház hitelessége 2. További hitvallások születése 3 forradalmi változások 4 reform/megújulási csoport létrejötte 5 hiteles információ külföldre 6 A rendszer összeomlása.

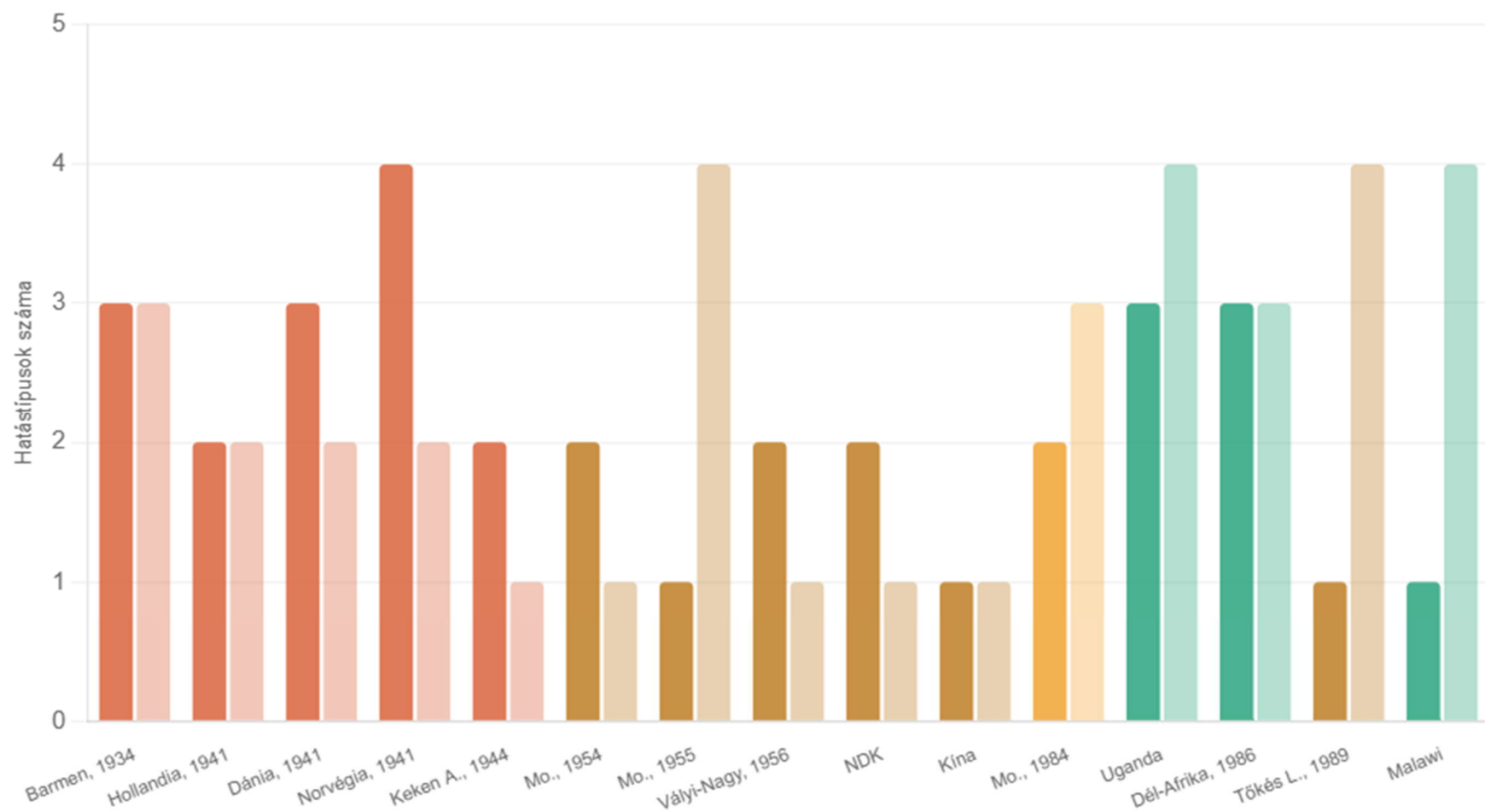
⁵²¹ Rövid, de nem precíz megfogalmazás. Hosszabban olyan hitvallási iratot értünk alatta, amit titokban, illegális-konspiratív körülmények között terjesztettek.

Az utolsó típus szélsőséges következménynek tűnhet elsőre, de nem egyedülálló: Malawiban, illetve Ugandában is a hitvalló magatartás katalizálta a bomlási folyamat elindulását, ahogy például Romániában is Tőkés László kérlelhetetlensége. Kivételt képez Tőkés László esete, ami jelentősen eltér attól a fő tézistől, ami az esetek analizálásával vált egyértelművé:

Szembeötlő, hogy a 20. századi hitvallástörténetben a szerzőség intézményességének növekedése korrelál a hitvallás hatásának kiszélesedésével: az egyéni tiltakozástól az egyházi konszenzusig terjedő skála egyre szélesebb teológiai, egyházi és társadalmi implikációval járt.

Most a kategóriákat külön elemezve jutunk el a szintézisig.

Hítvallás, évszám	A szerző státusza	Megjelenés módja	Célcsoport	Rövidtávú hatás	Hosszútávú hatás
Hollandia, 1941	2, 3, 4	1, 2	1, 2	1, 2	1, 2
Dánia, 1941	1	1, 3	1	1, 3, 4	1, 2
Norvégia, 1941	1, 3, 4	2, 3	1, 2, 3	1, 2, 3, 4	1, 2
Magyarország, 1954	1	3	2	5, 6	2
Magyarország, 1955	2	1	2	6	2, 3, 4, 5
Magyarország, 1984	1	2	2	5, 6	2, 4, 5
NDK	1	2	2	4, 6	1
Kína	1	2		6	5
Uganda	3	2, 3	1, 3	1, 2, 3	1, 3, 5, 6
Malawi	3	2	1, 3	7	1, 3, 5, 6
Dél-Afrika, 1986	2, 4	2, 4	1, 2	1, 4, 6	1, 2, 4
Barmen, 1934	2	2	2	1, 4, 6	1, 2, 5
Keken András, 1944	1	3	2	1, 6	1
Vályi-Nagy Ervin: Isten vagy történelem, 1956.	1	1	2	4, 6	5
Tőkés László, 1989	1	2	1	1	1, 3, 5, 6

1. ábra: Egyházi hitvallások a társiter rendszerekben – hatásprofilok

(sötétebb = rövid távú, halvány = hosszú távú hatás. A piros = náci, barna = kommunista, zöld = afrikai diktatúrák)⁵²²

⁵²² A módellezést, annak ötletét, és az analízist jómagam találtam és valósítottam meg, a fenti ábrát a claude.ai segítségével hoztam létre.

A hitvallások szerzői státusza alapján három markáns mintázat rajzolódik ki:

Egyéni szerzők: jellemzően az igehirdetésben, szamizdat vagy nyílt proklamáció formájában léptek fel, és rövidtávú hatásuk szűkörű. Hosszú távon viszont reformcsoportok vagy hiteles külföldi tájékoztatás formájában maradandó nyomot hagynak. Egyéni szinten érdemes elgondolkodni, hogy az igehirdetések egyben nyílt proklamációként is felfoghatóak. Könnyen feltűnhet, hogy Tőkés László esete rendkívül eltérő mintázatot mutat a többihez képest.

Csoportos és egyházi vezetés: ezek fellépése általában erőteljesebb és összetettebb hatással járt. Mind a rövidtávú, mind a hosszútávú hatásmutatók gazdagabbak, tehát az intézményes legitimáció felerősíti a hitvallás erejét.

Nézzük egy érdekes kivételt: a Hitvalló Nyilatkozat. Csoportos szerzőség, szamizdat megjelenés, mégis kiemelkedő hosszútávú hatást produkált (más hitvallások születése, forradalmi változások, külföldi tájékoztatás). Ez a kombináció különleges hatékonyságra utal. Valószínűsíthetően ezt annak köszönheti, hogy jó időben és jó helyen sikerült a hitvallást külföldre juttatni, illetve elterjeszteni belföldön.

Jellegzetes összefüggések figyelhetők meg a megjelenési mód és a célcsoport kapcsán.

A szamizdat szinte kizárólag egyházon belüli célcsoporthoz szól, és inkább hosszútávú, lassú hatást generált. Másik fontos megjegyzés, hogy a szamizdat önállóan sehol sem fejtette ki az ellenállás megerősödését, illetve az egyház hitelességét. Az egyházat, szigorúan nagy vonalakban, perspektivikusan szemlélve nem hitelesítette egy titokban készített dokumentum.

A nyílt proklamáció a leggyakoribb forma, és a legszélesebb célcsoportot érte el. A prédikáció főként belső egyházi célcsoporthoz kapcsolódott, és sok esetben az egyházi egységet erősítette. Az igehirdetés ritka esetben kormányzati célcsoportot is érintett, mint például Janani Luwum ugandai rádiós igehirdetése, amit aztán félbeszakítottak.

A zsinati végzés csak Hollandia és Dél-Afrika esetén jelent meg. Érdekes együttállás. A szinodális kommunikációs csatorna nem az ellenállás legbiztosabb formája, hiszen egy lassú mechanizmust kell előre mozdítani. Teljesen más geopolitikai-történelmi viszonyok között keletkezett e két zsinati irat, de mindkét esetben erős legitimitást és tartós hatást eredményezett.

A rövid és hosszútávú hatások kapcsán egyértelművé vált, hogy a hitvallások, teológiai reflexiók nem pusztán áldott kincsei az egyháznak, hanem gyümölcsöt is teremnek.

Rövidtávon a „teológiai válasz a tévútra” típus kilenc esetben jelent meg, teljesen érthető okból, hiszen sokszor ez volt a dokumentum megszületésének oka is. Második típus viszont az ellenállás megerősítése lett (8), ezt a „teológiai diskurzus megindulása” (6) követi. Malawi egyedülálló volt abban, hogy „a rendszerváltó testület megteremtése” nemcsak unikális, hanem radikális következmény volt.

Hosszútávú hatást elemezve „az egyház hitelessége” tíz, a „további hitvallások születése” és a „hiteles információk külföldre” típusok egyaránt nyolc esetben jelentek meg. Ezek elsősege megerősítette tézisünket, miszerint a hitvallás által újabb konfesszió születik, másrésről mindez hatalmasan kamatozik az egyház hitelessége szempontjából. Elengedhetetlenül fontos tényező volt a külföld tájékoztatása a hitvalló ellenállások terén, egyben intő jel lehet az autoriter hatalmak számára is, hogy miért nem érdemes konfliktusba kerülni az egyházakkal és azok szereplőivel. Négy esetben jött létre valamilyen reformtestület és három esetben történtek forradalmi változások – ezek közös együtt állása mutatja meg, hogy milyen komoly következményei lehetnek a status confessionis komolyanvételének. A rövid és hosszútávú hatásokat egybevetve átlagosan 4,53 impulzussal járt egy-egy hitvalló magatartás – ez hiányzott Ruanda szomorú esetéből. *Ez alapján arra következtetünk, hogy az egyház hatalmasat nyer a bátor kiállással, másik oldalon pedig óriásit veszít annak elmaradásával.*

A sokféle adatsor az eltérő diktatórikus rendszerek, geopolitikai-történelmi jellemzők és a kulturális-nemzetközi háttér miatt is keletkezett. A náci megszállás akut jellege nem hagyott teret a fokozatos akkomodációra. Általában akut krízisválasz született, hiszen rapid sebességgel érkezett az egyénre, közösségekre, egyházra és nemzetre leselkedő egzisztenciális veszély. Ez történelmi léptékekben azonnali konfrontációt eredményezett - ez magyarázza a nyílt kiállások gyakoriságát ezen esetekben.

A kommunista diktatúrákban a kialakulás intenzitása jelentősen eltért a nemzetiszocialista rendszerrel szemben. A nyomás fokozatos, hosszan tartó és szisztematikus volt. Az egyház élettere szűkült, emiatt a hitvallás nem egy sokkra adott reakció, hanem inkább lassú kikényszerítés eredménye volt. Ebből következett a szamizdat és az igehirdetés dominanciája a nyílt proklamációval szemben, illetőleg, hogy a hosszútávú hatások erősebbek voltak a rövidtávúaknál. Tőkés László esetében a legerősebb a hosszútávú hatás, de ez abból adódik, hogy a rendszerváltás idejére esett. Érdemes lenne az alapján is kategorizálni a kiállásokat, hogy a diktatúra melyik fázisában keletkeztek. Nyilvánvalóan egy demokratizálódó

világkörnyezetben egy megfásult rendszerrel szemben nagyobb hatást lehetett elérni (Malawi), mint 1955-ben Kínában.

Az afrikai, nontotalitárius, más tekintetben posztkoloniális autoriter rendszerek kapcsán is érdekes koherencia bontakozott ki. Az egyház szerepe, emberekre elérő hatása sokkal erőteljesebb volt, mint Európában. Emiatt még hatásosabban tudott alternatív, autonóm intézmény maradni, nem kihagyva a kulturális kontextust sem. Ezek mentén kibontakozik előttünk, hogy itt volt a legmagasabb a határfok: a hitvallás egyszerre szólt a társadalomnak, az egyháznak és a kormánynak, és mind rövid-, mind hosszútávon rendszerszintű következményeket váltott ki.

Az apartheid alatti megszólalások sajátos esetet képviseltek ezen belül, hiszen a hitvallás nemcsak rezisztencia, hanem belső egyházi teológiai diskurzus is volt egyszerre. Dél-Afrika egyébként is furcsa csomópont, még a huntigtoni kategorizálásban is egy alternatívát képez, egyszerre igaz rá két civilizációhoz való besorolás is. Elsősorban az apartheid nondiktatórikus jellege okán is atipikus. Egyszerre a Barmen-recepció és a posztkoloniális zóna része, ami furcsa koegzisztenciát képez. Belhar Barmen explicit teológiai öröksége, miközben gyökeresen más talajból nőtt ki és hajtott virágot. Több történetben is világossá vált, hogy Barmen nem tartalmilag, hanem elsősorban metodikailag hatott.

Összefoglalva: *a diktatúra típusa és dinamikája alakította a hitvallások stratégiáját és hatásuk szerkezetét.* Az akut megszállás nyílt és azonnali konfrontációt szült, a krónikus ideológiai elnyomás rejtett, hosszútávú rezisztenciát, az afrikai autoriter kontextus pedig rendszerszintű társadalmi hatást. Ahol a rendszer teológiailag legitimálta önmagát, mint az apartheid esetében, ott a hitvallás egyszerre külső és belső küzdelemmé vált.

A hosszútávú hatások vizsgálatakor nem hagyhatók figyelmen kívül azok nemzetközi összefüggései. Az afrikai mozgalmakat, Tőkés Lászlót, de akár a Hitvalló Nyilatkozat után kibontakozó Megújulási Mozgalmat is külföldről támogatták, habár eltérő intenzitással. Ez a tény korrelációt mutat a hitvallás hosszútávú hatásának erősségével. A hitvallásokat tehát hálózati szempontból is kell figyelni. *Minél nagyobb csoport konstrukciója, minél erőteljesebb nemzetközi relációban születik, annál nagyobb lesz a rövid- és hosszútávú hatása.*

Az analízis végén pedig érdemes egy újabb szempont alapján is csoportosítani a hitvallásokat, megerősítve azt, hogy a meglévő források alapján tesszük ezt. Ez pedig a recepciótörténet, azaz, hogy Barmen mennyiben volt hatással a hitvallások, teológiai reflexiók

megszületésére és azok milyen korrelációt mutatnak egymással? A 15 elemzett eset közül egyik maga Barmen, másik hetet saját bevallás alapján is inspirált, a többihez nem volt köze.

A Barmen és az általa inspirált hitvallások, teológiai munkák átlagát és a többi hitvallástól való markáns eltérését tekintve a következő közös képet lehet rajzolni a Barmen-alapú konfessziókról: egy csoport készítette (50%), nyílt proklamációban adták közre (75%), elsősorban az egyházi nyilvánosság számára (100%). Teológiai diskurzust indított el (62,5%), teológiai választ adott egy tévútra (75%) és további hitvallások születtek általa (75%). Egyetlen határfokban tért el negatív irányban. A nem-barmeni kiállások közül hármat azonosítottunk be, ami végül a rendszer összeomlásához vezetett (Uganda, Malawi, Tókés), míg a barmeniek esetében egyet sem. Ezen felül semelyik másik kategóriában nem mutatott a negatív irányban tendenciózus eltérést.

Típus	Barmen	Nem barmeni	Kettő összesen
Csoport szerkesztése	50%	0%	26,67%
Nyílt proklamáció	75%	57%	66,67%
Egyházi nyilvánosság számára	100%	28,57%	66,67%
Diskurzus beindítása	62,5%	14,28%	40%
Teológiai válasz	75%	42,86%	60%
További hitvallások születése	75%	28,57%	53,33%

A barmeniek hosszú- és rövidtávú határfokának átlaga 4,75, a Barmentől függetleneké pedig 4,28. Nem jelentős eltérés, de mégis megállapíthatjuk, hogy a Barmen-alapú hitvallások határfoka magasabb volt, mint a többié.

Barmen kapcsán leszűrt tézis nemcsak a Barmen körüli konfessziókat erősíti meg, hanem további szempontokat is kinyit. Egyértelmű, hogy a Barmeni Hitvallás nemcsak egy pontszerű esemény és hitvallás volt, hanem az európai rezisztens konfessziók fundamentális dokumentuma. A hitvallások nem párhuzamos, egymástól független reakciók, hanem egy recepciótörténeti lánc tagjai. Ezek alapján azt mondhatjuk, hogy Barmen 1934-től kezdve egy hatalmas utazást tett a Földön Wuppertalból Oslóba, Asmszterdamba, onnan Budapestre, végül Fokvárosba érkezve. *Annak a hitvallásnak nincsen geopolitikai-kulturális-történeti határa, ami kimondja a nemet, s azt, hogy minden felett és minden helyett Jézus Krisztus az Úr.* Nagy szavakkal szólva, Föld körüli pályára állt. Ez a recepciótörténeti megállapítás fontos tétel lehet

a 20. századi hitvalló dokumentumok keletkezése kapcsán, hiszen nem a semmiből lettek, hanem datálható teológiai-történeti előzményük volt.

A hatékonyság részben nemcsak a helyi kontextustól, hanem a teológiai forrás meglététől, a megelőző teológiai tradíció minőségétől is függ. Ez a megállapítás túlmutat Barmenen: azon *confessorok*, csoportok és egyházak produkáltak erősebb hatásprofilú hitvallásokat, amelyek tudatosan kapcsolódtak egy korábban teológiai-konfesszionális tradícióhoz.

Teológiai, nem empirikus megállapítással mondhatjuk, hogy ahol az egyház pneumatikus, krisztocentrikus életet él, ott a hitvallás nem csupán politikai reaktivitás, hanem hitből fakadó szükségszerűség, „megragadás”. Az adatok ezzel a megállapítással összhangban vannak és csak megerősíteni tudják.

A hitvallások nem a vizek felett lebegve jönnek létre, hanem olyan teológiai-missziói-evangelizációs-hitvallási környezetben fogannak, ahol a Logosz működésére igény van, ahol az Ige szabadon terjed és vannak elkötelezett szolgálói. Olyan szolgálói, akikre igaz az, hogy „mindezekkel nem gondolok, sőt még az életem sem drága, csakhogy elvégezhessem futásomat és azt a szolgálatot, amelyet az Úr Jézustól azért kaptam, hogy bizonyosságot tegyek az Isten kegyelmének evangéliumáról.” (ApCsel 20, 24.)

A Barmeni Hitvallás egy teológiai paradigmát hozott létre, amely alkalmasnak bizonyult az egymástól radikálisan eltérő elnyomás-alapú rendszerekben - és egyaránt effektív rezisztens keretként funkcionáljon. *A befogadó kontextus a hatás struktúráját alakítja, de nem feltétele a recepció mélységének. A diktatúra mikéntje és körülménye meghatározza a stratégiát, a hatást, de nem határozza meg a mondanivalót, a teológiai tartalmat.*

A 20. századi hitvallások ellenállását három, egymást keresztező tényező magyarázza: a *geopolitikai kontextus*, a *diktatúra intenzitása* és a *teológiai recepció*. Ebben a Barmeni Hitvallás paradigmája geopolitikai kulturális és huntingtoni zónákat átlépve biztosít koherens ellenállási teológiát.

IX. 3. Tandem vicisti, Galileae!

Az egyháznak küldetése volt a diktatúrák árnyékában.

„A hitvallás szülőanyja az egyház; születése nemzedékekre szóló egyházi esemény. Az ilyen eseménynek megvan az ideje. Van, amikor csak hasztalan emberi erőlködés lenne s van, amikor nem térhet ki az egyház előle. A hitvallás ideje akkor jön el, ha szorongató kérdések támadnak, tévelygések áradata ostromolja a hitet. Az egyház ebben a válságos helyzetben csak a Szentíráshoz folyamodhat. Hitvallásra azonban csak akkor kerül sor, ha nem az egyház ragadja meg az igazságot, hanem az igazság ragadja meg az egyházat.”⁵²³ Török István 1947-ben írt gondolatai a *kairosz* kérdését elemzi és a konfessziót egyértelműen az egyház feladatának delegálja. Az alkalmas időt nem kell nyugtalanul várni, hiszen számtalan eset bizonyította, hogy az autoriter rendszerekben majd úgyis eljön a megfelelő pillanat. A konfesszionális *kairosz* mintha velejárója lenne minden autoriter rendszernek. Emiatt is úgy látjuk, hogy rendkívül fontos a totalitárius ideológiák és az egyház kapcsolatában a kontextualitás és a felhígulás közötti éles, de sokszor elmosódó határ precíz megtalálása.

Hiszen - ahogy korábban megállapítottuk - az egyháznak valóságos mondanivalója van minden történelmi-geopolitikai-ideológiai-kulturális kontextusban, ezáltal minden társadalmi rendben, ideológiai környezetben és történelmi korszakban is. Ennek számos bizonyítékát, alátámasztását láttuk. *Nincs itt nekünk maradandó városunk*, a leendő *basileia*-ra figyelünk, miközben az adott korszakot és a poliszt szemléljük.

Jól szemlélteti a keresztyén hozzáállást Kalr Barth Hollandiába írt levele miszerint a hitvallásos fellépés nemcsak az „ő ügyük” volt, hanem az Istené is.⁵²⁴ Nem nekünk kell megítélni, hogy helyesen vagy helytelenül cselekedtek-e, hogy Isten akaratát teljesítették-e vagy sem. Onnan ismerhetjük fel a keresztyén mártírokat és a konfesszorokat, hogy sorsuk és küzdelmük a Megváltóra mutat.

A hitvallásos kiállás nemcsak azért fontos, mert Isten Igéje erre kötelezi az egyházat és híveit; hanem azért is, mert az egyház így tudja megőrizni a hitelességét, az igazi arcát, ami pont szenvedése által válik még teljesebben Krisztus-arcúvá. A hitvallás az autoriter rendszer bukását követően minden esetben felértékelődött. Paradox módon az egyház hosszútávú

⁵²³ Török István: A tanbeli reform kérdése. Theologiai Szemle, 1947. Nyári körlevél. 34. https://adt.arcanum.com/hu/view/TheologiaiSzemle_1947/?query=barmeni&pg=36&layout=s

⁵²⁴ „die nicht nur unser aller, sondern unseres heiligen und barmherzigen Gottes Sache ist.” Barth, Karl: An meine Freunden in den Niederlanden (durch Hebe Kohlbrugge), 1942. In Uő.: Offene Briefe 1935-1942. 347.

befektetése az egyházellenes rendszerekkel szembeni konfesszionális és rezisztens magatartás. E kiállás minden manifesztációja rövidtávú hatást generál és hosszútávon az egyház hitelességének és társadalmi tőkéjének gyarapodásához vezet. A hitvallások elmaradása pedig hosszútávú morális deficitet és hitelességi károkat produkál az egyház egésze számára.

Az életellenességgel szembeni némaság J. J. Carney szerint nemcsak passzív tűrésként, hanem kollaborációként is értelmezendő. „Az egyház és az állam közötti viszony elemzése gyakran a „prófétai távolság” és a „együttélés” standard metaforáival történik. Más szavakkal, az egyházi vezető vagy a társadalmon belüli nyilvános próféta, aki az államot felelősségre vonja, mint Luwumo érsek, Oscar Romero El Salvadorban, vagy pedig az egyház a kormányzó rezsim alárendelt partnere, és elfogadja az állam visszaéléseit, mint a népiirtás előtti Ruandában.”⁵²⁵ Az idézet gondolatmenete meglehetősen leegyszerűsítő, hiszen a diktatúrák alatti élet jóval komplexebb túlélési stratégiákat eredményezett, de Carney itt expressis verbis az intézményes egyházra vonatkoztatja megállapítását.

Az egyháznak van mondanivalója, ezen okból kell, hogy hangja is legyen az elnyomás kapcsán. Ha az egyház nem célcsoportja az elnyomásnak, akkor egy idő után azzá válik. A totalitásra törekvés ugyanis mindig agresszióval jár. A totális számára a semleges ellenséges. A totalitárius ideológiák kapcsán világltott ki, hogy a hibás antropológia torz teológiához vezetett. A hibás egyházkép hibás egyházpolitikát szült. A korlátozott vallásszabadság igazából korlátozott egyházüldözés. Ezért minden korlátozott szabadsághelyzet status confessionis lehet.

A feltárt történetek alapján kibontakozott előttünk az, hogy - anélkül, hogy egyik igét a másik ellen kijátszanánk - a diktatúrák kontextusában hermeneutikailag primerebb helyet foglal el a szabadító Isten képe (II. Mózes 20, 1-3.) az „adjátok meg a császárnak, ami a császáré” (Mk 12, 17.) igével szemben, ahogy a rizikós történelmi szituációkban a Róma 13, 1-7-nél hangsúlyosabbá vált az ApCsel 5, 29.

A diktatúrák emberi perspektívából hosszú ideig tarthatnak, történelmi léptékben azonban rövid temporalitással bírnak. „A totalitarizmust egyszer megdöntötték ... és újra meg fogják dönteni.”⁵²⁶

⁵²⁵ „Finally, church-state analyses are often framed within the standard tropes of “prophetic distance” and “cohabitation.” In other words, the church leader is either a public prophet within society, calling the state to account like Archbishop Luwum or Oscar Romero in El Salvador, or the church is a junior partner with the ruling regime, acquiescing in state abuses as in pregenocide Rwanda.” Carney: *The Politics of Ecumenism in Uganda*, 794.

⁵²⁶ Hugh Seaton-Watson idézi: Arendt, Hannah: *A magyar forradalom és a totalitárius imperializmus*. In Camus, Albert: *Az akasztófák szocializmusa*. Antológia Kiadó, Lakitelek, 2006. 43-44.

A modellezési fejezetből és a történeti analízisből egyaránt világossá válik: *a végén a hitvalló egyház minden esetben győzedelmeskedett.*

Néhol már a vége előtt is: a lenini Oroszországban, a Magyarországi Tanácsköztársaság idején, vagy éppen a megszállt Norvégiában is ugrásszerűen megnőtt a templomba járók száma és az adakozás mértéke, a szűkös anyagi lehetőségek és bizonytalanság ellenére is. Dietrich Bonhoeffer szerint az egyház megerősödve kerülhet ki egy rezsimből annak bukását követően, ha nem is kvantitatív értelemben, de hitelességében és morális autoritás tekintetében mindenképp. Ez a folyamat az egyháztörténetben többször is verifikálható. Bonhoeffer szerint „Jézus arról tett bizonyosságot, hogy a hatóság - éppen mert felülről származik a hatalma - a maga hivatalának jó vagy rossz gyakorlásával, neki csak szolgálni képes.”⁵²⁷ Az egyház tanításával, vagy egyenesen Isten ígéjével ellentétes rezsim pedig „a gyülekezet szenvedése révén szolgálja a Krisztus nevééről való bizonyágtételt.”⁵²⁸

A *Bekennende Kirche* tagjának véleménye egy spirituális szempont, amit képtelenség lemodellezni, de egy fontos perspektívát nyújt a rezisztens konfessziók és teológiai reflexiók értelmezése kapcsán. Az egyháznak nem csupán az ellenállást, az állammal való relációját, a társadalmi erejét és reputációját kellett újraértékelnie, hanem a hosszúra nyúló diktatúrákban betöltött szerepét, lehetőségeit, küldetését, intézményes stratégiáját is.⁵²⁹

A hitvallásoknak, ahogy Bonhoeffer is írta a börtön árnyékában, van krisztológiai dimenziója. Jurgen Moltmann is revanst vesz a személyi kultusz és minden emberi dicsőségahajhászás ellen, amikor ezt írja: „Isten dicsősége nem a hatalmasok koronáján ragyog, hanem a keresztre feszített Krisztus arcán. Isten hatalmát tehát már nem a magas pozícióban lévő, a hatalmasok és a gazdagok képviselik közvetlenül, hanem a két nyomorult között meghalt, kitaszított Ember Fia. Isten uralma és királysága már nem a politikai uralomban és a világi királyságokban tükröződik, hanem Krisztus szolgálatában, aki a kereszthalálig megalázta

⁵²⁷ Bonhoeffer: *Etika*, 263.

⁵²⁸ Bonhoeffer: *Etika*, 263.

⁵²⁹ „Feladatunkat ma ebben látom: fel kell építenünk az élő gyülekezetből a megújult egyházat, s amíg az ilyen egyház felépítését a közhatalom gátolná: vissza kell húzódnunk a gyülekezet láthatatlan lelki funkciói közé.” Ravasz: *Emlékezéseim*, 397.

Kováts J. István emlékiratában a következő tanulságot szűrte le a kommunizmus kapcsán: „Krisztus egyházát se féltsük. Ha az Egyház Ura megengedi, hogy úgy megalázzák és meggyalázzák földi egyházát, -ha megengedi, hogy annak több új vezetője odaadja püspöki palástját is sok valótlanság takargatására és ajkát azok hirdetésére – ezzel bizonyára célja van. Így készíti elő a magát minden államhatalomtól valóban függetlenítő, csak a maga híveinek áldozatos hitéből élő, magát egyedül Isten dicsőségének szolgálatára szentelő szabad egyházát. Isten ígéje komolyan figyelmeztet minket: „Az igaz pedig hitből él.” Nyilvánvalóan nemcsak az igaz ember, de az igaz egyház is.” Kováts: *Egy élet prédikációja*, ...

magát.”⁵³⁰ Ez a krisztológiai dimenzió rámutat arra, hogy az állam-egyház relációjában, a hitvallások, a nem kimondása kapcsán Krisztus szenvedése világlik ki. A passiótörténet a legfontosabb igehelyeket tartalmazza bővebb témánk kapcsán. A krisztológiai aspektust Karl Barth a hollandokhoz írt levelében is kibontja:

„Isten Igéjét, igazságosságát és kegyelmét nem köti emberi valóság, nem pusztul el általa, és végül és véglegesen mindenhol győzedelmeskedik felette a mi üdvösségünkre és az Ő dicsőségére, mert ezt ígerte nekünk, és mert hűséges, még akkor is, ha mi hűtlenek vagyunk. Újra és újra elalszunk, még azután is, hogy az Úr egyszer vagy kétszer felébresztett minket, ahogyan akkoriban a tanítványaival is tette. De ő a mi és a tanítványok vétkeiért halt meg, és az ő Atyja hatalmával feltámadt a halálból, és ebből élünk, akár ébren vagyunk, akár alszunk.”⁵³¹

A keresztyén történelem a parúziához vezet. Nem a diktatúra végéhez, de még nem is fukuyumai értelemben a demokrácia győzelmével ér véget. Hanem Jézus Krisztus visszatéréséhez vezet, a totalitárius ideológiák pedig, mivel hamis jövőképet adnak, nem vezetnek sehova. Nem vezetnek máshova, csak oda, ami a Budapesti Szoborpark olyan plasztikusan szimbolizál: a végén a falba ütközünk.⁵³²

Ha a hitvallásokra, a keresztyénségre, az evangélium terjedésére és a diktatúrák, autoriter hatalmak állandóságára tekintünk, akkor egyetlenegy mondat juthat eszünkbe, Iulianus apostátától kölcsönözve: Tandem vicisti, Galileae!⁵³³

⁵³⁰ „Because it has been assimilated to the state, the church has left this dimension unexplained. Now the death of Christ was the death of a political offender. According to the scale of social values of the time, crucifixion was dishonour and shame. If this crucified man has been raised from the dead and exalted to be the Christ of God, then what public opinion holds to be lowliest, what the state has determined to be disgraceful, is changed into what is supreme. In that case, the glory of God does not shine on the crowns of the mighty, but on the face of the crucified Christ. The authority of God is then no longer represented directly by those in high positions, the powerful and the rich, but by the outcast Son of Man, who died between two wretches. The rule and the kingdom of God are no longer reflected in political rule and world kingdoms, but in the service of Christ, who humiliated himself to the point of death on the cross.” Moltmann, Jergen: *The Crucified God. The Cross of Christ as the foundation and criticism of Christian Theology*. Fortress Press, Minneapolis, Minnesota, USA, 1993. 327.

⁵³¹ „Noch besser aber das Andere, dass Gottes Wort und Recht und Gnade durch diese menschliche Wirklichkeit nicht gebunden ist, durch sie nicht zerstört werden wir und endlich und zuletzt uns zum Heil und zu seiner Ehre all-überall über sie triumphieren wird, weil er uns das zugesagt hat und weil er treu ist, auch wenn wir untreu sind. Wir schlafen ja immer wieder, auch nachdem uns der Herr einmal und zweimal geweckt hat wie damals seine Jünger. Er aber ist für ihre wie für unsere Sünde in den Tod gegangen, und dass er erweckt wurde von den Toten durch die Macht seines Vaters, davon leben wir, ob wir wachen oder schlafen.” Karl Barth: *An meine Freunden in den Niederlanden* (durch Hebe Kohlbrugge), 1942. In Uő.: *Offene Briefe 1935-1942*. 347-348.

⁵³² „A Kulisszafal – amely mögött nincs épület, nincs semmi. A Végfal – amely egyszer s mindenkorra kimondja: Nincs tovább. És köztük az Út – amely nem vezet sehová.” Eleőd Ákos: *Koncepció*. <https://www.mementopark.hu/koncepcio/a-koncepcio/> 2026-04-27

⁵³³ A hitehagyó római császár utolsó szavai voltak, 363-ban: „Mégis te győztél, Galilei!”

X. Utószó

Az elmúlt húsz év nagyrészt diktatúrákkal kapcsolatos kutatásai során már sok mindent olvastam és hallottam, mégis megrázó volt számomra a végigolvasott rengeteg történet. A legfájdalmasabb pillanatok azok voltak, amikor saját egyházamra, vagy éppen jelen korunkra ismertem egy-egy szomorú epizód kapcsán.

Remélem e tanulmányban a sok nehézség ellenére kibomlik a küzdelmes egyház, amely szenvedésével a megfeszített Krisztusra mutat, hiszen „a gyülekezet szenvedése révén szolgálja a Krisztus nevééről való bizonyágtételt.”⁵³⁴ Olyan egyház és hívők közössége, akik nemcsak ültek *Babilon folyóvizeinél és sírtak*, hanem megpróbálták *kiszállni tenger fájdalma ellen, s fegyvert ragadva véget vetni neki*. A szenvedő egyház az, ami a leginkább rámutat arra az Úrra, aki a damaszkuszi úton így szól a megtérőhöz: „Én vagyok Jézus, akit te üldözöl.” (ApCsel 9, 5.) Ezek az események, amelyek a végén egy egészben állnak össze, mind igazából a mennyei Krisztus történetei, aki az egyház feje és Ura, még akkor is, ha a tévelygés fókusza másfelé irányul.

Hiszen az Istennek Báránya végül mindig győz, hiszen csak Ő képes arra, amiben végsősoron az autoriter rendszerek mindig csődöt mondanak: átformálni az embert.

⁵³⁴ Bonhoeffer: *Etika*, 263.

XI. Felhasznált irodalom

[Szerző nélkül]: *Reflections on unity, reconciliation, and justice*. Presbyterian Church (U.S.A.). Presbyterian Peacemaking Program, Louisville, Kentucky, USA, 2016.

[Szerző nélkül]: *Wat wij wel en wat wij niet geloven*.
https://www.miskottestichting.nl/images/pdf/Geloven_en_belijden_-_2_oorlogsteksten.pdf
2026-03-11

ALLEN, Kerri N.- MCKIM, Donald K.: *Lenten reflections on the Confession of Belhar*. Witherspoon Press Louisville, Kentucky, USA. 2016.

ALGEMEENE SYNODE DER NEDERLANDSCHE HERVORMDE KERK: Bijlage Herderlijk Schrijven I. In HARINCK, George: *Het Herderlijk Schrijven van de Nederlandse Hervormde Kerk in 1941*. Amsterdam University Press. Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis na 1800, 45. évf. 96. rész, 2022. július, 77-88. <https://www.aup-online.com/content/journals/10.5117/DNK2022.1.005.HARI?crawler=true> 2026-02-19.

AMERSFOORT, Herman – Kamphuis, Piet: *May 1940. The Battle for the Netherlands*. Brill NV, Leiden, Hollandia, 2010.

ARENDT, Hannah: *A totalitarizmus gyökerei*. Európa Könyvkiadó, Bp., 1992.

ARENDT Hiannah: A magyar forradalom és a totalitárius imperializmus. In Camus, Albert: *Az akasztófák szocializmusa*. Antológia Kiadó, Lakitelek, 2006. 35-111.

AUSTAD, Torleiv: Church Resistance against Nazism in Norway, 1940–1945. *Kirchliche Zeitgeschichte*, 2015, 28. évf. 2. sz. 278-293.

AUSTAD, Torleiv: »Catacomb Ordination« in Nazi-Occupied Norway. *Kirchliche Zeitgeschichte*, 2018. 31. évf. 2. sz. 478-495.

ÁRVAVÖLGYI Béla: *Keresztység -Egyház -Közélet. Karl Barth személyének és ekkológiái gondolatainak hatása a XX. századi magyarországi református teológiára. Tézisfüzet*. Debrecen, 2021. <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpglclefndmkaj/https://derep-di.drhe.hu/39/2/Arvavolgyi-Bela-Phd-Teziszfuzet-arch.pdf> 2026-02-26

BACH-NIELSEN, Carsten: The Role of the Lutheran Church in Denmark. *Kirchliche Zeitgeschichte*. 2012, 25. évf. 2. sz. 293-310.

BARTH, Karl: An die Christen in Norwegen. In Uő.: *Offene Briefe 1935-1942*. Koch, Diether (szerk.). Theologisches Verlag, Zürich, Svájc, 2001.

- BARTH, Karl: An meine Freunden in den Niederlanden (durch Hebe Kohlbrugge), 1942. In Uő.: *Offene Briefe 1935-1942*. Koch, Diether (szerk.). Theologisches Verlag, Zürich, Svájc, 2001. 338-354.
- BARTH, Karl: Brief nach Holland, 1942. In. Uő.: *Offene Briefe 1935-1942*. Koch, Diether (szerk.). Theologisches Verlag, Zürich, Svájc, 2001. 399-404.
- BÁN István: Csak álmokat üzünk? A REMM debreceni konferenciáján elhangzott hozzászólás. *Reformátusok Lapja*, 1989. november 12. 6-7.
- BÁN István: Szentlélek és a világszellem. *Theologiai Szemle*, 1992. 35. új évf. 1. sz. 39-45.
https://adt.arcanum.com/hu/view/TheologiaiSzemle_1992/?query=Hollandia+Hitler&pg=46&layout=s 2026-02-17
- BANK, Jan – GEVERS, Lieve: Churches and Religion in the Second World War. Bloomsbury Academic, New York City, New York, USA, 2016.
- BÁRCZAY Gyula: Így kezdődött a teológián. *Reformáció*, 1. évf, 1. sz. 1956. november 4-10. 2.
- BENCZÚR László: A Barmeni Teológiai Nyilatkozat. *Evangélikus Theologia* 1948. 1. sz. 46-51.
https://epa.oszk.hu/02300/02359/00008/pdf/EPA02359_Evangélikus_Theologia_1948_01_46-52.pdf 2026-01-31
- BERGYAJEV, Nyikolaj: *Az orosz kommunizmus értelme és eredete*. Századvég Füzetek 5. Századvég, Bp., 1989.
- BERGYAJEV, Nyikolaj: *A kommunizmus igazságai és hazugsága*. Kairosz, Bp., 2003.
- BESIER, Gerhard: Confession – Emotion – Situation: On Resistance in Churches and Religious Associations in Europe in the 20th Century. *Kirchliche Zeitgeschichte*, 2015. 28. évf. 2. sz. 207-219.
- BONHOEFFER, Dietrich: *Etika*. Exit Kiadó, Kolozsvár, Románia, 2015.
- BOAS, J. H.: *Resistance of the Churches in the Netherlands*. The Netherlands Informatie Bureau, New York City, New York, USA, 1944.
- BOGÁRDI SZABÓ István: A magyar reformátusság helyzete 1945-1989 között. *Protestáns Szemle*. III. (új) évfolyam. 1994. 1. sz.
- BOGNÁR Zalán: *Gulag, Gupvi, „Málenkij robot”*. Magyarok a szovjet lágerbirodalomban. Magyar Napló Kiadó, Bp., 2017.
- BOLYKI János: Joó Sándor, a kiemelkedő igehirdető és lelkipásztor, In Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten 1. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*, Bp., Argumentum–ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 649–658.

BORISH, Steven: Hal Koch, Grundtvig and the rescue of the Danish Jews: A case study in the democratic mobilisation for non-violent resistance. *Grundtvig-Studier*, 2009. január, 61. évf. 1. sz. 86-119.

BÖDECS Pál: Aki méltó volt a teológus névre. *Theologiai Szemle*, 2024. 67. új évf., 4. sz. 230-232.

BÖSZÖRMÉNYI-NAGY GERGELY: A tekintélyelvű modernizáció visszatér. https://bngergo.substack.com/p/a-tekintelyelvu-modernizacio-visszater?r=f3e2k&utm_medium=ios&utm_source=twitter&utm_campaign=teknizacio 2026-04-10

Budapesti Fővárosi Levéltár XXV.4, B. III.001293/951., 68.

BURGESS, John. P.: Christian Political Involvement in East and West. The Theological Ethics of Wolf Krötke". *The Journal of Religion*, 1991. április, 71. évf., 2. sz. 202-216.

BURGESS, John P.: Preparing for the fall of 1989. Religion and Democratization In East Germany. *An Interdisciplinary Journal*, 1991 tavasz-nyár, 74. évf. 1-2. sz 45-64.

BURGESS, John P.: *The East German Church and the End of Communism*. Oxford University Press, Oxford, Egyesült Királyság, 1997.

CANTRELL II, Phillip A.: "We Were a Chosen People". The East African Revival and Its Return To Post-Genocide Rwanda. *Church History*, 2014. június, 83. évf. 2. sz. 422-445.

CARNEY, J. J. The Politics of Ecumenism in Uganda, 1962–1986. *Church History*, 2017. szeptember. 86. évf. 3. sz. 765-795.

CONWAY, John S.: The "Stasi" and the Churches: Between Coercion and Compromise in East German Protestantism, 1949-89. *Journal of Church and State*, 1994 ősz, 36. évf. 4. sz. 725-745.

CRAIG, Mary: *Candles in the dark. Six modern martyrs*. Hodder and Stoughton, London, Egyesült Királyság, 1984.

CZOMPÓ Csaba: „Kicsi a világ”. A komplex hálózatok szerkezetéről – Barabási Albert-László nyomán. *Korunk*, 2005. június <https://epa.oszk.hu/00400/00458/00102/2005honap6cikk1001.htm> 2026-03-13

CSÜRÖS András: *Brumi a börtönben. Bodó Béla kálváriája a betűszedéssel*. (Kézirat.)

CSÜRÖS András: *Református egyházi élet a Tanácsköztársaság idején: a magyar reformátusság egy válságos korszakban*. Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan Kiadó, Bp., 2021.

CSÜRÖS András: Pap Béla élete (1907-1957). *Egyháztörténeti szemle*, 2022. 23. évf. 4. sz. 75-95.

CSÜRÖS András: A megújuló püspök In Lányi Gábor - Kiss, Réka (szerk.): *Ravasz100. Püspöki jelentések. Előadások Ravasz László püspöki beiktatásának 100 éves évfordulója alkalmából. Ravasz László püspöki jelentései 1922-1948*. Dunamelléki Református Egyházkerület - Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, Kálvin Kiadó, Bp., 2023. 53-58.

CSÜRÖS András: Békési (Panyik) Andor élete 1945-1946-ban, különös tekintettel meghurcoltatására. *Theologiai Szemle*, 2011. 1. sz. 41-44.

CSÜRÖS András: Dr. Békési (Panyik) Andor útja a Megújulási Mozgalomig (1948-1956). In: Horváth Erzsébet - Literáty Zoltán (szerk.): *Történelmet írunk. Tisztelgő kötet Ladányi Sándor 75. születésnapja alkalmából*. Károli Gáspár Református Egyetem - L'Harmattan Kiadó, Bp., 2012. 261-270.

Danish Martyr Kaj Munk: *Still Preaching Even Through Tomorrow's Texts*. <https://omgcenter.com/2019/02/02/danish-martyr-kaj-munk-still-preaching-even-through-tomorrows-texts/> 2026-04-01

D. MOLNÁR István: *Kálvinista csepp a katolikus tengerben*. Balassi Kiadó, Bp., 2009.

DOSENRODE, Soren: Always turning the other cheek? An introduction to the question of „Christianity and Resistance”. In Uő. (szerk.): *Christianity and Resistance in the 20th Century. From Kaj Munk and Dietrich Bonhoeffer to Desmond Tutu*. Brill, Leiden, Hollandia, 2008. 7-28.

DÓKA Zoltán: Nyílt levél, 1984. *Keresztyén Igazság*, 1989. 3. sz. 26–31.

DÓKA Zoltán lelkész levele. *Keresztyén Igazság*, 2014. 3. sz. 41-45.

DÓKA Zoltán: Summa summarum. *Keresztyén Igazság*, 1989. 1-2. sz. 44-57.

DÓKA Zoltánné: Emlékezetes hónapok. *Keresztyén Igazság*, 2004. 3. sz. 8-11.

ELEÖD Ákos: Konceptió. <https://www.mementopark.hu/konceptio/a-konceptio/> 2026-04-27

ELSTAD, Hallgeir – KRUMSVIK, Per Arne: The Salvation Army and the Norwegian Church Resistance. *Kirchliche Zeitgeschichte*, 2019. 32. évf. 2. sz. 379-404.

EPPELMANN Rainer: Opposition und Kirche in der DDR. *German Studies Review*, 1994. ősz, 17. évf., 101-111.

ERDŐS Kristóf: Gyökössy Endre. In Wirthné Diera Bernadett – Erdős Kristóf: *Életjelek. Egyházi kisközösségek a hosszú hatvanas években*. Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Bp., 2025, 192–201.

ERICKSEN, Robert P.: A Radical Minority: Resistance in the German Protestant Church. In NICOSIA, Francis R. – STOKES, Lawrence D. (szerk.): *Germans Against Nazism. Nonconformity, Opposition and Resistance in the Third Reich. Essays in Honour of Peter Hoffmann*. Berghahn Books, New York City, New York, USA, 2015. 115-135.

ESZE Tamás: *Élő nép, élő egyház. Esze Tamás egyházkerületi főgondnok székfoglaló beszéde a Dunamelléki Református Egyházkerület rendkívüli közgyűlésén Budapesten 1958. február 20-án*. Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya, Bp., 1958. 18-20.

Fabinyi Tamás: Az egyház mint a lelkiismeret őre. „Istennek kell inkább engedelmeskedni, mint embereknek” (ApCsel 5,29). Teológiai és morális dilemmák a szabadság jegyében. In Orosz Gábor Viktor- Pángyánszky Ágnes - Bácskai Károly (szerk.): *Teológia és lelkiismeret. Az Evangélikus Hittudományi Egyetem oktatóinak tanulmánykötete*. Luther Kiadó, Bp., 13-30.

FAZAKAS Sándor: A morál hatalma és/vagy tehetetlensége a totalitárius rendszerek konfliktusainak feldolgozásában. In: Uő. – Kovács Krisztián (szerk.): *Vallás és politika*. Debreceni Református Hittudományi Egyetem Szociáletikai Intézete, Debrecen, 133-150.

FAZAKAS Sándor: Ami elmúlik, és ami megmarad – Barmen előtt és után... Mennyire időszerű vagy korhoz kötött a 80 éves Barmeni Teológiai Nyilatkozat? *Theológiai Szemle*, 2014. 57. új évf. 3. sz. 156-159.

FAZAKAS Sándor: Miért bűn a „múlt bűne”, és az mennyiben az egyházé...? Szempontok az emlékezés és a megbékélés igényéhez a magyar református egyházban. *Református Szemle*, 2014. 107. évf. 6. sz. 657-677.

FEKETE Károly: Adalékok a Barmeni Teológiai Nyilatkozat magyarországi recepciójához. In Uő.: *A Barmeni Teológiai Nyilatkozat*. Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Bp., 2009.

FEKETE Károly: In memoriam Kovács Tibor (1924-2006). *Orando et laborando. A Debreceni Református Hittudományi Egyetem 2006/2007. évi értesítője a 469. tanévről*. Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen, 2007. 43-45.

FEKETE Péter dosszié. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 3. 1. 5. – O- 13818.

FEKETE Péter: *Memorandum - Fekete Péter és Kovács Tibor debreceni segédlelkészek fegyelmi ügye, s a vele kapcsolatos időszerű teológiai kérdések*. ÁBTL 3. 1. 5. – O- 13818/101-165.

FORAY, Jennifer L: *Visions of empire in the Nazi-occupied Netherlands*. Cambridge University Press, Cambridge, Egyesült Királyság, 2012.

FORRÓ Imre: In memoriam Kaj Munk. *Theologiai Szemle*, 1974, 17. új évf. 3-4. sz. 110-111.

FURET, Francois: *Egy illúzió múltja. Esszé a 20. század kommunista ideológiájáról*. Európa, Bp., 2000.

GATWA, Tharcisse: *The Churches and ethnic ideology in the Rwandan crises (1900-1994)*. University of Edinburgh, Edinburgh, Egyesült Királyság, 2018.

GÁNCZS Péter: Kritikusan, önkritikusan és teológiai szemlélettel. *Theologiai Szemle*, 2022. 65. új évf. 4. sz. 243-245.

GONDA László: *Németh Géza szolgálata. Misszió kereten kívül*. Méry Ratio, Bp., 2023.

GOTTING, Christopher: *Gottesvergessenheit: Wolf Krötke and „godforgotten-ness” in the DDR*. <https://mspace.lib.umanitoba.ca/items/41995a04-8de3-43f2-80be-e30dfab101a7> 2026-04-06

GROÓ Gyula: Barmen 1934-1959. *Lelkipásztor*, 1959/7. 419-420.

HARINCK, George: *Het Herderlijk Schrijven van de Nederlandse Hervormde Kerk in 1941*. Amsterdam University Press. Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis na 1800, 45. évf. 96. rész, 2022. július, 55-88. <https://www.aup-online.com/content/journals/10.5117/DNK2022.1.005.HARI?crawler=true> 2026-02-19

HARVEY, Thomas Alan: *Acquainted with Grief. Wang Mingdao's Stand for the Persecuted Church in China*. Brazos Press, Grand Rapids, Michigan, USA, 2002.

HEGEDŰS Loránt: *Apokalipszis most és mindörökké. A Jelenések könyve teológiai, szellem-, társadalom- és természettudományos szempontjai ma - utoljára*. Püski Kiadó, Bp., 2005.

HEGEMAN, J. H.: *The call of conscience: Protestant clergy and Jews in the Netherlands, 1935-1945*. Summun Academic Publications, Kampen, Hollandia, 2024.

HEIENE, Gunnar: The Church of Norway since World War II. In RYMAN, Björn (szerk.): *Nordic Folk Churches. A Contemporary Church History*. Wm. B. Eerdmans Publishing Co. Grand Rapids, Michigan, USA, 2005. 41-48.

HEIENE, Gunnar: Eivind Berggrav – Ecumenist and Church Leader. In Ryman, Björn (szerk.): *Nordic Folk Churches. A Contemporary Church History*. Wm. B. Eerdmans Publishing Co. Grand Rapids, Michigan, USA, 2005. 158-160.

HERTOG, Niels den: K.H. Miskotte and the Dutch Reformed Churches during the Occupation of The Netherlands. *Journal of Reformed Theology*, 2022, 16. sz. 295–310.

HESSELMANS, Marthe: *Racial integration in the church of apartheid. A unity only God wants.* Brill, Leiden, Hollandia, 2019.

Hitvalló Nyilatkozat. <https://www.parokia.hu/v/hitvallo-nyilatkozat-1955-56/> 2026-02-25

Hitvalló Nyilatkozat. (1955-1956). *Confessio*, 1989. 2. sz. 118.

HOLBRAAD, Carlsten: *Danish Reactions to German Occupation. History and Historiography.* UCL Press, London, Egyesült Királyság, 2017.

HOLMES, Christopher R. J.: *Revisiting the doctrine of the divine attributes: in dialogue with Karl Barth, Eberhard Jüngel and Wolf Krötke.* Peter Lang, New York City, New York, USA, 2007.

HORNYÁK, Máté: Péter János életútja Tildy Zoltán irodájáig. *Hagyomány, Identitás, Történelem*, 2024. 1. sz. 109-125.

HOTORÁN Gábor János: „... akinél pedig az én igém van, beszélje az én ígémet igazán.” *Török Isten, az igeteológus.* Hittudományi doktori értekezés a rendszeres teológia tárgyköréből.

DRHE, Debrecen, 2019. <https://dea.lib.unideb.hu/server/api/core/bitstreams/bfa2ac08-f7c6-4ed2-be02-c93c98ad7503/content> 2026-02-01

HÖYE, Bjarne – AGER, Trygve M.: *The fight of the Norwegian Church against Nazism.* The Macmillan Company, New York, New York, USA, 1943.

ISZLAI Endre: A Holland Református Egyház és az apartheid. *Studia theologica Debrecinensis*. 2012. 5. évf, 1-2. sz. 127-130.

ITTZÉS Gábor: *Szavazás a lelkeszi munkaközösségekben 1984 őszén Dóka Zoltán Nyílt levelével kapcsolatban.* https://www.ordass.hu/load_doc.php?cat=ETT&doc=56 2026-03-06

ITTZÉS Gábor: Visszapillantás az 1984-es világgyűlésre Beszélgetés dr. Terray Lászlóval. *Keresztyén Igazság*, 2004. 4. sz. 6-22.

Javaslatok (1987) (1987. augusztus) https://www.ordass.hu/load_doc.php?cat=EJD&doc=79 2026-03-06

Jegyzőkönyv Fekete Péter kihallgatásáról. Debrecen, 1955. szeptember 3-án. ÁBTL 3. 1. 5.–O-13818/68-71.

JAKAB Sándor: Az igaz hit megvallása. A Barmeni Hitvallás egyházépítő szerepe a posztmodern korban. *Református Szemle*, 2006/4. 410-430.

JUHÁSZ Tamás: 75 éves a Barmeni Teológiai Nyilatkozat. *Református Szemle*, 102. évf, 3. sz. 2009 május-június. 336-339.

JÜNGEL, Eberhard: *Christ, justice and peace. Toward a theology of the state in dialogue with the Barmen Declaration*. Bloomsbury, New York City, New York, USA, 2014.

JONES, Francis P. (szerk.): *Documents of the Three-Self Movement. Source Materials for the study of the Protestant Church in Communist China*. Far Eastern Office, Division of Foreign Missions, National Council of the Churches of Christ in the U.S.A. New York City, New York, USA, 1963.

KATSULUKUTA, T.S.E.: *Buried in the Debris of Independence. The Life and Death of Rev Alexander Kutchona*. Luviri Press Mzuzu, Malawi, 2020. https://dacb.org/resources/bio-pdfs/malawi/kutchona_book.pdf 2026-02-05

KÁDÁR Imre: *Egyház az idők viharaiban. A Magyarországi Református Egyház a két világháború, a forradalmak és ellenforradalmak idején*. Bibliotheca Kiadó, Bp., 1957.

KAO, Chen-Yang: The house-church identity and preservation of Pentecostal-style Protestantism in China. In Khek GEE LIM, Francis (szerk.): *Christianity in Contemporary China. Socio-cultural perspectives*. Routledge Taylor & Francis Group London-New York, New York City, USA, 2012. 207-219.

Kiáltó szó (1989. július 25.) a Magyarországi Evangélikus Egyház minden tagjához https://www.ordass.hu/load_doc.php?cat=EJD&doc=75 2026-03-06

KIM-KWONG, Chan: *A keresztény vallás Kínában*. Gondolat Kiadó, Bp., 2023. <https://www.szaktars.hu/gondolat/view/chan-kim-kwong-a-kereszteny-vallas-kinaban-2023/?pg=35&layout=s> 2026-03-18

KIRKPARTRICK, Clifton *Faji hovatartozás és megbékélés* <https://reformatus egyhaz.hu/nemzetkozi-kapcsolatok/hirek/faji-hovatartozas-es-megbekeles/> 2026-03-11

KISS Réka (szerk.): *Kelt, mint fent. Iratok a Református Megújulási Mozgalom történetéből. (1956–1957)*. Dunamelléki Református Egyházkerület, Bp., 2007.

KISS Réka: 1956 és a magyarországi egyház. *Református Szemle*, 99. évf, 5. sz. 2006. szeptember-október. 562-573.

KLEMPERER, Victor: *LTI. A Harmadik Birodalom nyelve. Egy filológus feljegyzései*. & Kiadó, Bp., 2022.

KOPPÁNDI Botond Péter: Recenzió: Fekete Károly: A Barmeni Teológiai Nyilatkozat. Vezérfonal a dokumentum tanulmányozásához. *Keresztény Magvető*, 117 (2011), 97.

KORÁNYI András: *Hanem szeretni is. Káldy Zoltán püspöki szolgálata itthon és külföldön*. Luther Kiadó, Bp., 2012. 200-205.

KORÁNYI András: A lelkiismeret őrzője: az egyház. A lelkiismeret szerepe a II. világháborúhoz köthető protestáns hit- és bűnvallásokban. In Orosz Gábor Viktor - Pángyánszky Ágnes - Bácskai Károly (szerk.): *Teológia és lelkiismeret. Az Evangélikus Hittudományi Egyetem oktatóinak tanulmánykötete*. Luther Kiadó, Bp., 2021. 134-144.

KORÁNYI András: A Lutheránus Világszövetség 1984-es budapesti világgyűlésének előkészületei. *Lelkipásztor*, 2010. 85. évf. 6. sz. 242-250.
https://real.mtak.hu/53724/1/LVSZ_1984_LP_201006_242_250_u.pdf 2026-03-05

KORÁNYI András: A norvég egyházi harc. In Uő. - Orosz Gábor Viktor - Reuss András (szerk.): *A norvég egyházi harc. Küzdelem az ideológiával. 1940–1945*. Luther Kiadó, Bp., 2007. 13-78.

KORÁNYI András – OROSZ Gábor Viktor - REUSS András (szerk.): *A norvég egyházi harc. Küzdelem az ideológiával. 1940–1945*. Luther Kiadó, Bp., 2007.

KOVÁTS J. István: *A református egyházalkotmány alapvető kérdései. A reform-kérdések*. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Bp., 1948.

KOVÁTS J. István: *Egy élet prédikációja. Önéletrajz*. Magánkiadás, Bp., 2005.

KOVÁCS Tibor: *Orando et laborando. Részletek, visszaemlékezések régi naplók alapján*. Tiszántúli Református Egyházkerület, Debrecen, 2006.

KRITZINGER, Klippies: Celebrating communal authorship. The Theological Declaration of the Belydende Kring (1979) and the Belhar Confession. *Studia Historiae Ecclesiasticae*, 2010. július, 36. sz. 1-13.

KRÖTKE, Wolf: Die Kirche und die friedliche Revolution in der DDR. *Zeitschrift für Theologie und Kirche*, 1990. 89. sz. 521-544.

KRÖTKE, Wolf: „Lehetetlen lehetőség” az ember számára. Gondolatok a bűn keresztyén értelmezéséről, kapcsolódva Barth Károly bűnről szóló tanításához. *Theologiai Szemle*, 1985. 28. évf., 2. sz. 94-98.

KRÖTKE, Wolf: Isten szava az Istent-felejtett világban Keresztyén igehirdetés és az ateizmus állandó kihívása. *Theologiai Szemle*, 2009. 52. évf. 1. sz. 12-17.

- LABICA, Georges: Lenin és a vallás. In *A filozófia és a vallás*. [Szerk. nélkül] Kossuth, Bp., 1977, 295–332.
- LADÁNYI Sándor: Vázlatos történeti áttekintés a magyarországi református egyház közelebbi múltjáról. *Confessio*, 1994. 4. sz. 3-30.
- LADÁNYI Sándor: Az evangélizáció, missziói munka megindulásának kérdése, problémája, vitája -a magyarországi református egyházban – 1945-ben, és alakulása az azt követő években. (kb. 1956-ig). In Uő: *A Magyar Református Egyház 1956 tükrében*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Bp., 2006. 185-202.
- LADÁNYI Sándor: Református teológiai hallgatók a forradalomban. A Budapesti Református Teológiai Akadémia teológus ifjúsága az 1955-1956-os esztendőben. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 41. évf. 2006, 4. sz. 429.
- LADÁNYI Sándor: A református egyház a II. világháború után. Vázlatos áttekintés. *Új Forrás*, 1991. május. 23. évf. 5. sz. 25-34.
- LADÁNYI Sándor (szerk.): *A Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának története. 1855-2005*. Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kara Bp., 2005.
- LAI Pan-Chiu: Subordination, separation, and autonomy. *Journal of Law and Religion*, 2020 április, 35. évf., 1. sz. 149-164.
- LENIN, V. I.: *Lenin összes művei. XXXI. kötet*. Kossuth Kiadó, Bp., 1972.
- Letter of Ugandan Bishops to Idi Amin. *Washington Post*, 1977. február 21. <https://www.washingtonpost.com/archive/local/1977/02/22/letter-of-ugandan-bishops-to-idi-amin/fc88689a-8ae6-4c9e-9910-c16d616f564b/> 2026-02-08
- LEVINE, Ellen: *Darkness over Denmark. The Danish resistance and the rescue of the Jews*. Holiday House, New York City, New York, USA, 2001.
- Lieb, Sara: *The Protestant Church in East Germany*. Honors Projects. 4. 1998.
- Living Our Faith: *Pastoral letter of the Catholic Bishops of Malawi*. <https://www.almendron.com/tribuna/wp-content/uploads/2017/12/1992-Malawi-Pastoral-Letter.pdf> 2026-02-04
- LODBERG, Peter: Desmond Tutu. Church Resistance to Apartheid and injustice in Africa. In DOSENRODE, Soren (szerk.): *Christianity and Resistance in the 20th Century. From Kaj Munk and Dietrich Bonhoeffer to Desmond Tutu*. Brill, Leiden, Hollandia, 2008. 261-275.
- LONGMAN, Timothy: Church Politics and the Genocide in Rwanda. *Journal of Religion in Africa*. 2001. május, 31. évf. 2. sz. 163-186.
- LÖW, Konrad: *A kommunista ideológia vörös könyve. Marx és Engels – A terror atyjai*. XX. Századi Intézet, Bp., 1999.

LUND, Arene: Kaj Munk as a journalist. In DOSENRODE Soren (szerk.): *Freedom of the Press. On Censorship, Self-censorship, and Press Ethics*. Nomos, Baden-Baden, Németország, 2010. 21-25.

MCCULLUM, Hugh: *The Angels Have Left Us. The Rwanda Tragedy and the Churches*. Egyházak Világtanácsa, Genf, Svájc, 1995.

MERWE, Johan van der: From "Blood River" to "Belhar": a bridge too far? *Studia Historia Ecclesiastica*, 2014. május, 40. évf. 1. sz. 137-155.

MERVWE, Johann van der: Between war and peace. The Dutch Reformed Church as agent of peace 1990-1994. *Studia Historia Ecclesiastica*, 2014. 40. évf. 2. sz. 85-103.

MICHMANN, Joseph: A holland holokauszt. *Múlt és Jövő*, 2003. 14. évf. 2. sz. 46-71.

MIRÁK Katalin: Hálózatos élet. Harmati Béla egyházi szolgálata és állambiztonsági működése emlékek és iratok tükrében. In: Uő. (szerk.): *Háló 3. Dokumentumok és tanulmányok a Magyarországi Evangélikus Egyház és az állambiztonság kapcsolatáról, 1945–1990*. Bp., Luther Kiadó, 203-631.

MIRÁK Katalin: Az evangélikus egyház Magyarországon (1945-1991). https://www.ordass.hu/load_doc.php?cat=ETT&doc=68 2026-03-06

Mission and Vision, Union Presbyterian Seminary. <https://www.upsem.edu/about/mission-vision/> 2026-03-12

MITCHELL, Maura: "Living Our Faith". The Lenten Pastoral Letter of the Bishops of Malawi and the Shift to Multiparty Democracy, 1992-1993. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 2002. március, 41. évf. 1. sz. 5-18.

MOLTMANN, Jurgen: *The Crucified God. The Cross of Christ as the foundation and criticism of Christian Theology*. Fortress Press, Minneapolis, Minnesota, USA, 1993.

MONSHIPOURI, Mahmood – ARNOLD, John W.: The Christians in Socialism - And After. The Church in East Germany. *Journal of Church and State*, 1996. ősz, 38. évf., 4. sz. 751-773.

MORTENSEN, Lasse: Den danske kirke og modstandskampen 1940-45. De Teologiske Hovedstromningers Betydning. *Historisk Tidsskrift*, 2014. 113. kötet 2. sz. 497-521. <https://tidsskrift.dk/historisktidsskrift/article/view/56656> 2026-02-16

MUNK, Arne: Kaj Munk and resistance. In Dosenrode, Soren (szerk.): *Christianity and Resistance in the 20th Century. From Kaj Munk and Dietrich Bonhoeffer to Desmond Tutu*. Brill, Leiden, Hollandia 2008. 81-117.

MUNK, Kaj: *By the rivers of Babylon. Fifteen sermons.* Lutheran Publishing House, Blair, Nebraska, USA, 1945.

MUNK, Kaj: *Four sermons.* (Ford. John M. Jensen.) Lutheran Publishing House, Blair, Nebraska, USA, 1944.

MUNK, Kaj: God and Caesar. In Uő: *Four sermons.* (Ford. John M. Jensen.) Lutheran Publishing House, Blair, Nebraska, USA, 1944. 33-36.

MUNK, Kaj: Praediken til Nytersdag. In Uő: *Krigens pradikener 1940-1944.* Aalborg University, Kopenhagen, Dánia, 2021. 457-461.

NAGY Barna: Mit tanultam Barth Károlytól? In Németh Pál (szerk.): *Magyar református önismereti olvasókönyv. Válogatás a XX. század első felének református teológiai irodalmából.* Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Bp., 1997. 477-485.

NEWELL, Jonathan: „A Moment of Truth?” The Church and Political Change in Malawi, 1992. *The Journal of Modern African Studies*, 33. évf. 2. sz. 1995. június 243-262.

NÉMETH Géza: Megtorlások a reformátusoknál. Egyház az 1956-os forradalom után. *Pesti Hírlap*, 2. (152.) évf, 155. sz. 1993. július 6. 11.

NÉMETH Géza: *Miért fontos... az egyházi jövőkép? (Németh Géza a református megújulásért),* Méry Ratio, Bp., 2013.

NÉMETH Pál: Az iszlám – társadalmi rendszer? *Theologiai Szemle*, 1981. XXIV. (új) évf. 4. sz. 230-232.

NICHOLS, Alan: Fighting not against flesh and blood... Insights into Rwanda. *Transformation*, Vol. 11, 4. sz. 1994. december, 31.

NIJHUIS, Dennie Oude: *Religion, Class, and the Postwar Development of the Dutch Welfare State.* Amsterdam University Press, Amsterdam, Hollandia, 2018.

NISSEN, Johannes: Between Conformity and Nonconformity. The Issue of Non-violent Resistance in Early Christianity and its relevance today. In Dosenrode, Soren (szerk.): *Christianity and Resistance in the 20th Century. From Kaj Munk and Dietrich Bonhoeffer to Desmond Tutu.* Brill, Leiden, Hollandia, 2008. 29-53.

NOLL, Mark A. – NYSTROM, Carolyn: *Clouds of Witnesses. Christian Voices From Africa and Asia Account.* IVP Books, Lisle, Illionis, USA, 2011.

OTTOSEN, Kund: *A Short History of the Churches of Scandinavia*. Department of Church History. Hovedbygningen Universitetet, Arhus, Dánia, 1986.

Ócsai Református Egyházközség Levéltára, 1951-1955. évi iratok.

OZAWA-DE SILVA, Brendan R.: Peace, Pastors, and Politics. Tactics of Resistance in East Germany. *Journal of Church and State*, 2005 nyár, 47. évf. 3. sz. 503-529.

P. KIRÁLY (Köni) Kelemen O.F.M.: *Hitlerizmus és keresztyénség. A németországi evangélikus hitvalló egyház harca a nemzeti szocializmussal*. Ferences Missziók Országos Központja kiadása, Bp., 1946.

PANNENBERG, Wolfhart: *Mi az ember? Korunk antropológiája a teológia fényében*. Egyházforum, Bp., 1998.

PAP László: *Tíz év és ami utána következett. 1945-1963. Adalékok a Magyarországi Református Egyház XX. századi történetéhez*. EPMSZ, Bern, Svájc, 1992.

PAYK, Christopher: *Following Christ and Confucius. Wang Mingdao and Chinese Christianity*. University of Notre Dame Press, Notre Dame, Indiana, USA, 2024.

PAUW, J.C.: Human Dignity in the Theological Discourse against Apartheid in the Dutch Reformed Family. *Scriptura*, 2010. 104. sz. 296-305.

PAUW, J.C.: *Anti-apartheid theology in the Dutch Reformed Family of Churches. A depth-hermeneutical analysis*. Vrije Universiteit Amsterdam, Hollandia, 2007.

PÁSZTOR János: Vályi-Nagy Ervin: Minden idők peremén. Könyvszemle. *Confessio*, 1994. 18. évf., 2. sz. 110-112.

PEALE, John S.: *The Love of God in China. Can One Be Both Chinese and Christian?* iUniverse Inc., Lincoln, Nebraska, USA, 2005.

PÉTER János: Újrakezdések idején. Az *Út*. 9. évf. 41. sz. 1956. október 7-13. 1. https://adt.arcanum.com/hu/view/AzUt_1956_07-12/?pg=56&layout=s 2026-02-27

PHILIPSEN, Bernd: *Die „Weissen Busse“*. <https://geschichte-s-h.de/sh-von-a-bis-z/w/weissen-busse/> 2026-04-01

PIPES, Richard (szerk.): *Az ismeretlen Lenin. A titkos archívumból*. XX. Századi Intézet, Bp., 2002.

PIROUET, M. Louise: Religion in Uganda under Amin. *Journal of Religion in Africa*. 1980, 11. évf. 1. sz. 13-29.

POÓR József: *A protestáns teológia Magyarországon 1945-1985. Fejezetek a magyarországi református és evangélikus teológia 1945 utáni történetéből.* Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1986.

PÓTOR Áron: A Hitvalló Egyház harca. *Sárospataki füzetek.* 17. évf. 2013/3. sz. 65-77.
https://library.hungaricana.hu/hu/view/SarospatakiFuzetek_2013/?pg=248&layout=s 2023-05-03

PRAK, Maarten: *Hollandia aranykora. A Köztársaság talánya.* Osiris Kiadó, Bp., 2004.

PAYK, Christopher: *Following Christ and Confucius. Wang Mingdao and Chinese Christianity.* University of Notre Dame Press, Notre Dame, Indiana, USA, 2024. 1.

PUSZTAI Gábor: „... fogadtatásuk szívélyes volt...” Holland hadifoglyok Magyarországon a második világháborúban. *Történeti Tanulmányok.* A Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének kiadványa. XXX. 2022. 244-281.
https://epa.oszk.hu/03200/03254/00031/pdf/EPA03254_torteneti_tanulmanyok_2022_30.pdf
2026-02-17

RAMET, Sabrina Petra: Protestantism in East Germany, 1949-1989. A Summing Up. *Religion in Communist Lands*, 1991, 19. évf., 160-196.

RAVASZ László: *A szocializmus evangéliuma és az evangélium szocializmusa.* Tisztviselőtelepi Református Missziói Egyház, Bp., 1922.

RAVASZ László: *Emlékezéseim.* Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Bp., 1992.

REUSS András: Berggrav oslói püspök teológiájának fő vonásai a norvég egyházi harcban In Uő. – Orosz Gábor Viktor – Korányi András (szerk.): *A norvég egyházi harc. Küzdelem az ideológiával. 1940–1945.* Luther Kiadó, Bp., 2007. 79-102.

ROGERS, Jack: *Presbyterian Creeds. A Guide o The Book of Confessions.* The Westminster John Knox Press, Louisville, Kentucky, USA, 1991.

ROSLYNG-JENSEN, Palle: The Danish State Church during the German Occupation 1940–45. State Collaboration and Resistance Source. *Kirchliche Zeitgeschichte*, 2015, 28. évf. 2. sz. 262-277.

ROSS, Kenneth R.: *Christianity in Malawi.* A Source Book. Mambo Press, Gweru, Zimbabwe, 1996.

ROSS, Kenneth R. – FIEDLER, Klaus: *A Malawi Church History, 1860-2020.* Mzuni Press, Mzuzu, Malawi, 2020.

ROSLYNG-JENSEN, Palle: The Danish State Church during the German Occupation 1940–45. State Collaboration and Resistance Source. *Kirchliche Zeitgeschichte*, 2015, 28. évf. 2. sz. 262-277.

SÉVE, Lucien: Az elidegenülés marxista elemzése. A vallás és a politikai gazdaságtan. In *In A filozófia és a vallás*. [Szerk. nélkül] Kossuth, Bp., 1977, 203-268.

SMIT, Dirkie: Barmen and Belhar in conversation. A South African perspective. In PLAATJIES-VAN HUFFEL, Mary-Anne – Modise, Leopo (szerk.): *The Embracing Confession of Faith for Church and Society*, Sun Press, Stellenbosch, Dél-Afrikai Köztársaság, 2017. 407-420.

SORENDES, Soren Peter: Fegyvertelenül Dániában. Magyar katonák sorsa a II. világháború utolsó szakaszában. *Honismeret*, 2007, 35. évf. 5. sz. 19-31.

SORENDES, Soren Peter: Fegyvertelenül Dániában II. Magyar katonák sorsa a II. világháború utolsó szakaszában. *Honismeret*, 2007, 35. évf. 6. sz. 93-101.

SPIJKER, Gerard van't: Focused on Reconciliation: Rwandan Protestant Theology After the Genocide. *Transformation*, January 2017, Vol. 34, 1. s. 66-74.

SPITZER, Lee B.: Johan H. Hegeman The Call of Conscience: Protestant Clergy and Jews in the Netherlands, 1935-1945. Review. *Studies in Christian-Jewish Relations*, 2025. 20. évf. 1. sz. 1-3.

STACY, Jared: Political Violence. *Christianity Today*, 2024. július-augusztus, 72-75.

STARK, Rodney – WANG, Xiuhua: *A Star in the East. The Rise of Christianity of China*. Templeton Press, West Conshohocken, Pennsylvania, USA, 2015.

SZABÓ István: Igen és nem a történelemre. *Confessio*, 1997, 21. évf, 2. sz. 17-22.

SZIKSZAI Béni: Gyászkeret nélkül. *Reformátusok Lapja*, 28. évf, 39. sz. 1984. szeptember 30. 6.

SZILVÁSI József: A vallási és az etnikai kötődés helye a keresztyének értékrendjében. Ruandai tanulmányok. In. TONHAIZER Tibor (szerk.): *Keresztény egyetemesség és nemzettudat. Az Adventista Teológiai Főiskola konferenciáján elhangzott előadások szerkesztett változata*. Adventista Teológiai Főiskola, Pécel, 2015. 123-130.

SZÜCS Ferenc: Dr. Nagy Barna és a Budapesti Református Teológia. *Confessio*, 2007. 31. évf 1. sz. 33-38.

SZÜCS Ferenc: A Heidelbergi Káté legújabb magyar nyelvű magyarázatai. *Theologiai Szemle*, 56. új évf. 2013. 4. sz. 222-227.

SZÜCS Ferenc: A prófétai szolgálat ma. *Confessio*, 1990, 3. sz. 296-302.
https://adt.arcanum.com/hu/view/TheologiaiSzemle_1990/?query=reform%C3%A1tus%20Barmeni%20&pg=320&layout=s 2026-02-26

TERRAY László: *Kirekesztették a "valóságot"? (1985.) Evangélikus világgyűlés Budapesten.*
https://www.ordass.hu/load_doc.php?cat=ETT&doc=44 2026-03-06

Testvéri Szó a Magyarországi Evangélikus Egyház minden tagjához (1986. március)
https://www.ordass.hu/load_doc.php?cat=EJD&doc=77 2026-03-06

THOMSETT, Michael C: *The German Opposition to Hitler. The Resistance, the Underground, and Assassination Plots, 1938-1945.* McFarland & Company, Jefferson, North Carolina, USA - London, Egyesült Királyság, 1997.

THUNBO, Michael Morch: Preaching in Occupied Land. *Studia Theologica. Crisis and Sermons in Wartime Denmark (1940–1945).* *Nordic Journal of Theology*, 2026. február, 1-16.

TIBORI János: *A Tiszántúli Református Egyházkerület története 1944-1957.* Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen, 1995.

TILLICH, Paul: *Rendszeres teológia.* Osiris Kiadó, Bp., 2002. 638.

TOUW, H. C.: *The Resistance of the Netherlands Churches. The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 1946. május, 245. évf. 149-161.

TOUW, H. C.: *Het verzet der Hervormde Kerk.* I. kötet. *Geschiedenis van het Kerkelijk Verzet.* Bokecentrum N. V., Hága, Hollandia 1946.

TOUW, H. C.: *Het verzet der Hervormde Kerk.* II. kötet. Bokecentrum N. V., Hága, Hollandia 1946.

TÖRÖK István: A tanbeli reform kérdése. *Theologiai Szemle*, 1947. Nyári körlevél. 34.
https://adt.arcanum.com/hu/view/TheologiaiSzemle_1947/?query=barmeni&pg=36&layout=s
2026-02-26

TÖRÖK István: A szolgálat teológiája és a keskeny út. In Uő: *Határkérdések szolgálatunkban. (1972-1989).* Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Bp., 1990. 98-106.

TÖRÖK István: Néhány sor Péter és Irénke emlékére. In *Határkérdések szolgálatunkban. 1972-1989.* Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Bp., 1990. 127-129.

TÖRÖK István: Méltató megemlékezés. A könyv szerzője. In Fekete Péter: *Az egyház és a szekta. Teológiai doktori értekezés. (1967).* Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Bp., 1993. 5-15.

TZE MING NG, Peter: From 'Christianity in China' to 'Chinese Christianity'. Changing paradigms and changing perspectives. In KHEK GEE LIM, Francis (szerk.): *Christianity in*

Contemporary China. Socio-cultural perspectives. Routledge Taylor & Francis Group London-New York, New York City, USA, 2012. 31-41.

VISCHER, Lukas (szerk.): *Reformed Witness Today. A Collection of Confessions and Statements of Faith Issued by Reformed Churches.* Evangelische Arbeitsstelle Oekumene, Bern, Svájc, 1982.

VOLF, Miroslav: *Exclusion and Embrace, Revised and Updated. A Theological Exploration of Identity, Otherness, and Reconciliation,* Abingdon Press, Nashville, Tennessee, USA, 2019.

VÁLYI-NAGY Ervin: Isten vagy történelem? In Uő.: *Minden idők peremén.* Európai Protestáns Szabadegyetem, Bp., 1993. 43-57.

WANG Ming-tao: We - for the Sake of Faith. (ford. Frank W. Price) *Occasional Bulletin from the Missionary Research Library*, 7. évf 3. sz., 1956. március, 1-21.

WARD, Kevin: Archbishop Janani Luwum. The Dilemmas of Loyalty, Opposition and Witness in Amin's Uganda. In MAXWELL, David – LAWRIE, Ingrid: *Christianity and the African Imagination. Essays in Honour of Adrian Hastings.* Brill, Leiden, Hollandia, 2013. 199-224.

WICKERI, Philip L.: *Seeking the Common Ground. Protestant Christianity, the Three-Self Movement, and China's United Front.* Orbis Books, Marynoll, New York, USA, 1988.

ZALATNAY István: Keresztyén útkeresés - dialógusban - Vályi Nagy Ervinnel. *Theologiai Szemle*, 2013. 56. új évf., 2. sz. 103-107.

ZÁSZKALICZKY Pál, ifj.: D. Dóka Zoltán In. Mirák Katalin (szerk.): *Nem voltam egyedül II. Beszélgetések az evangélikus közelmúltról.* Magyarországi Evangélikus Ifjúsági Szövetség, Bp., 1999. 94–148. o.

ZÁSZKALICZKY Pál, ifj.: Az egyházvezetés szerepe a Testvéri szó egyházunkra gyakorolt hatásának alakulásában. *Keresztyén Igazság*, 2006. nyár, 70. sz. 35-43.

ZIEGLER, Philip G.: Taken Out of Context - Freedom and Concreteness in the Theology of Wolf Krötke. *Communio Viatorum*, L/2008, 74–92.

ZIEGLER, Philip G.: *Doing Theology When God is Forgotten: The Theological Achievement of Wolf Krötke.* Peter Lang, New York-Berlin, USA 2007.

XII. Függetlenség

XII. 1. Wat wij wel en wat wij niet geloven, 1941.⁵³⁵

(The following thirteen articles were drawn up and signed by the pastors of the Reformed Church of the Netherlands as a reiteration of the Christian position against the ideology of the Army of Occupation and its Dutch adherents. This statement was printed and circulated in 1941 throughout the membership of the "Hervormde Kerk" under the comprehensive title:)⁵³⁶

WHAT WE BELIEVE

Preface

The document printed here is a manifestation of the confession that has been awakened in the hearts of many Christians living under the pressure and threat of the total state. Those who do not dare or do not want to call themselves Christians have recently come to suspect that fundamental elements of the Christian faith are at stake: but which ones? The answer depends on our understanding both of the nature of the total state and of a Christ-confessing church community. In the following, it is positively (thetically) and immediately stated what it is all about and why it will be all the more so. Next to that, then, as a necessary flip side (antithesis), stands what must be rejected. Possibly 'unchurched people will not immediately understand all this and certainly find it difficult to appreciate its significance. But it would already be important for our entire nation if the readers of this document were to entertain a suspicion, a suspicion that really the most important and simplest truths must either be confessed or rejected. We hope that this exposition, "What we believe and what we do not believe," will open the eyes of many, if not to the glory of the faith, at least to the meaning and consequence of the faith and of its penetrating power in the practical questions: how justice, freedom, humanity, the legitimate

⁵³⁵ Hegeman: *The call of conscience*, 511-518.

Először angolul igen frissen, már 1944-ben megjelent, ez viszont több szempontból is eltér az eredetitől: Boas, J. H., i. m. 82-87.

Hollandul lásd: https://www.miskottestichting.nl/images/pdf/Geloven_en_belijden_-_2_oorlogsteksten.pdf 2026-03-02

⁵³⁶ Ez a bevezető csak ebben a változatban szerepel, míg ugyanitt nem található meg a hosszabb előszó. Boas, J. H., i. m. 82.

Hollandul lásd: https://www.miskottestichting.nl/images/pdf/Geloven_en_belijden_-_2_oorlogsteksten.pdf 2026-03-02

state, the honor and the dignity of the individual can be defended, justified and hopefully preserved or regained for us and for our children and the restored fatherland.

Article 1

We believe and confess that God, His holy will and gracious love, can only be seen in Jesus who came to reconcile and save the world. He said: 'I am the way, the truth and the life, no man cometh unto the Father but by me.'

Therefore, we do not believe and we reject as pernicious error the belief that God's will and intentions can be recognized at all apart from the revelation in Jesus Christ attested to us by the Scriptures. We do not believe that the God we confess can be recognized from nature, from history (not even from what is happening in the world now) or from the voice of conscience. We do not believe that the voice of the blood is the voice of our God. For we believe that our God has revealed Himself once and for all in His Word which is His Son, Jesus Christ our Lord. Only in the voice of this good Shepherd do we recognize the voice of our God.

Article 2

We believe and affirm that the God and Father of our Lord Jesus Christ created all things in His wisdom, love, and goodness. Everything that exists belongs to Him and we, His creatures, have to answer to Him for our lives which He has given us in His love.

Therefore, we do not believe, but reject as a deadly error, the idea that anything created, be it a man or a power, a happening or a thing, can take the place of the Creator. We do not believe that the honor which we owe to our Creator alone may go to any thing or any man. But we believe that the responsibility we have toward Him includes every responsibility we have toward the powers which are subordinate to Him, but not to those which are opposed to Him.

Article 3

We believe and affirm that God in His patient providence still sustains all things as well as us sinful men, day by day and year by year, through His grace which He continues to show to us. We believe that God, in His wonderful and incomprehensible patience, has given to us men here on earth time and space to accept and experience the revelation of His grace, and we think that in this lies the true blessing of His goodness.

Therefore, we do not believe and we reject as deadly error the idea that success on this earth is the same as the blessing of our God, and defeat a sign of rejection or judgment. The Holy Scriptures clearly show us that success in this life hardens natural man in his resistance to God. Therefore, success may be a curse for an individual or a people. We believe that in good or evil fortune we may keep our faith in our Father and that we can never be sufficiently thankful for the gift of this life, which was given us to know Christ, to serve Him and to prepare a place for His Kingdom.

Article 4

We believe and affirm that God has chosen the people of Israel from of old, to receive His revelation, to keep it until the coming of Jesus, the Messiah born from this people, and to proclaim it to the world in obedience to Him. Israel received this calling by an act of God's unfathomable freely given grace, for of itself Israel was no better, worthier, or more suited than other peoples. But to this people the Lord had entrusted His Word, so that he who comes to God becomes a member of Israel.

Therefore, we believe that he who stands up against Israel stands up against the God of Israel. For it is true that Israel was unfaithful and despised the miracle of its calling when it crucified the Lord of Glory. And it is true also that then, for a time, God hardened the hearts of some of the people. But no one has a right of his own initiative arrogantly to interfere in this matter between God and His people. On the contrary, all those who do not descend from Israel should see in Israel the sign of God's freely given grace and a sign of the disobedience which is in all men. And all those who descend from Israel will find their true destiny if they turn to acknowledge the Messiah. Then will be fulfilled what the apostle says: 'When the fulness of the Gentiles be come in and so all Israel shall be saved' (Romans 11:25). Therefore, we believe antisemitism to be something much more serious than an inhuman racial theory. We believe it to be one of the most stubborn and most deadly forms of rebellion against the holy and merciful God whose name we confess.

Article 5

We believe and affirm that at a time appointed by God, from among the People of Israel was born the Savior of the world, the Redeemer of Israel and of the Gentiles, Jesus Christ, God and Man, Son of God and of Mary. We believe that He has borne the judgment of God on our sins for us and in our place, and that in Him we have received forgiveness and have been endowed

with righteousness before God. He, who is both God and Man, took God's anger against sin on Himself and obtained God's forgiveness for us, thus revealing eternal love to us; and taking from our hearts our enmity against God, He has brought us into His Community. By His death and resurrection, He bought us to be His own possession. Now He is our Lord, but not our Lord alone, He is Lord of all the nations, for to Him is given all power in heaven and on earth; and one day He will judge all men according to His Gospel.

Therefore, we do not believe and we reject as deadly idolatry the idea that any other thing or any other person could be 'Lord' over our whole being or that any other 'Power' could stand above us and dominate us entirely, and we affirm that this belief is the source of most deadly tyranny. We belong to Jesus Christ, body, and soul, 'totally' in the full sense of the word. Neither do we believe that the rule of our Lord, to whom all power is given, extends only as far as the soul, so that another authority (the State, the People, or the Leader) can claim to have an absolute right over our body. Obedience to our Lord Jesus Christ comes before and stands above every other obedience, even the obedience we owe to our parents or to the authorities.

Article 6

We believe and affirm that God the Father and the Son has poured out the Holy Ghost on men who are 'flesh.' By Him we are set free from unbelief and made able to believe, we are sanctified, so that from disobedient we become obedient, and we are called anew from our idolatry to the glorification of God. The Spirit of God teaches us to understand the Gospel of grace for our salvation, it unites us with Christ our Savior and fortifies us to remain obedient in faith. Without this Spirit, the Spirit of Christ, we are unable to do good and are always inclined to rebel against God and His Word. But the Holy Ghost preserves us in His mercy by His Word, in which lies our life and our righteousness, and guides us through this earthly life to the day of the appearance of our Savior at His return.

Therefore, we do not believe and we reject as deadly error, the idea that any understanding of salvation and true sanctification can be found apart from the pouring out of the Spirit of Christ. We do not believe that a really new Spirit can be born within a nation without the action of the Holy Ghost. We do not believe that it is possible to speak of a rebirth of the Dutch people, when what is meant is an ideology which, if anything, can only lead us away from the Holy Ghost. For the Holy Ghost makes us to

be born anew to a life of obedience to Christ, and the Savior Himself said of Him that He bears witness of the Christ and glorifies Him and 'receives of Him.'

Article 7

We believe and affirm that Jesus Christ calls together His Church from the whole of humanity, to bear witness to Him in the world by proclaiming the Gospel. This is the fellowship of those who have themselves heard and accepted the preaching of the forgiveness of sins and who are now intent on witnessing to the Good News of forgiveness in the world. It is the fellowship of those who are striving to obey Christ; and they have been given the task of asking the same obedience from everybody, for the Lord of the Church is the Lord of the World; His Gospel is for all those who live on this earth.

Therefore, we do not believe and we reject as most obnoxious error the idea that anything or anyone is entitled to stop the Church when it is preaching forgiveness to all and asking for obedience to Jesus Christ from all. We do not believe that anyone in the world has the right to impose limits on the freedom of proclaiming the Gospel or the freedom of obedience to it. We do not believe that within the Church of Jesus Christ any distinction of race should be allowed, because the Lord of Church and world gave the command to preach the Gospel to all nations and to baptize them in the name of the Father and the Son and the Holy Ghost.

Article 8

We believe and affirm that the right God has over us and the grace He is showing us is attested and sealed for us first and foremost in the Sacrament of Baptism. In it we receive the proclamation and the promise of the forgiveness of sins even before we ourselves know that we need it. God's grace precedes our sin and we are assured from the very beginning of our life that our true destiny is eternal life. Thus, we know that we are called from this life and in this life to a life of grace and to the service of God.

Therefore, we do not believe that anyone else has the right to claim a child for himself before it is grown up. God is the only one who has an absolute right over us and He is therefore entitled to claim us before we have any power of judgment. Therefore, we think that political organizations or parties which fill children with propaganda of their own view of life, harmfully interfere with what is the right of God alone. The responsibility for the education of the children in the first place belongs to the parents

who brought their child to be baptized, and second it belongs to the Church of Jesus Christ, the Lord who called the little children unto Himself.

Article 9

We believe and affirm that Jesus Christ instituted the Sacrament of Holy Communion so that His followers might gather round the table of the Lord in remembrance of His death and forgiveness; here we recognize that we have been given grace, for we find our salvation in the Cross of our Lord; here we confess Him who has sacrificed Himself for us and has given Himself to us. And thus, the company of believers becomes truly one, united by one faith and one confession to true brotherly love. In celebrating the Sacrament with thankfulness as a sign and a seal of divine love we are awakened to love one for another.

Therefore, we do not believe and we hold it one of the worst errors of our time that it is excusable if we let ourselves be carried away by feelings of hatred (in a way quite understandable), which threaten to grow beyond restraint. We must surrender our feelings in obedience to Jesus Christ. He has loved us, though we are unworthy, and He died for our sins. As His followers we are called upon to love our enemies. The great cause of 'Law' in the life of the community is upheld by the authorities set over us, and we do not help them by unrestrained and wild utterances of hatred and revenge.

Article 10

We believe that the human race has been created 'of one blood,' but that through the judgment on men's pride the unity of corporate human life has been broken, and that there are therefore many nations who are strangers to each other, though they really belong together. (Genesis 11:1-9). Yet by God's patience there still exists the possibility of a certain measure of communal life on this earth. We belong to a nation and we are linked to it by our near relationship in ancestry, language, culture and common history. We receive this blessing as a gift from God, for it was not His purpose to leave us all alone, unprotected and without rights in this world.

Therefore, we do not believe, but reject as one of the worst errors of our time, the idea that every nation represents a special 'thought of God' and that the Spirit reveals Himself in every nation in a way peculiar to that nation. We reject as contrary to Christian teaching the belief that all things have to be subordinated to the good of the people. And if it is taught that the interest of the state determines what is right and what is wrong, we consider this teaching to be the destruction of right and the sanctioning of wrong, a

complete reversal of what God purposed when He gave to us and afterward left to us the possibility of a corporate life within the unity of the nation.

Article 11

We believe that God has given the authorities the task of keeping order in the life of the people, of guaranteeing justice and security backed by law; of punishing the wicked and protecting the good. We believe that the authorities are entitled to ask obedience from their subjects in all those things which are right and reasonable, and that the subjects in their turn may expect that the authorities will act with real justice, as demanded by the nature of the office entrusted to them. We believe that the authorities in their turn are subject to the Lord of all things, Jesus Christ, by whose grace they exercise power. We believe that the authorities, too, owe obedience to Him, and that therefore in certain cases obedience to Christ may mean for the subject disobedience to the authorities. For we should obey God rather than men.

Therefore, we do not believe, but reject as a deadly error which may turn numberless people away from the Lord Jesus Christ, the idea that the authorities may ever have absolute power over their subjects. We do not believe that the authorities have the power and the right to ask for things which are against the laws of Christ, the Lord of the world. We believe that in such cases the authorities not only go beyond the limits of their office, but also turn into their very opposite-anarchical tyrants. Disobedience to such authorities in things forbidden to us by the Word of God is a glorification of God, to whom above all things we owe obedience. Christians have to accept for the Gospel's sake the suffering which will follow.

Article 12

We believe and affirm that we are waiting for the Kingdom of God, a new heaven, and a new earth, where justice will dwell. We believe that this Kingdom has come in Jesus Christ but is yet hidden and will be revealed only when He returns in glory to judge the living and the dead. We believe that in this short earthly life we have to take upon us the practical consequences of this expectation and strive daily for that justice to which we look forward in the coming Kingdom of God. For our Lord Jesus Christ said: 'Seek ye first the Kingdom of God and His righteousness and all these things shall be added unto you.'

Therefore, we do not believe that any other kingdom is entitled to hinder us from seeking justice and obedience on our way to the everlasting kingdom. We reject as a deadly error the belief that

the Kingdom of God is concerned only with the soul and eternity and that any other Kingdom may claim us for this earthly life. For how may we expect justice before the judgment seat of Christ if we have not sought justice here on earth?

[Article 13]

We believe and affirm that the future is in the hands of Jesus Christ. We are waiting for the day when He will come to judge the quick and the dead. Then He will come to help His poor, destitute people and He will justify all those who have no other righteousness but Him, the Lord of our righteousness. On that day it will be revealed that the cause of the Christian Church, although it seems possible to destroy it almost completely on this earth, is the righteous and holy cause of the Son of God Himself.

Therefore, we believe that, according to the word of the apostle, 'the sufferings of this present time are not worthy to be compared with the glory which shall be revealed in us.' (Romans 8:18). Then the Kingdom of God will have come, the new Heaven and the new Earth where justice dwells. All injustice will then have been finally and completely defeated, and out of every kindred, tongue, and nation we shall come to give the praise to God."

Fordítás:⁵³⁷

A következő tizenhárom pontot a Holland Református Egyház lelkészei fogalmazták meg és írták alá, megerősítve a keresztény álláspontot a megszálló hadsereg ideológiájával és annak holland követőivel szemben. Ezt a nyilatkozatot 1941-ben nyomtatták ki és terjesztették a „Hervormde Kerk” tagjai között, a következő átfogó címmel:

AMIT MI HISZÜNK ÉS AMIT MI NEM HISZÜNK

Az itt közölt írás egyfajta hitvallás, amely a totalitárius állam nyomása és fenyegetése alatt sok keresztény ember szívében született. Azok, akik nem merik vagy nem akarják magukat kereszténynek nevezni, az utóbbi időben mégis megsejtették, hogy a keresztény hit alapvető elemei forognak kockán - de melyek is ezek valójában? A válasz attól függ, hogy mennyire értjük a totalitárius állam és a Krisztust valló egyházi közösség lényegét. A következőkben

⁵³⁷ A fordítás során igyekeztem összevetni a holland eredetit és annak angol fordítását.

pozitív és közvetlenül mondjuk el, miről van szó, és miért lesz ez még inkább előtérbe kerülni, emellett pedig megemlíjtük azt a szükséges ellenoldalt is, amit el kell utasítani. Lehetséges, hogy a „nem egyházi” emberek nem fogják ezt mindjárt megérteni, és bizonyosan nehezen fogják helyén értékelni. De már az is fontos lenne egész népünk számára, ha ezen írás olvasói felvetnék magukban azt a dilemmát, hogy a legvégső és legegyszerűbb igazságokat vagy vallani kell, vagy el kell utasítani.

Reméljük, hogy az „Amit mi hiszünk és amit mi nem hiszünk” sok ember szemét felnyitja, ha nem is a hit dicsőségére, de legalább a hit értelmére és következményeire, valamint annak átható erejére a gyakorlati kérdésekben, hogy a jog, a szabadság, az emberiség, az igazságos állam, az egyén becsülete és méltósága megvédhető, igazolható és remélhetőleg megőrizhető vagy visszanyerhető számunkra, gyermekeink és a helyreállított hazánk számára.

I.

Hisszük és valljuk, hogy Isten szent akarata és irgalmas szeretete csakis Jézus Krisztusban ismerhető meg, aki a világ megváltásáért és megigazításáért jött el. Ő azt mondta: „Én vagyok az út, az igazság és az élet: senki sem mehet az Atyához, csakis énáltalam.” (János 14, 6.)

Ezért mi nem hisszük, hanem veszedelmes tévedésnek tartjuk, hogy Istenről, az Ő akaratáról és szándékáról helyes ismeret lehetséges lenne Jézus Krisztusban való kijelentése és a Szentírás bizonyossága nélkül.

Nem hisszük, hogy az Isten, akit vallunk, megismerhető a természetben, a történelmen (például a jelenlegi világ eseményein) vagy akár a lelkiismeretünk hangján keresztül. Mi NEM hisszük, hogy a vér hangja az Istenünk hangja. Mert hisszük, hogy Istenünk egyszer és mindenkorra az Ő Igéjében, az Ő Fiában Jézus Krisztusban, a mi Urunkban jelentette ki magát. Csak a Jó Pásztor hangjában ismerjük fel Istenünk hangját.

II.

Hisszük és valljuk, hogy a mi Urunk Jézus Krisztus Istene és Atyja, bölcsességében és szeretetében teremtett meg mindent. Minden, ami létezik, az Övé, és mi az Ő teremtményei felelősséggel tartozunk neki az életünkért, amelyet végtelen szeretetéből adott nekünk.

Ezért nem hisszük, hanem halálos tévedésnek tartjuk, hogy bármi teremtett dolog, legyen az ember vagy hatalom, esemény vagy tárgy, a Teremtő helyébe léphetne.

Nem hisszük, hogy bármi vagy bárki megérdemelné azt a tiszteletet, amellyel kizárólag a Teremtőnknek tartozunk. Úgy véljük, hogy az előtte való számadásunk magában foglal minden más, maga alá rendelt hatalom iránti kötelezettségünket, de kizár minden hatalmat, ami ellenséges Ővele szemben.

III.

Hisszük és valljuk, hogy Isten hosszú türelemmel fenntart mindeneket, és továbbra is kegyelemben tart minket, bűnös gyermekeit napról napra, évről évre, évszázadról évszázadra. Hisszük, hogy Isten csodálatos és felfoghatatlan türelmével helyet és időt ad az emberiségnek itt a földön, hogy befogadja és felfedezze kegyelmének kijelentését. Úgy véljük, hogy ebben rejlik az Ő jóságának valódi áldása.

Ezért nem hisszük, hanem halálos tévedésnek tartjuk, hogy a földi életben elért siker egyenlő lenne Isten áldásával, és hogy a veszteség szükségszerűen az ítélet vagy a kárhozat jele lenne. A Szentírás azt tanítja nekünk, hogy az életben elért jólét megkeményíti a nem újjászületett ember szívét az Istennel szembeni ellenkezésben, és ezért átok lehet egy ember vagy egy nép számára. Hisszük, hogy mind jóban, mind rosszban egyaránt meg kell őriznünk bizalmunkat Mennyei Atyánkban, és hogy nem lehetünk elég hálásak azért az ajándékért, hogy megismerhettük Krisztust, szolgálhatjuk Őt, és helyet készíthetünk az Ő Országának.

IV.

Hisszük és valljuk, hogy Isten ősidők óta kiválasztotta Izráel népét kijelentésének befogadására, hogy ők legyenek annak hordozói Jézus, a Messiás eljöveteleig, aki abból a népből született, és engedelmeskedve Neki, hirdessék jelenlétét a világnak. Izráel ezt a küldetést Isten érthetetlen kegyelméből kapta, mert nem volt jobb, nem volt méltóbb, nem volt alkalmasabb, mint a többi nemzet. De az Úr erre a népre bízta az Ő Igéjét, hogy aki Istenhez jön, betagozódjon Izraelbe.

Ezért hisszük, hogy aki Izrael ellen fordul, az Izrael Istene ellen is fordul. Izrael ugyan engedetlen volt és megvetette küldetésének csodáját, amikor keresztre feszítette az Uraknak Urát. Igaz, hogy Isten egy időre megkeményítette Izrael szívét, de ebben a kérdésben Isten és Izrael között senki sem avatkozhat be öntelten és gőgösen. Mindenki, aki nem Izraelből származik, meg kell látnia Izraelben az isteni szabad kiválasztás jelét és az emberiség általános engedetlenségének jelét is. Mindazok, akik Izraelből származnak, a Messiáshoz való megtérésükben találják meg küldetésüket, amikor

beteljesednek az apostol szavai: „ameddig a pogányok teljessége bemegy. És így az egész Izráel megtartatik.” (Róma 11,25.)

Ezért az antiszemitizmust sokkal súlyosabbnak tartjuk, mint egy embertelen faji ideológiát. Úgy tekintünk rá, mint a lázadás egyik legkonokabb és leghalálosabb formájára, ami a szent és irgalmas Isten ellen irányul, akinek nevét hirdetjük.

V.

Hisszük és valljuk, hogy Isten által kijelölt időben Izráelből született a világ Üdvözítője, Izráel és a pogányok Megváltója: Jézus Krisztus, Isten és ember, Isten és Mária fia. Hisszük, hogy ő hordozta helyettünk és érettünk Isten ítéletét bűneinkért, és hogy őbenne kaptuk meg az Isten előtti bűnbocsánatot és igazságot. Ő az, aki magában egyesíti Istent és az embert, aki magára vette Isten bűn ellen való haragját, és elnyerte számunkra a feloldozást, így kijelentve nekünk az örök szeretetet. Elvette szívünkől az Isten iránti haragot, és bevezetett minket az Ő szövetségébe. Halálával és feltámadásával megváltott minket. Ő a mi Urunk, de nemcsak a miénk, hanem minden népnek Ura, hiszen Neki adatott minden hatalom mennyen és földön. Egy nap eljön, hogy minden embert megítéljen az evangéliuma szerint.

Ezért nem hisszük, hanem halálos bálványimádásnak tartjuk, hogy valami vagy valaki teljes értelemben „Úr” lehet felettünk, vagy teljes hatalmat gyakorolhat felettünk, hiszen ez a legszörnyűbb zsarnoksághoz vezet. Inkább testestől-lelkestől, azaz „totálisan”⁵³⁸ Jézus Krisztus a tulajdonai vagyunk. Ezért nem hisszük, hogy igazságos Urunk uralma csak lelkünkre terjed ki, tehát más hatalom, legyen az állam, nemzet vagy vezető, korlátlan uralmat gyakorolhatna testünk felett. Engedelmisségünk előrébb való Megváltónk, Jézus Krisztus iránt minden más engedelmisségnél, még a törvényes engedelmisségnél is, mint például a szülők és a polgári hatóságok iránti engedelmisségnél is.

VI.

Hisszük és valljuk, hogy Isten, mint Atya és Fiú kiárasztotta a Szentlelkét az emberiségre, akik test szerint valók. E Lélek megszabadít minket a hitetlenségtől a hitre, megszentel engedelmisségre, újra a bálványimádásból Isten imádásához hív. Isten Lelke megtanít minket, hogy megértsük a kegyelem evangéliumát üdvösségünkért, egyesít minket Krisztus Urunkkal,

⁵³⁸ Az eredeti a „totaal” szót használja, az angol a totality-t. Ami egyszerre utal a Heidelbergi Káté 1. kérdés-feleletére és a totális állam elutasítására.

és megerősít minket a hit engedelmességére. E Lélek, azaz Krisztus Lelke nélkül képtelenek vagyunk a jóra, és mindig hajlamosak vagyunk szembefordulni Istennel és az Ő Igéjével. De a Szentlélek irgalmasan megőríz minket, hogy ragaszkodjunk Isten Igéjéhez, amelyben van a mi megigazulásunk és a mi életünk, és átvezet minket e földi életen Üdvözítőnk második eljövételének napjáig.

Ezért nem hisszük, hanem halálos tévedésként utasítjuk el azt, hogy az üdvösségnek a megértése és a valódi megszentelődés lehetséges volna Krisztus Lelkének kitöltetése nélkül. Nem hisszük, hogy egy új lélek valóban megszülethet az emberekben a Szentlélek munkálkodása nélkül. Nem hisszük, hogy helyes a holland nép „újjászületéséről” beszélni, amikor egy új ideológia megjelenéséről van szó, amely csak elszakíthat minket Jézus Krisztustól. Krisztus azt mondta a Szentlélekről, aki újjászül minket az Úr iránti engedelmes életre, hogy bizonyosságot tesz róla és megdicsőíti őt, és „az Övéből vesz”.

VII.

Hisszük és valljuk, hogy Jézus Krisztus az egész emberi nemzetségből az Ő egyházát gyűjti egybe, hogy az evangélium hirdetése által tegyen bizonyosságot. Ez az egyház azoknak a gyülekezete, akik maguk hallották és befogadták a bűnbocsánatról szóló örömhírt, és ezért buzgón tanúskodnak a megváltás evangéliumáról a világban. Azok gyülekezete ez, akik elhívást kaptak, hogy törekedjenek a Krisztusnak való engedelmességre.⁵³⁹ Mert az egyház Ura a világ Ura is. Az ő evangéliuma mindenkinek szól, aki a földön él.

Ezért nem hisszük, hanem a leghalálosabb tévedésként utasítjuk el, hogy bármi vagy bárki az egyház útjában állhat, amikor mindenki számára hirdeti a bűnök bocsánatát, és mindenkitől Krisztus iránti engedelmisséget kér.

Nem hisszük, hogy bárkinek is bárhol a világon joga lenne korlátozni az evangélium hirdetésének szabadságát vagy az engedelmisség szabadságát.

Nem hisszük, hogy Jézus Krisztus Egyházán belül bármilyen faji megkülönböztetésnek helye lenne, mert az egyház és a világ Ura adott parancsot arra, hogy az evangéliumot hirdessük minden népnek, és megkereszteljük őket az Atya, a Fiú és a Szentlélek nevében.

⁵³⁹ Az 1944-ben megjelent angol változat kiegészíti: „hogyan ezt az engedelmisséget kérjék mindenkitől.” „to demand the same obedience from all.”

VIII.

Hisszük és valljuk, hogy Isten joga felettünk és az általa adott kegyelem minket először a szent keresztségben nyilvánul és pecsételődik meg. Abban hirdetik és ígérik meg számunkra a bűnök bocsánatát, még mielőtt mi magunk tudnánk, hogy rászorulunk. Isten kegyelme megelőzte a mi bűneinket, és már életünk legelejétől kijelöli számunkra az örök Királyságba való bemenetelünket. Így tudjuk, hogy ebben az életben és ebből az életből elhív a kegyelem életére és Isten szolgálatára.

Ezért nem hisszük, hogy bárki vagy bármi másnak joga lenne egy gyermeket a nagykorúsága előtt magának követelni. Csak Isten rendelkezik felettünk teljes joggal, és már azelőtt igényt formál ránk, még mielőtt döntés képességére jutnánk. Ezért úgy véljük, hogy azok a politikai szervezetek vagy pártok, melyek gyermekeket használnak világnézeti propagandájukba, megsértik Isten kizárólagos jogát. A gyermekek nevelésének felelőssége elsősorban a szülőknek a feladata, akik gyermeküket megkeresztelték, továbbá Jézus Krisztus Egyházának, akitől a gyermekek is elhívást kaptak.

IX.

Hisszük és valljuk, hogy Jézus Krisztus az úrvacsorát azért rendelte, hogy gyülekezete körülötte összegyűljön, és megvallja az Ő halálát és feltámadását. Ott valljuk meg magunkat bűnösöknek, akik a bűnbocsánatból élünk. Ott valljuk magunkat kegyelemben fogadottnak, akik üdvösséget találnak Megváltójuk keresztyében. Mert ott valljuk meg Őt, aki önmagát adta értünk és nekünk.

Így a gyülekezet valóban egyesül egy hitben és egy hitvallásban, igazi testvéri szeretetben. Ha hálátelt szívvel ünnepeljük a sákramentumot, mint az isteni szeretet jelét és pecsétjét, ott felébred bennünk a szeretet egymás és mindenki iránt.

Ezért nem hisszük, hanem korunk egyik legpusztítóbb csábításának tartjuk, hogy megbocsátható lenne, ha hagyjuk magunkat elragadtatni az - egyébként érthető – gyűlöletérzés által, amely elhatalmasodhat felettünk. Érzéseinket Jézus Krisztus engedelmességében kell megőriznünk. Ő szeretett minket, bár méltatlanok vagyunk, mégis meghalt értünk, bűnösökért. Őt követve arra kaptunk elhívást, hogy szeressük ellenségeinket. A társadalomban az igazságosság nagy ügyét a törvényes kormányzat tartja fent. Ezt nem szolgálják a kontrollálatlan és rendezetlen gyűlölet- és bosszúvágyak.

X.

Hisszük, hogy az emberi nem „egy vérből” [ApCsel 17:26] teremtetett, de az emberek gőgje miatt az emberi társadalom egysége széttört, és számos nép lett belőle, melyek bár összetartoznak, mégis elidegenedtek egymástól (1Móz 11). Mégis, Isten türelme révén megmaradt a lehetőség, hogy bizonyos mértékben együtt éljünk ezen a világon. Egy néphez tartozunk, amelyhez származásunk, nyelvünk, kultúránk és közös történelmünk köt minket. Ennek áldását Isten gondviselő jóságának ajándékaként fogadhatjuk, aki nem akarta, hogy teljesen egyedül, védelem és jogok nélkül éljünk a világon.

Ezért nem hisszük, hanem mint korunk egyik legsúlyosabb tévedését, elutasítjuk, hogy minden népnek külön istenképe lenne, és hogy Krisztus Lelke minden népben sajátos alakot akarna öltetni. Elutasítjuk, mint antikrisztusi tanítást, hogy mindennek a nép jólétének kell alárendelni. És amikor azt tanítják, hogy a nép érdeke határozza meg, mi a jó és mi a rossz, akkor azt minden jog megsemmisítésének és minden rossznak a szentesítésének tartjuk, és ezért Isten akarata kifordításának, hiszen megadta nekünk és adott lehetőséget, hogy a népek közösségében éljünk.

XI.

Hisszük, hogy Isten megbízta a kormányt azzal, hogy fenntartsa a rendet a nép életében, biztosítsa az igazságosságot és a törvényességet, megbüntesse a gonoszokat és megvédje a jókat. Hisszük, hogy a kormányzat minden jogszerű és méltányos ügyben engedelmességet követelhet alattvalóitól, az alattvalók viszont elvárhatják a kormányzattól, hogy a rá bízott feladatnak megfelelően igazságosan járjon el. Hisszük, hogy a kormányzat is alattvaló, mégpedig mindenkinek Urának, Jézus Krisztusnak, akinek kegyelméből kormányoz. Hisszük, hogy a kormány is neki tartozik elszámolással, és hogy ezért a Krisztusnak való engedelmesség bizonyos esetekben a kormánynak való engedetlenséget jelenthet az állampolgárok számára. Mert „inkább Istennek kell engedelmeskedni, semmint az embereknek”. [ApCsel 5:29].

Ezért nem hisszük, hanem halálos tévedésnek tartjuk, amely sokakat elidegenídhethet az Úr Jézus Krisztustól, hogy a kormányzatnak valaha is abszolút hatalma lenne az emberek felett. Nem hisszük, hogy a hatóságnak hatalma vagy joga lenne olyanokat elrendelni, amelyek ellentétesek Krisztus, a világ Urának parancsaival.

Hisszük, hogy ilyen esetekben a hatóság nemcsak túllépi hivatalának határait, hanem épp ellenkezőjébe, anarchikus zsarnokságba süllyed. Az ilyen hatalomnak való engedetlenség

azokban, melyeket Isten Igéje tilt, nekünk annak dicsőítése, akinek mindenben engedelmességgel tartozunk. A keresztények akkor elfogadják a szenvedést az evangéliumért.

XII.

Hisszük és valljuk, hogy mi Isten országát, az új eget és az új földet várjuk, amelyben igazság lakik. [2 Péter 3:13]. Hisszük, hogy ez az ország Jézus Krisztusban eljött, de most még rejtve van, és csak akkor fog nyilvánvalóvá lenni, amikor Ő dicsőségben visszatér, hogy ítélkezzen az élők és a holtak felett. Hisszük, hogy e rövid földi életben – „hamar elmúlik minden”⁵⁴⁰ – el kell fogadnunk a várakozásunk gyakorlati következményeit azáltal, hogy nap mint nap törekszünk az igazságra, amelyet az eljövendő királyságban⁵⁴¹ várunk. Mert a mi Urunk Jézus Krisztus azt mondta: „keressétek először Istennek országát és az ő igazságát, és ezek mind megadatnak néktek.” [Mt. 6: 33].

Ezért nem hisszük, hogy bármely más birodalom megakadályozhatna minket, hogy a mennyei királyság felé vezető úton az igazságot és az engedelmességet keressük. Halálos tévedésnek tartjuk azt, hogy Isten országa csak a lelket és az örökkévalóságot érinti, és hogy bármely más birodalom is elfoglalhat⁵⁴² minket ebben a földi életben. Hiszen hogyan várhatnánk el Krisztus ítélőszéke előtt olyan igazságot, amelyet itt a földön nem kerestünk?

XIII.

Hisszük és valljuk, hogy a jövő Jézus Krisztus kezében van. Várjuk a napot, amikor eljön, hogy ítéljen élők és holtakat. Akkor segítségére lesz szegény és nyomorult népének, és igaznak nyilvánítja mindazokat, akiknek nincs más igazságuk, csak Ő, az Úr, a mi igazságunk. Azon a napon láthatóvá lesz, hogy a keresztény egyház ügye, bár úgy tűnik, hogy ez a földön szinte megsemmisül, valójában Isten Fiának igaz és szent ügye. Ezért hisszük az apostoli szava szerint, hogy „amiket most szenvedünk, nem hasonlíthatók ahhoz a dicsőséghez, mely nékünk megjelentetik”. [Róm 8:18]. Akkor eljön Isten országa, az új ég és az új föld, ahol az igazság lakozik. Minden igazságtalanság véglegesen és teljesen legyőzetik, és minden nemzedék, nyelv, nép és nemzet dicsőíteni fogja Istent.

⁵⁴⁰ Utalás a holland himnuszra.

⁵⁴¹ A holland eredetiben királyság volt, aminek volt egy politikai felhangja is, utalva a Londonban élő királyi családra.

⁵⁴² „in beslag zou mogen nemen”

XII. 2. Fjellbu prépost ige hirdetése⁵⁴³

With deep sorrow, God looks at those who are thinking according to the opportunistic view. The devil always tries tricks to make us take care of ourselves instead of performing the will of God. When God tells us what he demands, the devil is whispering into our ears: "Be careful!" The devil is whispering into the ears of Civil Service employees and other employees: "You may risk being dismissed." The devil is whispering into the ears of merchants and others: "You may risk losing your customers."

But Jesus speaks to those who have left house, brothers and sisters, parents and children, or property for His name. Have we left everything? I do not think, first of all, of the visible things which we can leave. It is possible "to live in castles and to nevertheless have left everything; it is possible to live in a humble hut and yet have sacrificed very little."

In the first place I am thinking of that which makes the spirit and the will free. What really matters is to join the cause of Christ and God in such a way that you can sacrifice everything when asked without getting anything in return, without expecting any reward.

In these serious times we have to be confident that everything shall become new. Follow Jesus! I often think of what will happen when the war is over. I remember the years after the last war. Hope lived that everything would become new. Between these two wars ideologies had their springtime. And these ideologies had as their aim that everything should become new. But now we must have learned that nothing becomes new if we are not following Jesus, if we are not letting our ideologies be decided by the spirit and might of Christ.

Only when the Son of Man sits on His glittering throne do all things become new. Towards that goal we shall work. To reach that goal is worth leaving everything. But who shall govern in the new times to come? Only those who are not thinking of what they are going to receive in return, who are not seeking anything for themselves, their party, or their class. Not selfish people but wholehearted warriors of Christ. Will you be one of them? The chance to follow Jesus is free to all classes, nations and races.

⁵⁴³ Höye – Ager: *The fight of the Norwegian Church against Nazism*. 77-79.

Fordítás:

Az igehirdetés alapigéje Máté evangéliuma 19, 27-30. volt.⁵⁴⁴

Isten mély fájdalommal tekint azokra, akik opportunistáknak szemlélet szerint gondolkodnak. A gonosz mindig trükkökkel próbál rávenni minket, hogy magunkkal törődjünk ahelyett, hogy Isten akaratát követnénk. Amikor Isten kijelenti nekünk akaratát, a gonosz a fülünkbe súgja: „Légy óvatos!” Az ördög a közszolgálati alkalmazottak és más dolgozók fülébe súgja: „Kockáztatod, hogy elbocsátanak.” Az ördög a kereskedők és mások fülébe súgja: „Kockáztatod, hogy elveszíted az ügyfeleidet.”

De Jézus azokhoz szól, akik elhagyták házukat, testvéreiket, szüleiket és gyermekeiket vagy vagyonukat az Ő nevéért. Mi mindent elhagytunk? Először is nem a látható dolgokra gondolok, amelyeket elhagyhatunk. Lehetséges, hogy „kastélyokban élünk, és mégis mindent elhagytunk”; lehetséges, hogy szerény körülményekben élünk, és mégis nagyon keveset áldoztunk fel”.

Elsősorban arra gondolok, ami a lelket és az akaratot szabaddá teszi. Az igazán fontos az, hogy Krisztus és Isten ügyéhez úgy csatlakozzunk, hogy mindent feláldozzunk, ha kéri, anélkül, hogy bármit is kapnánk cserébe, anélkül, hogy bármilyen jutalmat várnánk.

Ezekben a nehéz időkben bízunk kell abban, hogy minden újjá fog születni. Kövessétek Jézust! Gyakran gondolok arra, mi fog történni, amikor a háború véget ér. Emlékszem az utolsó háború utáni évekre. Élt bennünk a remény, hogy minden újjá fog születni. A két háború között az ideológiák virágkorukat élték.

Ezeknek az ideológiáknak az volt a célja, hogy minden újjá legyen. De mostanra már meg kellett tanulnunk, hogy semmi sem születik újjá, ha nem követjük Jézust, ha nem hagyjuk, hogy ideológiáinkat Krisztus lelke és ereje határozza meg.

Csak, amikor az Ember Fia ráül ragyogó trónjára lesz minden újjá. E cél érdekében fogunk munkálkodni. E cél eléréseért érdemes mindent feladni. De ki fog uralkodni az új időkben, ami eljön? Csak azok, akik nem gondolnak arra, hogy mit kapnak cserébe, akik nem

⁵⁴⁴ „27 Ekkor megszólalt Péter, és ezt kérdezte: Mi elhagytunk mindent, és követtünk téged, hát velünk mi lesz? 28 Jézus erre ezt mondta nekik: Bizony mondom nektek, hogy ti, akik követtetek engem, a megújult világban, amikor az Emberfia beül dicsőségének trónszékébe, ti is tizenkét trónszékbe ültök, és ítéletet tartotok Izráel tizenkét törzse felett.

29 És mindenki, aki elhagyta házáat vagy testvéreit, apját vagy anyját, gyermekeit vagy földjeit az én nevemért, a százszorosát kapja, és megörökli az örök életet.

30 De sok elsőből lesz utolsó, és utolsóból első.”

keresnek semmit maguknak, pártjuknak vagy társadalmi rétegüknek. Nem önző emberek, hanem Krisztus teljes szívű harcosai. Te is közéjük fogsz tartozni? Minden társadalmi réteg, nemzet és faj számára szabad Jézust követni.

XII. 3. Kaj Munk ige hirdetése⁵⁴⁵

God and Caesar. "Christianity takes orders from nobody"

In the Gospel of St. Matthew, it is written of Jesus: [Mt 22:15-22.]

We know now that the Herodians and Pharisees formed some kind of Coalition Government. The two parties had little in common, except their hatred of Christ. See how politely they approach Him—they are obviously men of culture! "Master, we know that thou art true, and teachest the way of God in truth, neither carest thou for any man: for thou regardest not the person of men." How finely they express themselves -we are almost moved to tears!

There is one peculiar thing about all men of such mettle. When they think they are lying, what they tell in fact is the pure and simple truth. And when they imagine they are telling the truth, one is safe in assuming that they are telling lies.

They framed their question, of course, as a trap to catch Jesus. They made a blatant attempt to trick Him into an indiscretion. It would have been the easiest thing in the world for Him to get round them. He need only have said: "Problems regarding tribute to Caesar do not come within my sphere. The kingdoms of the earth are not my concern. I am interested only in the Kingdom of Heaven."

Our Saviour could easily have avoided committing Himself. He knew perfectly well how dangerous it would have been to offend the most powerful parties in the State.

Now He opens His lips to speak. His answer is awaited eagerly. Is He the Christ or will He run away? His first word is one of plain, well-placed abuse. "Ye hypocrites," He says.

Not, perhaps, very urbane, but good, plain speech. Now the parties know where they stand.

"Show me the tribute-money."

This is not a man who hesitates and wavers. The reply is ready, the moment the question is asked.

"Whose is this image and superscription?"

⁵⁴⁵ Kaj Munk: *Four sermons*. (Ford. John M. Jensen.) Lutheran Publishing House, Blair, Nebraska, USA, 1944. 33-36.

“Caesar’s.”

“Render therefore unto Caesar the things which are Caesar’s, and unto God the things that are God’s.”

For the time being the situation is saved. There is nothing to add or to subtract. But a reply has been given which remains true for all time, throughout all ages. No dead rule, but the word of life!, A living and inspiring answer!

It has been made our duty as Christians to render unto Caesar the things that belong to him, and we have obeyed the command. We have been the most law-abiding citizens imaginable. But if Caesar were to demand of us more than actually belonged to him, no one would rise in rebellion more surely than we. We should be indomitable. Year after year, decade after decade, century after century-until victory were ours.

The Emperor may ask much of us: our money, our labor, our health, the best years of our youth, our lives.

But if he demanded that we should call black white, tyranny liberty, violence justice, we should answer: "It is written, Thou shalt have none other gods but me." And if he made the demand again, we should reply: "It is further written, Thou shalt not take the name of the Lord thy God in vain." Let him come with his lions and his tigers, with his gallows and his stakes. That the blood of Christians is a seed, is a saying that existed as long ago as the days of the first Christian church. We conquer by our death. We must obey God before man.

Render unto Caesar those things which are Caesar's, and unto God those things that are God's. The Christian belongs to both these vast kingdoms. But if they clash, then he knows immediately to which is his greatest obligation.

Well, all this sounds very reasonable. But, Christianity, we are told, must remain non-political. Who tells us this? Christianity takes orders from nobody. But, let's have it so. Let us say that Christianity is non-political. It's as true to say that Christianity is non-political as to say that it is political.

You can be a Conservative, or a Communist, or anything between the two, and at the same time be a Christian. Christianity is revealed by the manner in which one is a Conservative or a Communist. But it is nonsense to say that religion must keep its nose out of the affairs of this world.

Keep politics out of the Church, we hear it said. We hear enough about politics on the wireless, and we read enough about it in the newspapers! Let us be free from it in God's House!

But in what manner are politics presented to us on the wireless and through the press? Perhaps in God's House we should hear about it in a different way from that to which we are accustomed outside. In God's House we expect to hear the things of this world judged in the light of God's Word.

Cesar, too, must be considered in church, and Caesar in relation to God.

There are those who would like us to believe that the Church is only a place of refuge for the soul. It is not the business, they say, of the Church to concern itself with things other than the saving of souls.

Well, that's a pretty sort of religion! If only little So-and- So can be kept out of harm's way while he's alive and find his seat in Heaven, what business of his are his neighbors of this world? Let it go to Hell! Such would certainly be a religion to the liking of Caesar! Upon such a religion he would be happy to bestow the favors of the State! For such teaching would never cross his path! Nor would it embarrass him in any way! The name of this religion is - Blasphemy!

But, some people tell me, the Church is a holy place. Divine service must be celebrated in an atmosphere of sublime calm! But what if such calm is obtained by subterfuge and by lies? Divine service which is afraid of the truth is the Devil's service. For truth is neither calm, nor serene, nor dignified. Truth bites and scratches and strikes. Truth is of no importance to the cautious. All the cautious want is an armchair! What is the meaning of this absurd demand laid upon the Church, that it should be cautious? Was Christ cautious? Were the martyrs cautious? "Hush, hush, hush" is the watchword of the present day. Otherwise there may be serious consequences for the country and the nation! That may well be, but the way of apostasy and double-dealing may be fraught with consequences even graver.

I prefer Jesus. "Hypocrites and whited sepulchres." That was what He called the political leaders of His country. "Remember me to that old fox," said He, referring to Herod, who fawned upon the Roman army of occupation in Palestine. Things will not be better in Denmark until the Danish people have learned their lesson from the courage of Christ!

Fordítás:

Isten és a császár. „A kereszténység senkinek sem engedelmeskedik”

Máté evangéliumában így írnak Jézusról: [Máté 22, 15-22.]

Ma már tudjuk, hogy a herodiánusok és a farizeusok valamiféle koalíciós kormányt alkottak. A két pártnak alig volt közös vonása, kivéve a Krisztus iránti közös gyűlöletüket. Nézzük csak, milyen udvariasan szólítják meg Őt – nyilvánvalóan művelt emberek! „Mester, tudjuk, hogy igaz ember vagy, és az Isten útját az igazsághoz ragaszkodva tanítod, és nem törödsz azzal, hogy ki mit mond, mert nem veszed figyelembe az emberek tekintélyét.” Milyen szépen fejezik ki magukat – szinte elérékenyülünk!

Van egy sajátossága az efféle embereknek. Amikor azt hiszik, hogy hazudnak, valójában a tiszta és egyszerű igazságot mondják. Amikor pedig azt képzelik, hogy az igazat mondják, nyugodtan feltételezhetjük, hogy hazudnak.

Természetesen úgy fogalmazták meg a kérdésüket, hogy csapdába ejtsék Jézust. Nyíltan próbálták rávenni, hogy elkövessen egy hibát. Könnyűszerrel kijátszani volna őket. Csak annyit kellett volna mondania: „A császárnak fizetendő adóval kapcsolatos kérdések nem tartoznak a hatáskörömbe. A földi királyságok nem érdekelnek. Engem csak a mennyek országa érdekel.”

Megváltónk könnyedén kitérhetett volna a válasz elől. Tökéletesen tudta, milyen veszélyes lett volna megsérteni az állam leghatalmasabb pártjait.

Most kinyitja száját, hogy beszéljen. Válaszát izgatottan várják. Ő a Krisztus, vagy inkább elmenekül? Első szava egy egyszerű, jól helyezett dorgálás. „Ti képmutatók” – mondja.

Talán nem túl udvarias, de jó, egyértelmű beszéd. Most már a pártok tudják, hol állnak.

„Mutassátok meg az adópénzt!”

Ez nem olyan ember, aki habozik és ingadozik. A válasz készen áll, amint a kérdés felmerül.

„Kinek a képe és felirata van ezen?”

„A császáré.”

„Adjátok meg azért a császárnak, ami a császáré, és Istennek, ami az Istené.”

Egyelőre a helyzet megoldódott. Nincs mit hozzátenni vagy elvenni belőle. De olyan választ kaptunk, amely örökre érvényes marad, minden korszakban. Nem holt szabály, hanem az élet szava! Egy élő és inspiráló válasz!

Keresztény kötelességünké vált, miszerint a császárnak adtuk, ami az övé, és engedelmeskedtünk ennek a parancsnak. A legtörvénytisztelőbb polgárok voltunk, akiket el lehet képzelni. De ha a császár többet követelne tőlünk, mint ami ténylegesen az övé, senki sem lázadna fel biztosabban, mint mi. Hajthatatlanok lennénk. Évről évre, évtizedről évtizedre, századról századra – amíg a győzelem a miénk nem lesz.

A császár sokat kérhet tőlünk: a pénzünket, a munkánkat, az egészségünket, fiatalságunk legjobb éveit, az életünket.

De ha azt követelné, hogy a feketét fehérnek, a zsarnokságot szabadságnak, az erőszakot igazságosságnak nevezzük, azt kellene válaszolnunk: „Írva van: Nincs más Istened rajtam kívül.” És ha újra megismételné a követelést, azt kellene válaszolnunk: „Továbbá írva van: Ne vedd hiába az Úr, a te Istened nevét.” Jöjjön csak az oroszlánjaival és tigriseivel, a bitófáival és máglyáival. Már az első keresztény egyház idején is létezett az a mondás, miszerint a keresztények vére magvetés. Halálunkkal győzünk. Istennek kell inkább engedni, hogysen embereknek.

Adjátok meg azért a császárnak, ami a császáré, és Istennek, ami az Istené. A keresztény mindkét hatalmas birodalomhoz tartozik. De ha összeütköznek, akkor azonnal tudja, melyik iránti kötelezettsége a legnagyobb.

Nos, mindez nagyon ésszerűnek hangzik. De azt mondják, hogy a kereszténységnek politikamentesnek kell maradnia. Ki mondja ezt nekünk? A kereszténység senkitől sem fogad el parancsokat. De legyen így. Tegyük fel, hogy a kereszténység politikamentes. Ugyanannyira igaz az, hogy a kereszténység politikamentes, mint azt, hogy politizál.

Lehetsz konzervatív vagy kommunista, vagy bármi a kettő között, és ugyanakkor keresztény is. A kereszténység abban nyilvánul meg, ahogyan valaki konzervatív vagy kommunista. De badarság azt állítani, hogy a vallásnak ki kell maradnia a világ ügyeiből.

Halljuk, hogy azt mondják, hogy tartsuk távol az egyháztól a politikát. Eleget hallunk a politikáról a rádióban, és eleget olvasunk róla az újságokban! Legyünk szabadok tőle Isten házában!

De hogyan találják nekünk a politikát a rádióban és a sajtóban? Talán Isten házában másképp kellene hallanunk erről, mint ahogyan kint szoktuk. Isten házában azt várjuk, hogy a világ dolgait Isten Igéjének fényében ítéljék meg.

A császárt is figyelembe kell venni a templomban, és a császárt Istenhez viszonyítva.

Vannak, akik azt szeretnék elhitetni velünk, hogy az egyház csupán a lélek menedéke. Azt mondják, nem az egyház dolga, hogy a lelkek üdvözülésén kívül más dolgokkal foglalkozzon.

Nos, ez aztán szép kis vallás! Ha csak a kis XY-t lehet megóvni a bajtól, amíg él, és helyet talál a mennyben, mi köze van neki a földi szomszédjaihoz? Menjen az egész világ a pokolba! Ez bizonyosan egy olyan vallás lenne, amely tetszene a császárnak! Egy ilyen vallást szívesen részesíteném az állam kegyei! Mert egy ilyen tanítás soha nem keresztezné az útját! És semmilyen módon nem hozná kellemetlen helyzetbe! Ennek a vallásnak a neve: istenkáromlás!

De, mondják egyesek, az egyház szent hely. Az istentiszteletet magasztos nyugalom légkörében kell megünnepelni! De mi van, ha ezt a nyugalmat csalással és hazugságokkal érik el? Az istentisztelet, amely fél az igazságtól, az ördög szolgálata. Mert az igazság sem nyugodt, sem derűs, sem méltóságteljes. Az igazság harap, karcos és csap. Az igazság nem fontos az óvatosoknak. Az óvatosok csak egy puha fotelt akarnak! Mit jelent ez az abszurd követelés, amelyet az egyházra kényszerítenek, hogy óvatosnak kell lennie? Krisztus óvatos volt? A mártírok óvatosak voltak? „Csitt, csitt, csitt” – ez a mai jelszó. Ellenkező esetben súlyos következményei lehetnek az országra és a nemzetre nézve! Lehet, hogy így van, de a hitehagyás és a kétszínűség útja még súlyosabb következményekkel járhat.

Én Jézust részesítem előnyben. „Képmutatók és fehérre meszelt sírok.” Így nevezte hazája politikai vezetőit. „Menjetek és mondjátok meg annak a rókának...” – mondta Heródesre utalva, aki a Palesztinában állomásozó római megszálló hadsereg talpnyalója volt. Dániában addig nem lesz jobb a helyzet, amíg a dán nép meg nem tanulja Krisztus bátorságát!

XII. 4. Wang Ming-dao: „Mert mi hiszünk!”, 1955.⁵⁴⁶

Wang Ming-dao: We, Because of Faith

During the past thirty years the churches of China, like other churches throughout the world, have had within them a conflict of faith between fundamentalists and modernists. Fundamentalists believe in the fundamental doctrines: The Bible is the revelation of God; the Christ recorded in the Scriptures was born of a virgin; He performed many miracles during His ministry on earth; He gave His life and shed His blood on Calvary for all Mankind; He completed the great work of salvation; after three days He rose bodily from death and left the grave; forty days later He was received into Heaven where He sits at the right hand of God; in the future He will come again to earth and receive His disciples; He will give them resurrected, transformed, spiritual, and immortal bodies like His own glorious body after the Resurrection; He will exercise judgment on earth and finally set up His heavenly kingdom.

But modernists evidently do not believe these essential doctrines. They do not come out into the open and deny the doctrines; they simply interpret them in a hazy and ambiguous way; they say that they believe but only express the truth in a different way from the fundamentalists.

Here I shall quote a passage from Y.T. Wu's book, *Darkness and Light*, to make clear the wide difference between the fundamentalists and the modernists. Speaking of these two schools, Y. T. Wu says:

The decade following World War I was a period of unprecedented capitalist prosperity, especially in the United States. Many factors were responsible: the development of science, the advance of technology, the swift increase of production, the rise of standards of living, and behind all these achievements the growth of human reason and thought. Man could use reason to understand the world, to augment his own happiness, to solve his difficult problems. This new confidence when applied to Christian thought became modernism. Modernism opposes fundamentalism; the former represents progressive thought, the latter conservative thought. The struggle of these two schools of theology moves about five main issues.

⁵⁴⁶ Francis P. Jones (szerk.): *Documents of the Three-Self Movement. Source Materials for the study of the Protestant Church in Communist China*. Far Eastern Office, Division of Foreign Missions, National Council of the Churches of Christ in the U.S.A. New York City, New York, USA, 1963. 99-114.

The first issue is related to the Bible itself. Fundamentalists consider that every word and phrase has been revealed by God and therefore can contain no errors whatsoever. Modernists, using the methods of higher criticism, declare that the Bible, while a revelation from God, cannot be literally interpreted. The Bible faithfully records man's search for God, and God's continuing and progressive revelation to man. The Bible is not a textbook of infallible science or history. It is a dependable guide for faith and life. The Bible record covers a thousand years; it is unthinkable that traditions and stories ever spanning a period should be without a single error. The Genesis account of the origin of man is a crucial point in this theological debate. The fundamentalists say that man is the result of supernatural creation, while modernists accept the theory of evolution and see man emerging by a process of natural development, possibly through spontaneous descent from the primates.

The second issue between modernists and fundamentalists is with regard to the coming of Christ. Fundamentalists believe that His birth was supernatural, from the womb of a virgin. Modernists regard this story as allegorical; they don't deny the Incarnation, neither do they tie the Incarnation inseparably to the Virgin Birth.

The third issue is the atonement of Christ. Fundamentalists believe that Jesus' death on the Cross was a sacrifice to ransom man from sin; by this He turned the wrath of God into forgiveness. This was a basic belief of the seventeenth-century religious revolution. But twentieth-century modernists see the Cross as a demonstration of the power of God's love; because of this we may become one with God. It is not necessary for us to believe in a God of wrath who demands a price for our redemption.

The fourth issue is the Resurrection. The Apostles' Creed declares: "I believe in the Resurrection of the Body." This creed was a creation of the third century. Christians of that time, like the Egyptians, believed that resurrection of the spirit was impossible without resurrection of the body. Fundamentalists believe that Jesus' physical resurrection is an essential truth; otherwise, Jesus could not have overcome death and decay. Modernists don't deny the Resurrection; neither do they insist that there must have been a physical resurrection. Paul himself believed in only a spiritual resurrection. In any case, modernists do not consider belief in the bodily resurrection of vital importance to Christian faith.

A final issue between these two schools of theology is the Second Coming of Jesus. Fundamentalists, along with Paul and the primitive Christians, believe that Jesus will come in person very soon, upon the clouds back to the earth. Modernists consider the teaching about the

Second Coming a firm of poetic symbolism depicting the triumph of good over evil; they see the progress of the world taking place by gradual evolution and not by catastrophic change such as the Hebrew people expected in their historical hope for a Messiah.

Some describe the difference between the two schools this way: the fundamentalists are fixed and unchanging in their beliefs while modernists are open-minded. It is easy for the former to become obstinate and bigoted.

On the other hand, the open-minded modernists may at times cause others to waver in their faith and lose their moral and religious certainty.

In the several years of sharp debate between fundamentalism and modernism, 1922 was the most critical year. Bishop Manning of New York was the outstanding exponent of fundamentalism, while Dr. Harry Emerson Fosdick, a professor in Union Theological Seminary, was the strong general of the modernist forces. Fosdick's name is well known to the Chinese people. Several of his popular books have been translated and published by Association Press: *The Manhood of the Master; the Meaning of Faith; The Meaning of Prayer; the Meaning of Service*; and his most recent volume, *Guide to the Understanding of the Bible* (Association Press, 1950, 2nd edition). Y. T. Wu, *Darkness and Light*, section, "Trends of Christian Thought in the Past Thirty Years," pp. 189-191.

What Mr. Wu writes is not mere hearsay. He studied theology and philosophy for three years in the United States. The seminary which he attended belonged to the modernist school. In another chapter Mr. Wu speaks of his own experience:

I studied three years of theology and philosophy in the United States and gained a general idea of all aspects of Christian thought. The school which I attended was recognized at that time as the most progressive seminary in America. Twenty years earlier there had been a heated controversy between the fundamentalists and the modernists. The fundamentalists, stressing faith alone and with no regard for reason, considered the Bible a literally inspired revelation from God. The modernist group advocated the use of a scientific attitude and historical method to criticize and purify the Christian faith. My seminary belonged to the modernist school of theology. - Y. T. Wu, *op. cit.* p. 78.

This disagreement between fundamentalism and modernism prevails in churches everywhere in the world. The line between the two groups is not a denominational line, for the

two types of persons are found in a great many different denominations and churches. In some churches the majority are fundamentalists while in others the greater number are modernists. The main reason for the difference is found in the leadership of the churches. If a church has a fundamentalist leader, he will of course, earnestly preach the basic doctrines of the Bible; church workers and believers in his church will, under his guidance and instruction, emphasize these same doctrines. Those who do not accept the fundamental doctrines will naturally move away from such a church; they will no longer try to teach there in opposition to fundamentalism. On the other hand, if a church has a modernist leader, it is apt to become one with a large proportion of modernist members. Some large denominations have both fundamentalists and modernists in their leadership, in which case the leaders have two choices; either they must "share the same bed but dream different dreams" and put up a mutual bluff, or they must break off all relations and "turn their horses in different directions."

The churches of China have also had theological controversies. Yet, because the gospel has not been preached long in China and the number of believers is not large, because the roll of preachers is infinitely small, and because few fundamentalist preachers have dared to antagonize other people, therefore the controversies have not been as frequent or severe as those which Mr. Wu describes in the United States. Under such conditions the power of the modernist group has gradually increased.

Are disputes between these two theological schools a good or bad phenomenon? Definitely good, I would say. Neither school can or should make concessions to the other. Mr. Wu recognizes that "modernism must oppose fundamentalism." As a matter of fact, fundamentalism must oppose modernism, because modernists with their lips confess faith in the Bible and Christ but in reality they completely overturn the Bible and the Christ of the Bible.

(Here Mr. Wang takes up the five issues referred to by Y. T. Wu one by one and argues at length against the modernist interpretation.)

All is gone! The Virgin Birth of Jesus is an "allegory!" Jesus' redemptive sacrifice - there is no such thing, only a "demonstration of the power of God's love!" Belief in the physical Resurrection has "no vital importance for Christian faith!" Genesis is not credible, the prophets are not to be believed, nor the Gospels, nor the Epistles, nor the witness of the apostles, nor even the words of Jesus Himself! Thus all the essential doctrines of the Bible are denied by these modernists; they are completely overturned. What, I ask, is left? What is left?

Beloved brothers and sisters, such is the faith of the modernists, such is their real face. If I call them a party of unbelievers, am I maligning or offending them?

During the past twenty or thirty years, the larger cities of our country have all witnessed this theological controversy between fundamentalists and modernists. Although it has not been very severe, yet we cannot ignore the existence of such a struggle. The former Dean of Yenching School of Religion (T.C.Chao) wrote a *Biography of Jesus* which enjoyed something like canonical authority among Chinese modernists. The books published by the Association Press have for the most part been written by modernists, including T. C. Chao. Mr. Y. T. Wu also tells us about the books of the arch-modernist, Harry Emerson Fosdick, which were translated and published by the Association Press.

A large number of church leaders, in the cities more than in the rural churches know that there are these two conflicting schools in the Chinese Church, as in the world Church. For thirty years I have constantly spoken and written against modernism. I have warned the Church against what I call the "party of unbelievers." I have cried: "Beware of them, oppose yourselves to them, separate yourselves from them, have no fellowship with them, refuse to unite with them." I have collected various articles in the *Spiritual Food Quarterly* into a book entitled *The True Gospel and the False Gospel*. In another booklet, *How Long Halt Ye Between Two Opinions?* I clearly exposed the fallacies of the unbelievers' party. This is now published in a larger volume, *Some Vital Questions*.

I cannot look at these men who confuse the true teaching of the Lord and corrupt the Church of God without wanting at the same time to throw everything I have into the struggle against them. I have fought them for about thirty years if my Lord delays His coming, by the mighty power of His Resurrection I shall continue to fight them.

I would like my readers to understand this. Each one of us has freedom of belief. We should respect the beliefs of others, and others should respect our beliefs. But this applies only to religious beliefs different from ours. If someone believes another religion or in no religion, we should not attack him, just as believers in other religions or in no religion should not attack us. However, we cannot hold same attitude toward the "party of unbelievers" inside the Church. These people have no faith; they do not believe in Jesus; they are not Christians. Masquerading as Christians, they mix with church people and spread some kind of ambiguous false doctrine to lead astray true believers and corrupt their faith. They are thieves and robbers within the Church; they are wolves in sheep's clothing who get into the sheepfold. Every single Christian

is under obligation to rise up and expose the real features of these false Christians, to resist them and to make it impossible for them to injure God's flock. We cannot talk about respect for such people or union with them. According to the teaching of the Bible, we should not even receive them into our homes, or wish them peace, for this would make us "partakers of their evil deeds." (II John vs. 9-11).

Now we wish to discuss some recent articles that we have read in Tien Feng. In an article by H. H. Ts'ui entitled *We Must Strengthen and Expand Our Unity* (May 16, 1955), we find this paragraph:

Although there are many different theological schools within the Christian Church, yet our faith is fundamentally the same; therefore, we should show mutual respect ... The faith of each denomination, each church group, represents a small difference within a great similarity. Mutual respect means respect for these minor differences within the major likeness. These must be diversity in unity, yet the diversities do not obstruct unity.

I do not know what Mr. Ts'ui means when he says, "Our faith is fundamentally the same;" nor do I know whether he includes the differences between fundamentalists and modernists among his "small differences." We will not belittle Mr. Ts'ui by suggesting that he is ignorant of the conflict between fundamentalism and modernism; after all, he is not a preacher in a country or small-town church. Mr. Ts'ui is General Secretary of the Church of Christ in China. He cannot but be aware of the utter dissimilarity between these two theological schools; he certainly knows that the modernist faith is not a "minor difference" within a major unity. The two cannot mix any more than hot coals and cold ice. If Mr. Ts'ui does not appreciate the absolute divergence between the two theological views, then he is dishonest in what he says. If he thinks that the difference between fundamentalism and modernism is only a small disagreement within a large agreement, then we can be certain that he himself is a modernist. Moreover, he is not as honest as Mr. Wu, who openly declares that modernism must oppose fundamentalism because the former represents progressive thought and the latter represents conservative thought. Without equivocation Mr. Wu says that the opinions of fundamentalists and modernists are at utter variance on the five points which we have discussed. In another article Mr. Wu writes:

"During the past thirty years my thinking has experienced two great changes. The first was when I accepted Christianity; from religious doubt I moved to religious faith. The second change was when I accepted the anti-religious principles of social science and combined

materialism and religious faith in one philosophy. This was an intellectual development of great significance, and I venture to describe it in detail.

Thirty years ago, on a spring evening, in the home of an American friend, I read for the first time Jesus' Sermon on the Mount. Like a flash of lightning these three chapters awakened me out of sleep; when I opened my eyes I saw the vision of high and noble character - awe-inspiring, gentle, profound, penetrating - and the vision captured my soul. I almost stopped breathing. When I returned to my room I was so happy, so exultant that I burst into tears. Involuntarily I cried out to this vision: Lord, Thou art my Lord.' What did the Sermon on the Mount really give me? In my spiritual intoxication I could not fully comprehend, nor could I express what I felt. If I had been forced to speak, I could have answered only in a few generalities, a few inadequate phrases, something like this - the Sermon on the Mount has given me a satisfying philosophy of life: not to consider consequences in the search for truth, to love others purely and sincerely, to strengthen oneself and then to strengthen others. The Sermon on the Mount is not mere teaching; behind the teaching is a person who practiced the teaching, namely Jesus. The reason why these few chapters were so powerful for me was this very fact; and Jesus therefore became so lofty in my eyes that I could not but call Him my Savior.

But then problems arose. The Sermon on the Mount is the simplest and most easily understood part of the Bible; it is not a mystical section. Other parts are different; they contain miracles, peculiar figures of speech, supernatural, and abstruse ideas. In the Gospels, one event may be reported in contradictory ways. Besides the Bible, there is a Christian theology which directly or indirectly is developed from the Bible, including the doctrines of Incarnation, Virgin Birth, Resurrection, Trinity, Last Judgment, Second Coming, etc. These are irrational and mysterious beliefs, which cannot be understood or explained. Pastors admit that they are unintelligible; yet they say: "Only believe, and you will slowly comprehend." No matter how hard I force myself, I cannot accept such beliefs. What originally attracted me and influenced me to accept Christianity was the Sermon on the Mount, Jesus' simple easily understood non-mystical teaching. As for these other things, I just do not feel the need of them, and I do not feel that lack of belief in them affects my religious faith." Y. T. Wu: *Darkness and Light*, section, "Christianity and Materialism," p. 76.

Without any dissimulation, Mr. Wu affirms that the Incarnation, Virgin Birth, Resurrection, Trinity, Last Judgment, Second Coming, etc. are irrational and mysterious beliefs

which cannot be understood or explained. Again, he says that he cannot possibly force himself to accept these beliefs. He does not declare that modernism and fundamentalism essentially agree, nor that they are only minor differences within a large unity of faith. Mr. Ts'ui on his part must know that these two contradictory parties exist in the church, yet he says that their faith is substantially the same and that the differences are insignificant within the larger agreement. We cannot but doubt Mr. Ts'ui's truthfulness.

Again, I find in *Tien Feng*, issue of March 28, 1955, an article by Mr. K. H. Ting, from which I quote:

“I want to say a few words about the problems of unity and cooperation among Christians.

This is the time when imperialism is intensifying its aggressive designs on us, when imperialism must increase its efforts to utilize the church, when imperialism earnestly desires us to be disunited, when all the people of our country hope that we Christians will further consolidate our unity in order to oppose the intrigues of imperialism. Yet, at this very moment, we find a small minority in the church who are creating division. Just when imperialism wants us to be split, then we give evidence that we are split. What do you think of that?

It is said that questions of faith are the barriers to unity. A goodly number of believers have been blinded and accept the claim that matters of faith are involved, but I have my serious doubts whether it is really irreconcilable theological beliefs which are obstructing unity. It seems that there are other reasons for this unwillingness to unite which in turn cause exaggeration of theological differences.

As a matter of fact, in what form does our fundamental faith differ? We do not believe in Buddhism, Taoism, or the faith of Islam. We believe in the same Heavenly Father and the same Bible; we are redeemed by the same Christ; we are guided by the same Holy Spirit. Of course, each denomination has its distinctive characteristics of faith, life, and organization; but these differences only reveal the riches of Christianity and move us to gratitude. Why should there be any excuse for divisions? Did not Paul say: 'Now there are diversities of gifts, but the same spirit: (Rom. 12:6, I Cor. 12:4) and "All things are for your sake, that the abundant grace might through the thanksgiving of many redound to the glory of God?" (II Cor. 4:15).

The Christian Church for these two thousand years has never been one suit of cards." Only man-made things are completely uniform. God's one creation is made up of a myriad flowers of innumerable hues. Why does the Lord give us four Gospels instead of one? Why, in addition to Epistles of Paul, do we have in the New Testament the Epistles also of Peter and James and John? Because God wants us to enjoy appreciate His own rich abundance.

It is my personal experience that the Three-Self Patriotic Move-with its emphasis upon mutual respect for the distinctive theological characteristics of each denomination, is sufficient to guarantee and protect the faith. Joining this movement does not necessitate the change of a single word of one's faith. Whenever Christians, on the train or in any other public place, meet with other Christians, their hearts rejoice. This is a natural and healthy reaction. But now there are some Christians who, although the faith of others is essentially the same as theirs, show no gratitude to God but, on the contrary, look for and exaggerate all possible divergencies. They want to wipe out all the agreements in our faith or in our opposition to imperialism. Their temper is high, but I cannot find the slightest thankfulness or love or desire to glorify God. All we encounter is a cold hostility.

If you say that the obstacles of faith are really insurmountable, then we answer that among the opponents of the Three-Self Patriotic Movement are some who deny the Trinity. Their religious faith is widely different from yours; why have you said no hard words against them? A yet sadder fact is the way in which some people carelessly affix the label of unbeliever on others. What sort of behavior is this? In the sight of God we should be responsible for all that we say. When other men are saved by faith in Christ who died for them and yet we do not call them brothers but "unbelievers", then we are condemning them in the presence of God; we are reviling them and praying God not to save them. We are predetermining their guilt and excluding them from the Kingdom of Heaven. Who are we that we dare before God to malign our brethren and bear false witness against them? Can we take responsibility for such an attitude? "God hath received him. Who are thou that judgest another man's servant? To his own master he standeth or falleth. Yea, he shall be hidden; for God is able to make him stand" (Rom. 14:3-4).

In the Corinthian church there were those who criticized Paul for not belonging to Christ, but Paul said to them: "If you think you belong to Christ, you should think how you belong to Christ; I too belong to Christ!" Sometimes members of our churches unconsciously come to think that from the standpoint of anti-imperialism and patriotism our principle of

cooperation and unity is right; but from the standpoint of faith and spiritual life their principle of non-cooperation is right. I believe we should make it clear to all believers that from the anti-imperialist patriotic point of view they should unite; and that from the viewpoint of Christian faith unwillingness to unite is a completely untenable position. We should go to meet other groups of believers with this principle of unity and cooperation.

Look at the opening paragraph of this article. What secret dangers lurk here! What poisonous slander is this! Mr. Ting pushes aside differences of theological belief with hardly a mention. He wields but one weapon. With one move he binds such fetters as "intensification of imperialistic aggression" and "utilization of Church by imperialism" upon the bodies of those who would preserve the purity the faith and resolutely refuse to cooperate with unbelievers. "A small minority are creating division." Is division something that has been manufactured? Has division in the Church begun just now?

(Here Mr. Wang makes lengthy quotations from earlier articles of his: *Union or Separation*, in 1930, and *A Stern Warning to the Church Today*, in 1936, and refers briefly to another article *Beware of False Teachers* of 1935, in order to show that his refusal to join with modernists is of long standing, and not something just generated by the present controversy.)

The articles I mention were published in *Spiritual Food Quarterly* and later. were reprinted in my book, *True and False Gospel*. I ask Mr. Ting to look at this book and then he will know that twenty-five years ago I was resolutely calling for separation. I was not asking true believers to divide; I was only asking true believers and unbelievers to divide.

Mr. Ting says that just when the imperialists want us to be split then we give them evidence that we are split. Mr. Ting seems to have found some proof of connection between imperialism and division in the Church, but he does not make clear what that proof is. He simply asks a question: "What do you think of that?" to make the reader guess, and Mr. Ting will not have to bear responsibility for the answers or say what the evidence is.

Mr. Y. T. Wu has told us that the controversy between American fundamentalists and modernists was most severe in 1922, between the leading spokesmen of the two parties, Bishop Manning and Harry Emerson Fosdick. I wonder whether Mr. Ting has investigated to see whether this controversy was influenced or exploited by imperialism.

Why limit the controversy to the United States? Those but slightly informed on the general church situation know that fundamentalists and modernists have collided all over the

world and that the conflict still goes on (fortunately for the Church - otherwise its condition would be even more serious). Are all these theological controversies instigated by imperialism?

What about the Church today? Mr. Ting is president of the Nanking Union Theological Seminary; he knows much more about church history than the ordinary church member. During the hundreds of years of church history there have been innumerable theological conflicts. Many Christians have been willing to give their church member. Mr. Ting himself says that the Church for these two thousand years has never been "one suit of cards." Have all the controversies over the faith been engineered by imperialists; have they been divisions created by imperialism?

Mr. Ting continues by intimating that the obstacles to unification are not theological differences. First, he positively declares that many believers have been blinded into accepting the claim that matters of faith are involved; but further on he says that he doubts whether irreconcilable theological beliefs are really blocking unity. It seems that there are other reasons which cause exaggeration of divergencies in faith. First, he positively declares, then he doubts and says "it seems," which is certainly inconsistent. If he is sure that many believers are blinded then why does he doubt whether theological beliefs are blocking unity. Let Mr. Ting come out frankly and say: "It is not serious theological differences which prevent unification, but other serious reasons for not uniting have led to exaggeration of theological differences." And then let him tell us in a straight-forward way what these other serious reasons are. For my part, with a conscience at peace and void of offence, I unhesitatingly affirm that serious theological differences do exist which make it impossible for me to unite. I believe the Genesis record about the creation of man; the modernist does not. I believe the Virgin Birth of Jesus; I believe that he died to redeem man from sin; I believe that He rose bodily from the dead; I believe that He will come again; the modernist believes none of these truths. These are all serious theological differences, and because of these differences I cannot unite with these other people. Moreover, in the name of my Lord Jesus Christ I shall fight against them. Now, may I ask Mr. Ting what are the "serious reasons for unwillingness to unite which cause exaggeration of divergencies in faith" to which he refers? If he is using some vague imputation of guilt to slander or intimidate us, then let him beware of the righteous judgment of God.

Mr. Ting goes on to ask how our fundamental faith really differs. Mr. Ting is president of a theological seminary, and he surely knows what great and serious differences exist between fundamentalists and modernists. What is he trying to do? He is not exaggerating differences in

faith but obliterating them because he wants people to think that those who will not unite for the sake of faith are really being utilized by the imperialists; in this way he can give a bad political name to true believers. I am not being dogmatic; if we read carefully Mr. Ting's statement a few times over we can easily see what he is driving at.

Mr. Ting says that what we believe is not Buddhism or Taoism or Islam. True, those who believe these other religions are really divergent in faith from us. Sincere Christians should not hold different religious faiths; they really cannot. Believers may have different attitudes toward some things, but this is not theological disagreement. In the Apostolic Church some believed that they might eat all kinds of food; others who were weak ate only herbs. Some esteemed one day above another; others esteemed every day alike (see Roman 14:1-6). But all the Christians of that time believed that Jesus was born of a virgin, that He gave His life for the redemption of mankind, that He rose from the dead, ascended into heaven and will return again. If we read the Gospels and Epistles again and again we will realize that these important doctrines were not only the fundamental faith of the primitive Christians; they are also fundamental faith of all true believers in Christ. In apostolic times there were some who said: "The Resurrection is past already." Paul without hesitation tells Timothy the names of these unbelievers, Hymenaeus and Philetus, "who concerning the truth have erred... and overthrow the faith of some." He warns Timothy to "shun profane and vain babblings" of these men who would injure the Church. (See II Timothy 2: 15-18.)

If those who said that "the Resurrection is past" received such a rebuke from Paul, what censure should the modernists who deny the Resurrection receive from the apostle? Such lack of faith was and is like a growing ulcer. These people are essentially unbelievers and yet they presume to say that they are believers and ask why we claim that our faith is different from theirs. Instead of saying that our faith differs, we should say that we have faith and they have no faith. Read Peter's long warning in II Peter 2:1-22.

When the modernists say that the Cross is simply a "demonstration of the power of God's love" and not a redemptive work, are they not false teachers such as Peter foretold, "denying the Lord that bought them?" When they say that the fact of the Virgin Birth is an "allegory" and that the Second Coming of Christ is "poetic symbol," are these not "feigned words?" Would I carelessly describe others as false teachers? It is only because these modernists deny the essential doctrines of the Bible and preach what the Bible says false teachers preach, that I dare call them unbelievers and false teachers.

Mr. Ting says that what we believe is really the same - the same God and Bible and Christ and Holy Spirit. Such a statement, of course, is applicable to true believers but not to modernists. The modernists deny the great doctrines of the Bible; in fact, they tear them out of the Bible. What is really left for them to believe? To say that we have a common faith in the Bible with these people is simply contradictory to the facts.

"We have been redeemed by the same Christ." Yet the modernists do not believe in redemption, and, if Mr. Ting tries to force them to believe what they do not believe, he is guilty of infringing on the freedom of others. If they do not believe the doctrine of redemption and Mr. Ting says that we are redeemed by the same Jesus, then he is not speaking the truth. Mr. Ting's statement about the Holy Spirit is not applicable to modernists either, because the Holy Spirit was not sent until after Jesus' Resurrection and Ascension and the Lord Jesus said to His disciples: "I tell you the truth; it is expedient for you that I go away; for if I do not go away, the Comforter will not come unto you; but if I depart I will send Him unto you" (John 16:7). If the modernists do not believe Jesus' physical resurrection, why do they refer to the coming of the Holy Spirit? If the Holy Spirit did not come after Jesus went away, then how can they receive His guidance?

Some may ask me: what about the fourth point that Mr. Ting mentioned? Do we not all "believe in the same Heavenly Father?" I am coming to this. Do you think that the modernists have the correct belief here? Look at these passages of Scripture: "The Father judgeth no man, but hath committed all judgment unto the Son; that all men should honour the Son, even as they honour the Father. He that honoureth not the Son honoureth not the Father which hath sent him" (John 5:22-25). "Who is a liar but he that denieth that Jesus is the Christ? He is antichrist, that denieth the Father and the Son. Whosoever denieth the Son, the same hath not seen Father and the Son. Whosoever denieth the Son, the same hath not the Father, that acknowledgeth the Son hath the Father also" (I John 2:22-23). "Whosoever transgresseth, and abideth not in the doctrine of Christ, hath not God. He that abideth in the doctrine of Christ, he hath both the Father and the Son" (II John vs. 9).

The modernists who explain away the fundamental doctrines about Christ and say that they are not essential to faith, are they not dishonoring and despising and denying the Son? Are they not "transgressing and abiding not in the doctrine of Christ?" If they treat Christ thus, then how are they treating the Father? From our Lord Jesus and the apostles we know well the answer.

Did not the Jews in Jesus' time believe in the Father? They said: "We be not born of fornication; we have one Father, even God." Yet it was these very people who despised Jesus, who hated Him and accused Him and betrayed Him and finally had Him crucified on the Cross. To say that one believes in the Father is not enough; he must also believe in the Son as proof that he believes in the Father. Since the modernists do not honor the Son, since they despise Him and deny Him, since they transgress and abide not in His doctrine, how can we acknowledge that they believe with us in the same Father?

Mr. Ting says that if men are saved by faith in Christ and yet we do not call them brothers but "unbelievers," then we are condemning men before God, we are reviling them and praying God not to save them. Let me in all seriousness say this to Mr. Ting. "Unbelievers" is not a label that we put on people. It is a description of a certain kind of people who call themselves Christian and yet do not believe the truths of the Bible that must be accepted by faith. They do not openly deny these truths, but they use paradoxical language to whitewash their unbelief. When necessary they can say that they fully believe these truths, but "there is nothing covered that shall not be revealed; neither hid, that shall not be known." Since they do not believe, they cannot long cover up their real appearance. Whoever belongs to this group is naturally an unbeliever. Can you call this the careless affixing of labels on others? "Party of unbelievers" is not a name that we have just started to use. I have been employing this name to describe these people for twenty-six years. An article which I wrote on April 2, 1939, *"How Long Halt Ye Between Two Opinions?"* includes this passage:

Many believers cannot clearly distinguish between truth and error. To call faithful believers in the Bible the "old school" and critics of the Bible the "new school" means that the former accept the oldest doctrines of the historic Church, while the latter honor the most recently formulated new interpretations. Yet this designation is not really suitable. God's truth is the most ancient truth.

The first books of the Old Testament were completed three thousand and more years ago. The whole Bible has a history of nearly two thousand years. God's plan of salvation was revealed when mankind first sinned (see Gen. 3:15-21). His election was prepared before the foundation of the world (1 Cor. 2:7 Eph. 1:4). God's truth is of old yet ever new: His words have power today as they did in olden times: Christ saves sinners today as He has done in the past. Since God is true and eternal, His words, His actions, His way of salvation His promises, His purposes, are the same today as in ages gone. The world changes slowly,

humanity changes slowly, but God's truth never changes. Therefore, it is eternally new. When we decide whether or not to accept a doctrine, we must see not only whether it is new or old, but also whether it is true or false. We admit that there are many old human traditions in the Church; we do not necessarily accept these because they are old. We also know that God's people under the illumination of the Scriptures constantly make new discoveries of holy truth; we do not necessarily reject these because they are new. But any error that comes from disavowal of the truth, whether old or new, should be utterly rejected. The unbelievers' party obliterates all the important doctrines of Scripture which demand faith for their acceptance. Some members of this party say that the doctrines are incredible; others that they are inconsequential (although they really are tremendously important); and yet others would change the clear record of Scripture and make up untruthful misrepresentations of doctrine. Although their statements vary, yet they are all one in their unbelief. They do not believe God's omnipotence and omniscience. They do not believe in Christ's redemption, Resurrection and Second Coming. They manifestly do not believe at all, and to call them a party of unbelievers is simply fitting the name to the fact.

Mr. Ting objects to our judging those who are saved and for whom Christ died. True, men are saved by faith in Christ, and believers in Christ are, of course, our brothers. However, if anyone says that he is a Christian but does not believe the fundamental, important doctrines of Scripture, he is emphatically not our brother, he is fundamentally not a Christian. If anyone wants to call such men brothers, then we can only say that they are "false brothers." As to our condemning and reviling others in the sight of God, we reject the allegation. "Party of unbelievers" is not a title that suggests condemnation or reviling; it is simply a description of fact. Paul once uttered a strong imprecation: "I marvel that you are so soon removed from him that called you into the grace of Christ into another gospel; which is not another; but there be some that trouble you, and would pervert the gospel of Christ. But though we, or an angel from heaven, preach any other gospel unto you than that which we have preached unto you, let him be accursed" (Gal. 1:608).

There were those in the Galatian church who said that the keeping of the law and circumcision was the way to salvation. But Paul denounced such teaching as "another gospel" and declared in the name of God that these teachers were accursed. The doctrines being taught today are even more fictitious, more heretical, more destructive of the faith than those in the church of Galatia. If Mr. Ting is concerned about the name "party of unbelievers," what will be his feeling when he reads this passage of Scripture?

Mr. Ting asks who are we that we dare to malign others and bear false witness against them. Some people call themselves Christians but do not believe the Bible that bears witness to Jesus or Jesus who bears witness to the Bible. How can calling them "unbelievers" be false witness and slander? Anyone who has eyes can see his very clearly. Then how can we possibly escape the searching examination of God?

Finally, Mr. Ting quotes Paul's words about judging others (Rom. 14:3-4) This is indeed a very precious teaching of Scripture. Unfortunately for Mr. Ting, the other words in the context of this passage which he has not quoted. The whole section, Rom. 14:1-14, should be read.

Paul was writing because of different points of view in the Roman Church regard to foods and special days. The persons to whom he wrote were all Christians, true believers in Jesus. They did not belong to the unbelievers' party: the Christians of Rome were men and women of faith, of a common faith, only they did not look at foods and special days in the same way. So Paul urged them not to despise or judge one another. It is a complete mistake to apply this passage to the false teachers and false prophets who oppose true doctrine. Toward such people should apply the words of John's Second Epistle (II John vs. 9-11) about those "transgress and abide not in the doctrine of Christ."

(Mr. Wang quotes here an article by a Nanking United Theological Seminary student, Wang Wei-fang, who, coming to the seminary from a conservative background, found to his surprise that the unbelief of modernists was only "imaginary", that the chasm which separated the two schools was "artificial", and that the differences add to "the abundance and richness of our unity." In rebuttal, Wang Ming-tao quotes from two articles by Seminary staff members, Peter Han and Tsang An-t'ang, to show that the differences are more far-reaching than Wang Wei-fang thinks.)

We do not need to quote any more statements. Why have we repeatedly listened to speeches and articles like these that twist the truth and smother the facts? Is it because the writers hope to prove that there are no serious differences in faith which might be an obstacle to church unity and solidarity? Or do they expect to show that there are serious reasons for not uniting which cause exaggeration of theological differences? These people are too stupid! Indisputable facts which have existed for scores of years and still stand clearly before our eyes - how can they be wiped out by a few artificial and empty phrases? Christians with any faith and common sense will see what they are up to. We all remember the story of the Jewish leaders accusing Jesus before Pilate. But Jesus was not the injured party; His accusers injured

themselves. They sent Jesus into glory while they themselves encountered the wrath of God. When the motorcar ahead has slipped off the road and fallen into the ravine why do car drivers behind still want to take this dangerous way?

A final word, in all seriousness. We will not unite in any way with these unbelievers, nor will we join any of their organizations. And even with true believers and faithful servants of God we can enjoy only a spiritual union. There should not be any kind of formal, organizational union, because we cannot find any teaching in the Bible to support it. Our attitude in matters of faith is this: all truths that are found in the Bible we accept and hold. Whatever teachings are not in the Bible we totally reject. For our loyalty to God we are ready to pay any cost that is required We shall shrink from no sacrifice. Misrepresentation and slander can never intimidate us.

Everyone has a mouth with which he can say what he pleases. But facts are facts forever. God sees them clearly and God's people see them clearly, no matter how others may twist them or malign us. We take our stand on Christian doctrine.

We - for the sake of faith!

Fordítás:

Wang Ming-dao: Mert mi hiszünk

Az elmúlt harminc évben a kínai egyházakban, akárcsak a világ más egyházaiban, hitbeli konfliktus dúlt a fundamentalisták és a modernisták között. A fundamentalisták hisznek az alapvető tanokban: a Biblia Isten kijelentése; a Szentírásban leírt Krisztus szűztől született; földi szolgálata során számos csodát tett; az egész emberiségért adta életét és ontotta véré a Golgotán; befejezte a megváltás nagy művét; harmadnap testben feltámadt a halálból és elhagyta a sírt; negyven nappal később felvitetett a mennybe, ahol Isten jobbján ül; a jövőben visszatér a földre, és magához veszi tanítványait; feltámadt, átalakult, lelki és halhatatlan testet ad nekik, mint a saját dicsőséges teste a feltámadás után; ítéletet fog hozni a földön, és végül létrehozza mennyei királyságát.

De a modernisták nyilvánvalóan nem hisznek ezekben az alapvető tanokban. Nem állnak ki nyíltan és tagadják a tanokat; egyszerűen csak hálványosan és kétértelműen értelmezik őket; azt mondják, hogy hisznek, de csak más módon fejezik ki az igazságot, mint a fundamentalisták.

Itt idézek egy részt Y. T. Wu *Darkness and Light (Sötétség és fény)* című könyvéből, hogy világossá tegyem a fundamentalisták és a modernisták közötti nagy különbséget. E két irányzatról Y. T. Wu a következőket mondja:

„Az első világháborút követő évtized a kapitalizmus soha nem látott virágzásának időszaka volt, különösen az Egyesült Államokban. Ennek számos oka volt: a tudomány fejlődése, a technológia fejlődése, a termelés gyors növekedése, az életszínvonal emelkedése, és mindezen eredmények mögött az emberi értelem és gondolkodás fejlődése. Az ember az ésszel megérthette a világot, növelhette saját boldogságát, megoldhatta nehéz problémáit. Ez az új önbizalom, amikor a keresztény gondolkodásra alkalmazták, modernizmussá vált. A modernizmus ellentétben áll a fundamentalizmussal; az előbbi a haladó gondolkodást, az utóbbi a konzervatív gondolkozást képviseli. E két teológiai iskola küzdelme körülbelül öt fő kérdés körül forog.”

Az első kérdés magához a Bibliához kapcsolódik. A fundamentalisták úgy vélik, hogy minden Ige Istentől származik, és ezért semmiféle hibát nem tartalmazhat. A modernisták a magasabb kritika módszereit alkalmazva kijelentik, hogy a Biblia, bár Isten kijelentése, nem lehet szó szerint értelmezni. A Biblia hűen rögzíti az ember Isten iránti keresését, valamint Isten

folyamatos és haladó kijelentését az ember számára. A Biblia nem egy tévedhetetlen tudományos vagy történelmi tankönyv. A Biblia a hit és az élet megbízható útmutatója. A Biblia ezer éveket ölel fel; elképzelhetetlen, hogy egy ilyen hosszú időszak alatt a hagyományok és a történetek egyetlen hibát sem tartalmazzanak. Az ember eredetéről szóló tereméstörténet döntő pontja ennek a teológiai vitának. A fundamentalisták szerint az ember természetfeletti teremst eredménye, míg a modernisták elfogadják az evolúció elméletét, és úgy látják, hogy az ember természetes fejlődési folyamat során jött létre, valószínűleg a főemlősöktől való spontán leszármazás révén.

A modernisták és a fundamentalisták közötti második vitás kérdés Krisztus eljöveteleivel kapcsolatos. A fundamentalisták úgy vélik, hogy születése természetfeletti volt, egy szűz méhéből. A modernisták ezt a történetet allegorikusan tekintik; nem tagadják az inkarnációt, de nem is kötik elválaszthatatlanul az inkarnációt a szűztől való születéséhez.

A harmadik kérdés Krisztus engesztelése. A fundamentalisták úgy vélik, hogy Jézus keresztre feszítése áldozat volt, amely megváltotta az embert a bűntől; ezzel Isten haragját megbocsátássá változtatta. Ez volt a 17. századi vallási forradalom alapvető hite. A 20. századi modernisták azonban a keresztet Isten szeretete erejeként látják; ennek köszönhetően eggyé válhatunk Istennel. Nem szükséges, hogy egy haragos Istenben higgyünk, aki árat követel a megváltásunkért.

A negyedik kérdés a feltámadás. Az Apostoli Hitvallás így szól: „Hiszek a test feltámadásában.” Ez a hitvallás a harmadik században született. Az akkori keresztények, akárcsak az egyiptomiak, úgy vélték, hogy a test feltámadása nélkül a lélek feltámadása lehetetlen. A fundamentalisták szerint Jézus fizikai feltámadása alapvető igazság; ellenkező esetben Jézus nem győzhette volna le a halált és a romlást. A modernisták nem tagadják a feltámadást, de nem is ragaszkodnak ahhoz, hogy fizikai feltámadásnak kellett lennie. Pál maga is csak a lelki feltámadásban hitt. Mindenesetre a modernisták nem tartják a test feltámadásába vetett hitet a keresztény hit szempontjából létfontosságúnak.

A két teológiai iskola közötti utolsó kérdés Jézus második eljövele. A fundamentalisták, Pállal és az első keresztényekkel együtt, úgy vélik, hogy Jézus hamarosan személyesen fog eljönni, a felhőkön a földre. A modernisták a második eljövetelelről szóló tanítást a jó gonosz feletti diadalát ábrázoló költői szimbolizmusnak tekintik; szerintük a világ fejlődése fokozatos evolúció révén zajlik, és nem olyan katasztrofális változásokon keresztül, amilyeneket a héber nép várt a Messiás iránti történelmi reményében.

Egyesek így írják le a két iskola közötti különbséget: a fundamentalisták hite rögzült és változatlan, míg a modernisták nyitott gondolkodásúak. Az előbbiek könnyen makacsokká és bigottá válhatnak.

Másrészt a nyitott gondolkodású modernisták időnként másokat is megingathatnak hitükben, és elveszíthetik erkölcsi és vallási bizonyosságukat.

A fundamentalizmus és a modernizmus közötti heves viták több éve tartanak és az 1922-es év volt a legsúlyosabb. Manning New York-i püspök volt a fundamentalizmus kiemelkedő képviselője, míg Dr. Harry Emerson Fosdick, a Union Theological Seminary professzora, a modernista erők erős vezére volt. Fosdick neve jól ismert a kínai emberek körében. Több népszerű könyvét lefordította és kiadta az Association Press: *The Meaning of the Master; the Meaning of Faith; The Meaning of Prayer; the Meaning of Service*; valamint legújabb kötete, *a Guide to the Understanding of the Bible* (Association Press, 1950, 2. kiadás). Y. T. Wu, *Darkness and Light*, „Trends of Christian Thought in the Past Thirty Years” című fejezet, 189–191. o.

Amit Wu úr ír, az nem pusztán pletyka. Három évig teológiát és filozófiát tanult az Egyesült Államokban. Az a teológiai főiskola, ahová járt, a modernista iskola híve volt. Egy másik fejezetben Wu úr saját tapasztalatairól beszél:

„Három évig teológiát és filozófiát tanultam az Egyesült Államokban, és általános képet kaptam a keresztény gondolkodás minden aspektusáról. Az iskola, ahová jártam, akkoriban Amerika leghaladóbb teológiai főiskolájaként volt ismert. Húsz évvel korábban heves vita dúlt a fundamentalisták és a modernisták között. A fundamentalisták, akik kizárólag a hitet hangsúlyozták és nem vettek figyelembe az értelmet, a Bibliát szó szerint Isten ihletett kijelentésének tekintették. A modernista csoport a tudományos hozzáállás és a történeti módszer alkalmazását szorgalmazta a keresztény hit kritizálása és megtisztítása érdekében. A teológiai szemináriumom a modernista teológiai iskola képviselője volt.” – Y. T. Wu, *op. cit.* 78. o.

A fundamentalizmus és a modernizmus közötti ellentét a világ minden táján jelen van az egyházakban. A két csoport közötti határvonal nem felekezeti jellegű, hiszen mindkét típusú ember megtalálható számos különböző egyházban. Egyes egyházakban a többséget a fundamentalisták alkotják, míg másokban a modernisták vannak túlsúlyban. A különbség fő oka az egyházak vezetésében keresendő. Ha egy egyháznak fundamentalista vezetője van, ő természetesen büszkén hirdeti a Biblia alapvető tanításait; munkatársai és az egyház hívei az ő

irányítása és utasításai alatt ugyanezeket a tanításokat hangsúlyozzák. Azok, akik nem fogadják el az alapvető tanításokat, természetesen elfordulnak egy ilyen egyháztól; többé nem próbálnak ott a fundamentalizmussal ellentétes tanokat hirdetni. Másrészt, ha egy egyháznak modernista vezetője van, akkor az hajlamos arra, hogy tagjainak nagy része modernista legyen. Néhány nagy felekezetnek fundamentalisták és modernisták egyaránt vannak a vezetésében, ebben az esetben a vezetőknek két választásuk van: vagy „egy ágyban fekszenek, de különböző álmokat álmodnak”, és kölcsönös blöffölnek, vagy megszakítanak minden kapcsolatot, és „más irányba terelik a lovaikat”.

Kínában is voltak teológiai viták az egyházak között. Mivel azonban az evangéliumot még nem régóta hirdetik Kínában, a hívők száma nem nagy, a prédikátorok köre végtelenül kicsi, és kevés fundamentalista prédikátor mert ellentétbe kerülni másokkal, ezért a viták nem voltak olyan gyakoriak vagy súlyosak, mint azok, amelyeket Wu úr az Egyesült Államok kapcsán leírt. Ilyen körülmények között a modernista csoport hatalma fokozatosan nőtt.

Jó vagy rossz jelenség a két teológiai iskola közötti vita? Mondhatnám, hogy határozottan jó. Egyik iskola sem tehet és nem is szabad engedményeket tennie a másiknak. Wu úr elismeri, hogy „a modernizmusnak szembe kell szállnia a fundamentalizmussal”. Valójában a fundamentalizmusnak kell szembe szállnia a modernizmussal, mert a modernisták szájjal vallják a Bibliába és Krisztusba vetett hitüket, de a valóságban teljesen felforgatják a Bibliát és a Biblia Krisztusát.

(Itt Wang úr egyenként veszi sorra az öt kérdést, amelyekre Y. T. Wu utalt, és hosszasan érvel a modernista értelmezés ellen.)

Minden eltűnt! Jézus szűztől való születése „allegória”! Jézus megváltó áldozata – ilyen nincs, csak „Isten szeretetének erejének megnyilvánulása”! A fizikai feltámadásba vetett hitnek „nincs létfontosságú jelentősége a keresztény hit számára”! A Teremtés könyve nem hiteles, a prófétáknak nem szabad hinni, sem az evangéliumoknak, sem a leveleknek, sem az apostolok tanúságtételének, sőt még Jézus saját szavainak sem! Így a Biblia minden alapvető tanítását tagadják ezek a modernisták; azokat teljesen felforgatják. Azt kérdezem, akkor mi maradt? Mi maradt?

Szeretett testvéreim, ilyen a modernisták hite, ilyen az igazi arcuk. Ha hitetlenek pártjának nevezem őket, azzal rágalmazom vagy megsértem őket?

Az elmúlt húsz-harminc évben országunk nagyobb városai mind tanúi voltak ennek a teológiai vitának a fundamentalisták és a modernisták között. Bár nem volt túl heves, mégsem lehet figyelmen kívül hagyni eme vitának létezését. A Yenching Vallástudományi Iskola volt dékánja (T. C. Chao) írt egy *Jézus-életrajzot*, amely a kínai modernisták körében szinte kanonikus tekintélynek örvendett. Az Association Press kiadónál megjelent könyvek nagy részét modernisták írták, köztük T. C. Chao. Y. T. Wu úr is beszámol nekünk az Association Press által lefordított és kiadott, a modernizmus egyik legfőbb képviselője, Harry Emerson Fosdick könyveiről.

Számos egyházi vezető – a városi egyházakban még inkább, mint a vidéki gyülekezetekben – tudja, hogy a kínai egyházban, akárcsak a világ egyházában, két egymással ellentétes irányzat létezik. Harminc éve folyamatosan szólok és írok a modernizmus ellen. Figyelmeztettem az egyházat arra, amit én a „hitetlenek pártjának” nevezek. Kiáltottam: „Óvakodjatok tőlük, álljatok ellenük, váljatok el tőlük, ne legyetek közösségben velük, ne egyesüljete velük!” A *Spiritual Food Quarterly* című folyóiratban megjelent különböző cikkeket egy könyvbe gyűjtöttem össze, amelynek címe: *Az igazi evangélium és a hamis evangélium. A Meddig álltok két vélemény között?* füzetben világosan lelepleztem a hitetlenek pártjának téveszméit. Ez most egy nagyobb kötetben jelent meg, amelynek címe: *Néhány létfontosságú kérdés.*

Nem tudok anélkül ránézni ezekre az emberekre, akik összezavarják az Úr igazi tanítását és megrontják Isten Egyházát, hogy egyúttal ne mindent bevetve hadakoznék ellenük. Körülbelül harminc éve küzdök ellenük, és ha Urunk késlelteti eljövetelét, a Feltámadásának hatalmas erejével továbbra is harcolni fogok ellenük.

Szeretném, ha olvasóim megértenék ezt. Mindannyiunknak van hitbeli szabadsága. Tisztelnünk kell mások hitét, és másoknak is tisztelniük kell a mi hitünket. De ez csak a miénktől eltérő vallási hitekre vonatkozik. Ha valaki más vallásban hisz, vagy nem hisz semmiben, nem szabad támadnunk őt, ahogyan más vallások híveinek vagy a nem hívőknek sem szabad támadniuk minket. Ugyanakkor nem tarthatunk fenn hasonló hozzáállást az egyház¹ belüli „hitetlenek pártja” iránt. Ezeknek az embereknek nincs hitük; nem hisznek Jéz²sban; nem keresztények. Kereszténynek álcázva mag³kat, bekeverednek az egyházi emberek közé, és valamilyen kétértelmű, hamis tanokat terjesztenek, hogy eltérítsék az igaz hívőket és megr⁴ntsák hitüket. Ők t⁵lvaj⁶ és rablók az egyház⁷ belül; farkasok báránybőrben, akik bejutnak a juhok karámjába. Minden egyes kereszténynek kötelessége felállni és leleplezni e hamis keresztények valódi arcát, ellenállni nekik, és lehetetlenné tenni

számukra, hogy kárt tegyenek Isten nyájában. Nem beszélhetünk ilyen emberek iránti tiszteletről vagy velük való egyesülésről. A Biblia tanítása szerint még a házukba sem szabad befogadnunk őket, sem békét kívánnunk nekik, mert ezáltal „részes annak gonosz cselekedeteiben”. (II János 9-11).

Most néhány, a Tien Fengben olvasott, közelmúltbeli cikket szeretnénk megvitatni. H. H. Ts'ui „*Meg kell erősíteniünk és kiterjeszteniünk egységünket*” című cikkében (1955. május 16.) a következő bekezdést találjuk:

Bár a keresztény egyházon belül sokféle teológiai iskola létezik, hitünk alapvetően egyenaz; ezért kölcsönös tiszteletet kell tanúsítanunk egymás iránt... Minden felekezet, minden egyházi csoport hite egy nagy hasonlóságon belüli kis különbséget jelent. A kölcsönös tisztelet ezeknek a kis különbségeknek a tiszteletét jelenti a nagy hasonlóságon belül. Ezeknek az egységben való sokféleségnek kell lenniük, de a sokféleség nem akadályozza az egységet.

Nem tudom, mit ért Ts'ui úr azon, amikor azt mondja: „Hitünk alapvetően egyenaz”; azt sem tudom, hogy a „kis különbségek” közé sorolja-e a fundamentalisták és a modernisták közötti eltéréseket. Nem fogjuk lebecsülni Ts'ui urat azzal, hogy azt sugalljuk, nincs tisztában a fundamentalizmus és a modernizmus közötti konfliktussal; elvégre ő nem egy vidéki vagy kisvárosi gyülekezet prédikátora. Ts'ui úr a Kínai Krisztus Egyház főtitkára. Nem lehet, hogy ne legyen tisztában a két teológiai iskola közötti teljes eltéréssel; bizonyára tudja, hogy a modernista hit nem csupán egy „kisebb különbség” egy nagyobb egységben. A kettő nem keverhető össze jobban, mint a forró szén és a hideg jég. Ha Ts'ui úr nem ismeri fel a két teológiai nézet közötti abszolút eltérést, akkor nem őszinte abban, amit mond. Ha úgy gondolja, hogy a fundamentalizmus és a modernizmus közötti különbség csupán egy kis nézeteltérés egy nagy egyetértésen belül, akkor biztosak lehetünk abban, hogy ő maga is modernista. Ráadásul nem olyan őszinte, mint Wu úr, aki nyíltan kijelenti, hogy a modernizmusnak szembe kell szállnia a fundamentalizmussal, mert az előbbi a haladó gondolkodást, az utóbbi pedig a konzervatív gondolkodást képviseli. Wu úr egyértelműen kijelenti, hogy a fundamentalisták és a modernisták véleménye teljesen eltérő az általunk tárgyalt öt pontban. Egy másik cikkében Wu úr így ír:

„Az elmúlt harminc évben gondolkodásomban két nagy változás ment végbe. Az első akkor történt, amikor elfogadtam a kereszténységet; a vallási kételyből a vallási hitbe kerültem. A második változás akkor következett be, amikor elfogadtam a társadalomtudományok

vallásellenes elveit, és a materializmust és a hitet egyetlen filozófiába egyesítettem. Ez egy nagy jelentőségű lelki fejlődés volt, és megkísérlem részletesen leírni.

Harminc évvel ezelőtt, egy tavaszi estén, egy amerikai barátom otthonában olvastam először Jézus hegyi beszédét. Mint egy villámcsapás, ez a három fejezet felébresztett álmomból; amikor kinyitottam a szememet, egy magas és nemes jellemű látomás tárult elém – tisztelet parancsoló, szelíd, mély, átható – és ez a látomás magával ragadta a lelkemet. Majdnem elállt a lélegzetem. Amikor visszatértem a szobámba, olyan boldog voltam, olyan ujjongó, hogy sírva fakadtam. Akaratlanul is kiáltottam ennek a látomásnak: „Uram, te vagy az én Uram.” Mit adott nekem valójában a Hegyi Beszéd? Lelki mámoromban nem tudtam teljesen megérteni, sem kifejezni, amit éreztem. Ha kényszerítettek volna, hogy beszéljek, csak néhány általánossággal, néhány nem megfelelő mondattal tudtam volna válaszolni, valami ilyesmivel: a Hegyi Beszéd kielégítő életfilozófiát adott nekem: ne vegyem figyelembe a következményeket az igazság keresésében, szeressem másokat tisztán és őszintén, erősítsem meg magamat, majd másokat is. A Hegyi Beszéd nem csupán tanítás; a tanítás mögött Őt áll az a személy, aki a tanítást gyakorolta, nevezetesen Jézus. Az ok, amiért ez a néhány fejezet olyan hatalmas hatással volt rám, éppen ez a tény volt; és Jézus ezért olyan magasra lett a szememben, hogy nem tehettem mást, mint Megváltómnak nevezni Őt.

De aztán problémák merültek fel. A Hegyi Beszéd a Biblia legegyszerűbb és legkönnyebben érthető része; nem misztikus szövegrész. Más részek mások: csodákat, sajátos szófordulatokat, természetfeletti és nehezen érthető gondolatokat tartalmaznak. Az evangéliumokban egy eseményről ellentmondásos módon is beszámolhatnak. A Biblia mellett létezik egy keresztény teológia, amely közvetve vagy közvetlenül a Bibliából fejlődött ki, beleértve az inkarnáció, a szűztől való születés, a feltámadás, a Szentháromság, az utolsó ítélet, a második eljövétel stb. tanításait. Ezek irracionális és rejtélyes hiedelmek, amelyeket nem lehet megérteni vagy megmagyarázni. A lelkészek elismerik, hogy ezek érthetetlenek; mégis azt mondják: „Csak higgy, és lassan meg fogod érteni.” Akármennyire is erőltetem magam, nem tudom elfogadni az ilyen hiedelmeket. Ami eredetileg vonzott és arra késztetett, hogy elfogadjam a kereszténységet, az a Hegyi Beszéd volt, Jézus egyszerű, könnyen érthető, nem misztikus tanítása. Ami a többi dolgot illeti, egyszerűen szükségtelennek érzem, és nem érzem, hogy befolyásolná a hitemet az, hogy nem hiszek bennük.” Y. T. Wu: *Sötétség és fény*, „Kereszténység és materializmus” című fejezet, 76. o.

Wu úr minden álcázás nélkül kijelenti, hogy az inkarnáció, a szűztől való születés, a feltámadás, a Szentháromság, az utolsó ítélet, a második eljövétel stb. irracionális és misztikus hiedelmek, amelyeket képtelenség megérteni vagy megmagyarázni. Ismét azt mondja, hogy nem tudja rávenni magát eme hiedelmek elfogadására. Nem állítja, hogy a modernizmus és a fundamentalizmus lényegében egyetértenek, sem azt, hogy csak kisebb különbségek vannak a hit nagy egységén belül. Ts'ui úrnak tudnia kell, hogy e két ellentétes tábor létezik az egyházban, mégis azt mondja, hogy hitük lényegében ugyanaz, és hogy a különbségek jelentéktelenek a nagyobb egyetértésen belül. Nem tehetünk mást, mint hogy kételkedjünk Ts'ui úr őszinteségében.

Ismét a *Tien Feng* 1955. március 28-i számában találok egy cikket K. H. Ting úrtól, amelyből idézek:

„Szeretnék néhány szót szólni a keresztények közötti egység és együttműködés problémáiról.

Ez az az idő, amikor az imperializmus fokozza ellenünk irányuló agresszív terveit, amikor az imperializmusnak fokoznia kell erőfeszítéseit az egyház kihasználására, amikor az imperializmus komolyan szeretné, ha megosztottak lennénk, amikor országunk minden polgára reméli, hogy mi, keresztények, tovább erősítjük egységünket szembe szállva az imperializmus intrikáival. Mégis, éppen ebben a pillanatban találunk egy kisebbséget az egyházon belül, amely megosztottságot teremt. Pont akkor, amikor az imperializmus azt akarja, hogy megosztottak legyünk, mi bizonyítjuk, hogy megosztottak vagyunk. Mit gondolnak erről?

Azt mondják, hogy a hit kérdései az egység akadályai. Számos hívő elvakult, és elfogadja azt az állítást, hogy hitbeli kérdésekről van szó, de komoly kétségeim vannak afelől, hogy valóban összeegyeztethetetlen teológiai meggyőződések akadályozzák-e az egységet. Úgy tűnik, hogy más okai vannak ennek az egyesülési vonakodásnak, amelyek viszont a teológiai különbségek eltúlzását okozzák.

Valójában miben különbözik alapvető hitünk? Nem hiszünk a buddhizmusban, a taoizmusban vagy az iszlám hitben. Ugyanabban a Mennyei Atyában és ugyanabban a Bibliában hiszünk; ugyanaz a Krisztus vált meg minket; ugyanaz a Szentlélek vezet minket. Természetesen minden felekezetnek megvannak a maga hitbeli, életteli és szervezett kapcsolatos sajátosságai; de ezek a különbségek csak a kereszténység gazdagságát mutatják be, és hálára készítetnek minket. Miért lenne bármi mentség a megosztottságra? Nem azt mondta Pál: „A kegyelmi ajándékokban pedig különbség van, de

ugyanaz a Lélek.” (Róm 12,6; 1Kor 12,4), és „Mert minden értetek van, hogy a kegyelem sokasodjék, és egyre többen adjanak hálát Isten dicsőségére.” (2Kor 4,15)?

„A keresztény egyház kétezer év óta sosem volt egyforma, mint egy kártyapakli.” Csak az ember alkotta dolgok teljesen egyformák. Isten egyetlen teremtmése számtalan színárnyalatú, sokféle virágból áll. Miért ad nekünk az Úr négy evangéliumot egy helyett? Miért találhatók az Újszövetségben Pál levelei mellett Péter, Jakab és János levelei is? Mert Isten azt akarja, hogy élvezzük és megbecsüljük saját gazdag bőségét.

Személyes tapasztalatom szerint a Három Önálló Hazafias Mozgalom – amely hangsúlyt fektet az egyes felekezetek sajátos teológiai jellemzőinek kölcsönös tiszteletben tartására – elegendő a hit garantálásához és védelméhez. A mozgalomhoz való csatlakozás nem teszi szükségessé a hit egyetlen tételének megváltoztatását sem. Amikor a keresztények a vonaton vagy bármely más nyilvános helyen találkoznak más keresztényekkel, örül a szívük. Ez egy természetes és egészséges reakció. De most vannak olyan keresztények, akik, bár mások hite lényegében megegyezik az övékkel, nem mutatnak hálát Istennek, hanem éppen ellenkezőleg, mindenben eltérést keresnek és felnagyítanak. Ki akarják törölni az egyetértést a hitünkben vagy az imperializmus elleni küzdelmünkben. Hevesek, de nem találok bennük hála legcsekélyebb mértékét sem, szeretetet vagy vágyat Isten dicsőítésére. Csak hideg ellenségeskedéssel találkozunk.

Ha azt mondjátok, hogy a hitbeli akadályok valóban leküzdhetetlenek, akkor azt válaszoljuk, hogy a Három Önálló Hazafias Mozgalom ellenzői között vannak olyanok, akik tagadják a Szentháromság-t. Vallási hitük nagyban különbözik a tiétektől; miért nem mondhatok kemény szavakat ellenük? Még szomorúbb tény az, ahogyan egyesek gondatlanul a hitetlen címkét ragasztják másokra. Miféle viselkedés ez? Isten szemében felelősséggel tartozunk mindenért, amit mondunk. Amikor mások megmenekülnek a Krisztusba vetett hit által, aki értük halt meg, és mi mégsem testvéreinknek, hanem „hitetleneknek” nevezzük őket, akkor Isten jelenlétében elítéljük őket; szidalmazzuk őket, és imádkozunk Istenhez, hogy ne mentse meg őket. Előre meghatározzuk bűnösségüket, és kizárjuk őket a Mennyei Országából. Kik vagyunk mi, hogy merjük Isten előtt rágalmazni testvéreinket és hamis tanúvallomást tenni ellenük? Felelősséget tudunk vállalni egy ilyen magatartásért? „Isten befogadta őt. Ki vagy te, hogy más szolgálja felett ítélsz? Tulajdon urának áll vagy bukik. De meg fog állni, mert van hatalma az Úrnak arra, hogy megtartsa.” (Róm 14:3-4).

A korinthusi gyülekezetben voltak olyanok, akik azért kritizálták Pált, mert nem tartozott Krisztushoz, de Pál így szólt hozzájuk: „Ha valaki meg van győződve arról, hogy Krisztusé, azt is gondolja meg önmagában, hogy amint ő Krisztusé, ugyanúgy mi is.” Néha gyülekezeteink tagjai öntudatlanul arra a következtetésre jutnak, hogy az antiimperializmus és a hazafiság szempontjából az együttműködés és az egység elve a helyes; de a hit és a lelki élet szempontjából a távolságtartás elve a helyes. Úgy gondolom, hogy minden hívőnek világossá kell tennünk, hogy az antiimperialista, hazafias szempontból össze kell fogni; és hogy a keresztény hit szempontjából az összefogás elutasítása teljesen tarthatatlan álláspont. Ezzel az egység és együttműködés elvével kell megközelítenünk a többi hívő csoportot.

Nézzük meg a cikk bevezető bekezdését! Milyen rejtett veszélyek leselkednek itt! Micsoda mérgező rágalmazás ez! Ting úr alig említve lesöpri a teológiai hitbeli különbségeket. Csak egy fegyvert forgat. Egyetlen mozdulattal olyan bilincseket rak azok testére, akik meg akarják őrizni a hit tisztaságát, és határozottan megtagadják az együttműködést a hitetlenekkel, mint például az „imperialista agresszió fokozódása” és az „egyház imperialista célokra való felhasználása”. „Egy kisebbség okoz megosztottságot.” Ez a megosztottság valami mesterségesen előállított dolog? Most kezdődött el a megosztottság az egyházban?

(Itt Wang úr hosszú idézeteket hoz korábbi cikkeiből: *Union or Separation* [Egyesülés vagy szétválás], 1930-ból, és *A Stern Warning to the Church Today* [Súlyos figyelmeztetés a mai egyháznak], 1936-ból, és röviden utal egy másik cikkre, *Beware of False Teachers* [Óvakodj a hamis tanítóktól] címűre, 1935-ből, hogy megmutassa: a modernistákkal való egyesülés megtagadása régóta fennáll, és nem valami, amit csak a jelenlegi vita váltott ki.)

Az általam említett cikkek a *Spiritual Food Quarterly*-ben jelentek meg, majd később újranyomták őket a *True and False Gospel* című könyvben. Megkérem Ting urat, hogy nézze meg ezt a könyvet, és akkor meg fogja érteni, hogy huszonöt évvel ezelőtt már határozottan a szétválásra szólítottam fel. Nem az igazi hívőket kértem, hogy váljanak szét; hanem csak az igazi hívőket és a hitetleneket kértem a szétválásra.

Ting úr azt mondja, hogy éppen akkor, amikor az imperialisták azt akarják, hogy megosztódjunk, mi bizonyítékot adunk nekik arra, hogy megosztottak vagyunk. Úgy tűnik, Ting úr talált valamilyen bizonyítékot az imperializmus és az egyház megosztottsága közötti kapcsolatra, de nem tisztázza, mi is az a bizonyíték. Egyszerűen csak feltesz egy kérdést: „Mit

gondol erről?”, hogy az olvasó találgasson, és Ting úrnak ne kelljen felelősséget vállalnia a válaszokért, sem elmondania, mi is az a bizonyíték.

Y. T. Wu úr elmondta nekünk, hogy az amerikai fundamentalisták és modernisták közötti vita 1922-ben volt a legsúlyosabb, a két párt vezető szószólói, Manning püspök és Harry Emerson Fosdick között. Kíváncsi vagyok, hogy Ting úr utánajárt-e annak, hogy ezt a vitát befolyásolta-e vagy kihasználta-e az imperializmus.

Miért korlátozná a vitát az Egyesült Államokra? Akik kissé is tájékozottak az általános egyházi helyzetről, tudják, hogy a fundamentalisták és a modernisták az egész világon összecsaptak, és hogy a konfliktus még mindig folyik (szerencsére az egyház javára – ellenkező esetben helyzete még súlyosabb lenne). Vajon mindezeket a teológiai vitákat az imperializmus szítja?

Mi a helyzet a mai egyházzal? Ting úr a *Nanking Union Theological Seminary* elnöke; sokkal többet tud az egyháztörténetről, mint egy átlagos egyháztag. Az egyháztörténet több száz éve alatt számtalan teológiai konfliktus volt. Sok keresztény hajlandó volt feladni egyháztagságát. Ting úr maga is azt mondja, hogy az egyház ezerkétszáz éve soha nem volt „egy kártyapakli”. Vajon az imperialisták szították-e az összes hitbeli vitát; vajon az imperializmus okozta-e ezeket a megosztottságokat?

Ting úr továbbá utal rá, hogy az egyesülés útjában álló akadályok nem teológiai különbségek. Először is határozottan kijelenti, hogy sok hívőt elvakított az a tévhit, miszerint hitbeli kérdések fűznek köztük; de később azt mondja, hogy kétli, vajon valóban a kibékíthetetlen teológiai meggyőződések gátolják-e az egységet. Úgy tűnik, hogy más okok is vannak, amelyek a hitbeli eltérések eltúlzását okozzák. Először határozottan kijelenti, majd kételkedik, és azt mondja, hogy „úgy tűnik”, ami teljességgel következetlen. Ha biztos abban, hogy sok hívőt elvakítottak, akkor miért kételkedik abban, hogy a teológiai meggyőződések akadályozzák-e az egységet? Hadd mondja ki őszintén Ting úr: „Nem a fontos teológiai különbségek akadályozzák az egyesülést, hanem más komoly okok, amelyek az egyesülés elmaradásához, és a teológiai különbségek túlzásához vezettek.” Majd mondja el nekünk egyenesen, hogy mik ezek az egyéb komoly okok. Ami engem illet, tiszta lelkiismerettel és sértődés nélkül habozás nélkül kijelentem, hogy komoly teológiai különbségek léteznek, amelyek lehetetlenné teszik számomra az egyesülést. Hiszek a Teremtés könyvében az ember teremtéséről szóló leírásban; a modernista nem hisz benne. Hiszek Jézus szűztől való születésében; hiszek abban, hogy meghalt, hogy megváltassa az embert a bűntől; hiszek abban, hogy testben feltámadt a halálból;

hiszek abban, hogy visszajön; a modernista ezek közül egyetlen igazságban sem hisz. Ezek mind komoly teológiai különbségek, és ezek miatt nem tudok egyesülni ezekkel az emberekkel. Sőt, Urunk Jézus Krisztus nevében küzdeni fogok ellenük. Most megkérdezhetem Ting urat, hogy mik azok a „komoly okok az egyesülés iránti vonakodásra, amelyek a hitbeli eltérések eltűlését okozzák”, amelyekre hivatkozik? Ha valami homályos bűnváddal próbál minket rágalmozni vagy megfélemlíteni, akkor vigyázzon Isten igazságos ítéletére.

Ting úr továbbá azt kérdezi, hogy valójában miben különbözik az alapvető hitünk. Ting úr egy teológiai szeminárium elnöke, és biztosan tudja, milyen nagy és komoly különbségek vannak a fundamentalisták és a modernisták között. Mit próbál tenni? Nem a hitbeli különbségeket felnagyítja, hanem eltünteti őket, mert azt akarja, hogy az emberek azt higgyék, hogy azokat, akik a hit érdekében nem akarnak egyesülni, valójában az imperialisták használják ki; így rossz politikai hírnevet tud szerezni az igaz hívőknek. Nem vagyunk dogmatikus; ha Ting úr nyilatkozatát néhányszor alaposan elolvassuk, könnyen láthatjuk, mire céloz.

Ting úr azt mondja, hogy amit mi hiszünk, az nem buddhizmus, taoizmus vagy iszlám. Igaz, azok, akik ezekben a más vallásokban hisznek, hitükben valóban eltérnek tőlünk. Az őszinte keresztényeknek nem szabad más hitet vallaniuk; valójában nem is tehetik. A hívőknek lehetnek különböző álláspontjaik bizonyos dolgokkal kapcsolatban, de ez nem teológiai nézeteltérés. Az apostoli egyházban egyesek úgy hitték, hogy mindenféle ételt ehetnek; mások, akik gyengék voltak, csak gyógynövényeket ettek. Egyesek egy napot másnapnál többre tartottak; mások minden napot egyformának tartottak (lásd Róma 14:1-6). De az akkori keresztények mindannyian hittek abban, hogy Jézus szűztől született, hogy életét adta az emberiség megváltásáért, hogy feltámadt a halálból, felment a mennybe, és visszatér majd. Ha újra és újra elolvassuk az evangéliumokat és a leveleket, rájövünk, hogy ezek a fontos tanok nem csupán az első keresztények alapvető hite voltak; hanem minden igaz Krisztus-hívő alapvető hite is. Az apostoli időkben voltak, akik azt mondták: „A feltámadás már megtörtént.” Pál habozás nélkül megnevezi Timóteusnak ezeket a hitetleneket, Himenaioszt és Filétoszt, „akik az igazságtól eltévelyedtek, amikor azt mondják, hogy a feltámadás már megtörtént, és ezzel feldúlják egyesek hitét.”. Arra figyelmezteti Timóteust, hogy „a szentségtörő, üres fecsegők elől pedig térj ki”, hiszen kárt akarnak okozni az egyháznak. (Lásd 2 Timóteus 2:15–18.)

Ha azok, akik azt mondták, hogy „a feltámadás már megtörtént”, ilyen feddést kaptak Páltól, milyen elítélést kellene kapniuk az apostoltól azoknak a modernistáknak, akik tagadják a feltámadást? Az ilyen hitetlenség egy terjedő fekély volt és az is maradt. Ezek az emberek

lényegében hitetlenek, mégis merik azt állítani, hogy hívők, és azt kérdezik, miért állítjuk, hogy a mi hitünk különbözik az övékétől. Ahelyett, hogy azt mondanánk, hogy a mi hitünk különbözik, azt kellene mondanunk, hogy nekünk van hitünk, nekik pedig nincs. Olvassuk el Péter hosszú figyelmeztetését a II. Péter 2:1-22-ben.

Amikor a modernisták azt állítják, hogy a kereszts csupán „Isten szeretetének erejének megnyilvánulása”, és nem megváltó cselekedet, vajon nem éppen azok a hamis tanítók, akiket Péter megjövendölt, akik „megtagadják az Urat, aki őket megváltotta”? Amikor azt mondják, hogy a szűztől való születés ténye „allegória”, és hogy Krisztus második eljövetele „költői szimbólum”, nem hamis szavak ezek? Vajon gondatlanul nevezném másokat hamis tanítóknak? Csak azért merem őket hitetleneknek és hamis tanítóknak nevezni, mert ezek a modernisták tagadják a Biblia alapvető tanításait, és azt hirdetik, amit a Biblia szerint a hamis tanítók hirdetnek.

Ting úr azt mondja, hogy amit hiszünk, az valójában ugyanaz – ugyanaz az Isten, a Biblia, Krisztus és a Szentlélek. Egy ilyen kijelentés természetesen igaz a valódi hívőkre, de nem a modernistákra. A modernisták tagadják a Biblia nagy tanításait; sőt, ki is tépik azokat a Bibliából. Mi marad nekik valójában, amiben hihetnek? Azt mondani, hogy közös hitünk van a Bibliában ezekkel az emberekkel, egyszerűen ellentmond a tényeknek.

„Ugyanaz a Krisztus váltott meg minket.” A modernisták azonban nem hisznek a megváltásban, és ha Ting úr megpróbálja rájuk kényszeríteni azt, amiben nem hisznek, akkor mások szabadságának megsértésében vétkes. Ha nem hisznek a megváltás tanában, és Ting úr azt mondja, hogy ugyanaz a Jézus váltott meg minket, akkor nem mond igazat. Ting úr kijelentése a Szentlélekről a modernistákra sem vonatkozik, mert a Szentlélek csak Jézus feltámadása és mennybemenetele után lett elküldve, és az Úr Jézus így szólt tanítványaihoz: „Én azonban az igazságot mondom nektek: jobb nektek, ha én elmegyek, mert ha nem megyek el, a Pártfogó nem jön el hozzátok, ha pedig elmegyek, elküldöm őt hozzátok.” (János 16:7). Ha a modernisták nem hisznek Jézus fizikai feltámadásában, miért hivatkoznak a Szentlélek eljövetelére? Ha a Szentlélek nem jött el Jézus távozása után, akkor hogyan kaphatják meg az Ő vezetését?

Néhányan talán megkérdézhetik tőlem: mi van a negyedik ponttal, amelyet Ting úr említett? Nem „hisszük mindannyian ugyanabban a Mennyei Atyában”? Épp erre térek ki. Gondoljátok, hogy a modernistáknak helyes a hitük ebben a kérdésben? Nézzétek meg ezeket a bibliai szakaszokat: „Az Atya nem is ítél meg senkit, hanem az ítéletet egészen a Fiúnak adta át, hogy

mindenki úgy tisztelje a Fiút, ahogyan az Atyát tisztelik. Aki nem tiszteli a Fiút, az nem tiszteli az Atyát sem, aki őt elküldte.” (János 5:22-25). „Ki a hazug, ha nem az, aki tagadja, hogy Jézus a Krisztus? Ez az antikrisztus, aki tagadja az Atyát és a Fiút. Aki tagadja a Fiút, azé nem lehet az Atya sem. Aki vallja a Fiút, azé az Atya is.” (1 János 2:22-23). „Aki nem marad meg Krisztus tanításában, hanem az ∞ túllép, annak nincs Istene; aki megmarad a tanításban, azé az Atya és a Fiú.” (2 János 9).

A modernisták, akik elbagatellizálják a Krisztusról szóló alapvető tanokat, és azt mondják, hogy azok nem elengedhetetlenek a hithez, nem becsmérlik, megvetik és tagadják-e a Fiút? Nem „törnek-e meg és nem maradnak-e Krisztus tanításában”? Ha így bánnak Krisztussal, akkor hogyan bánnak az Atyával? Urunktól, Jézustól és az apostoloktól jól ismerjük a választ.

Hát nem hittek az Atyában Jézus idején a zsidók? Azt mondták: „Mi nem paráznaságból születtünk: egy atyánk van, az Isten.” Mégis éppen ezek az emberek voltak azok, akik megvetették Jézust, gyűlölték Őt, vádolták Őt, elárulták Őt, és végül keresztre feszítették Őt. Nem elég azt mondani, hogy hiszünk az Atyában; az Atyában való hitünk bizonyítékként a Fiúban is hinni kell. Mivel a modernisták nem tisztelik a Fiút, mivel megvetik és tagadják Őt, mivel vétkeznek és nem maradnak meg az Ő tanításában, hogyan ismerhetnénk el, hogy velünk együtt ugyanabban az Atyában hisznek?

Ting úr szerint, ha az emberek Krisztusba vetett hitük által üdvözülnek, és mégis nem testvéreinknek, hanem „hitetleneknek” nevezzük őket, akkor Isten előtt elítéljük őket, megsértjük őket, és ezzel mintha egyúttal imádkoznánk is Istenhez, hogy ne üdvözítse meg őket. Hadd mondjak el komolyan valamit Ting úrnak. A „hitetlenek” nem egy címke, amit az emberekre ragasztunk. Ez egy leírása egy bizonyos fajta embernek, akik kereszténynek nevezik magukat, mégsem hisznek a Biblia igazságaiban, melyeket hit által kell elfogadni. Nem tagadják nyíltan ezeket az igazságokat, hanem paradox nyelvet használnak, hogy leplezzék hitetlenségüket. Szükség esetén azt mondhatják, hogy teljes mértékben hisznek ezekben az igazságokban, de „nincsen olyan rejtett dolog, amely le ne lepleződnék, és olyan titok, amely ki ne tudódnék.” Mivel nem hisznek, nem tudják sokáig elrejteni valódi arcukat. Természetesen hitetlen, aki ehhez a csoporthoz tartozik. Ezt nevezheti másokra való gondatlan címkézésnek? A „hitetlenek pártja” nem egy olyan név, amelyet csak most kezdtünk el használni. Huszonhat éve használom ezt ezeknek az embereknek a leírására. Egy 1939. április 2-án írt cikkemben, *„Meddig álltok két vélemény között?”*, szerepel ez a szakasz:

Sok hívó egyértelműen nem tudja megkülönböztetni az igazságot a hamisságtól. Ha a Bibliában hűséges hívőket „régi iskolának”, a bibliakritikusokat pedig „új iskolának” nevezzük, az azt jelenti, hogy az előbbiek elfogadják a történelmi egyház legrégebbi tanításait, míg az utóbbiak a legújabban megfogalmazott új értelmezéseket tisztelik. Ez a megnevezés azonban valójában nem megfelelő. Isten igazsága a legősebb igazság.

Az Ószövetség első könyvei több mint háromezer évvel ezelőtt készültek el. Az egész Biblia története közel kétezer évre nyúlik vissza. Isten üdvterve akkor lett kijelentve, amikor az emberiség először vétkezett (lásd 1Móz 3:15-21). Kiválasztottjainak sorsa a világ teremtése előtt lett elrendelve (1Kor 2:7; Ef 1:4). Isten igazsága régi, mégis mindig új: ígéének ma is ugyanolyan ereje van, mint régen: Krisztus ma is megmenti a bűnösöket, ahogyan a múltban is tette. Mivel Isten igaz és örök, szavai, cselekedetei, üdvútja, ígéretei és szándékai ma is ugyanazok, mint a múltban. A világ lassan változik, az emberiség lassan változik, de Isten igazsága soha nem változik. Ezért örökké új. Amikor eldöntjük, hogy elfogadjuk-e egy tanítást, nem csak azt kell megvizsgálnunk, hogy új-e vagy régi, hanem azt is, hogy igaz-e vagy hamis. Elismerjük, hogy sok régi emberi hagyomány létezik az egyházban; ezeket nem feltétlenül fogadjuk el csak azért, mert régiek. Azt is tudjuk, hogy Isten népe a Szentírás megvilágosítása alatt folyamatosan új felfedezéseket tesz a szent igazságról; ezeket nem feltétlenül utasítjuk el csak azért, mert újak. De minden tévedést, amely az igazság tagadásából fakad, legyen az régi vagy új, teljes mértékben el kell utasítani. A hitetlenek csoportja eltörli a Szentírás minden olyan fontos tanítását, amelynek elfogadásához hitre van szükség. E csoport egyes tagjai azt mondják, hogy a tanítások hihetetlenek; mások, hogy jelentéktelenek (bár valójában rendkívül fontosak); és megint mások megváltóztatnák a Szentírás egyértelmű tanításait, és hamis, félrevezető ábrázolásokat készítenének a tanításokról. Bár kijelentéseik eltérőek, hitetlenségükben mind egyformák. Nem hisznek Isten mindenhatóságában és mindentudásában. Nem hisznek Krisztus megváltásában, feltámadásában és második eljövételében. Nyilvánvalóan egyáltalán nem hisznek, és ha hitetlenek pártjának nevezzük őket, az egyszerűen csak a ténynek megfelelő elnevezés.

Ting úr ellenzi, hogy ítélkezzünk azok felett, akik üdvözültek, és akikért Krisztus meghalt. Igaz, az emberek Krisztusba vetett hitük által üdvözülnek, és a Krisztusban hívők természetesen testvéreink. Ha azonban valaki azt állítja magáról, hogy keresztény, de nem hisz a Szentírás alapvető, fontos tanításaiban, akkor határozottan nem a testvérünk, mégcsak nem is keresztény. Ha valaki ilyen embereket testvéreknek akar nevezni, akkor csak annyit mondhatunk, hogy ők „hamis testvérek”. Visszautasítjuk azt a vádat, hogy Isten színe előtt elítélünk és szidalmazunk

másokat. A „hitetlenek pártja” nem olyan cím, amely elítélést vagy szidalmazást sugall; ez egyszerűen csak a tény leírása. Pál egyszer egy erős átkot mondott ki: „Csodálkozom, hogy attól, aki Krisztus kegyelme által elhívott titeket, ilyen hamar más evangéliumhoz pártoltok, pedig nincsen más evangélium. De egyesek megzavartak titeket, és el akarják fordítani Krisztus evangéliumát. De ha még mi magunk vagy egy mennyből való angyal hirdetni is nektek evangéliumot azon kívül, amelyet mi hirdettünk, átkozott legyen!” (Gal. 1:6-8).

Voltak olyanok a galáciai gyülekezetben, akik azt mondták, hogy a törvény betartása és a körülmetélés az üdvösséghez vezető út. De Pál elítélte ezt a tanítást, mint „más evangéliumot”, és Isten nevében kijelentette, hogy ezek a tanítók átkozottak. A ma tanított tanok még eretnekebbek és a hitre nézve még rombolóbbak, mint azok a galáciai gyülekezetben. Ha Ting úr aggódik a „hitetlenek pártja” elnevezés miatt, vajon mit fog érezni, amikor elolvassa ezt a bibliai szakaszt?

Ting úr azt kérdezi, kik vagyunk mi, hogy merünk másokat rágalmazni és hamis tanúvallomást tenni ellenük. Vannak, akik kereszténynek nevezik magukat, de nem hisznek a Bibliában, amely Jézusról tanúskodik, sem Jézusban, aki a Bibliáról tanúskodik. Hogyan lehet hamis tanúvallomás és rágalmazás az, ha „hitetleneknek” nevezzük őket? Pedig ez nagyon világosan azoknak, akiknek van látása. Akkor hogyan menekülhetnénk el Isten alapos vizsgálata elől?

Végül Ting úr idézi Pál szavait mások megítéléséről (Róm 14:3-4). Ez valóban egy nagyon értékes tanítás a Szentírásból. Sajnos Ting úr számára vannak más szavak is ennek a szakasznak a kontextusában, amelyeket ő nem idézett. Az egész szakaszt, a Róm 14:1-14-et el kell olvasni.

Pál azért írt, mert a római gyülekezetben eltérő nézetek voltak az ételekkel és az ünnepekkel kapcsolatban. Azok, akiknek írt, mind keresztények voltak, igazi hívők Jézusban. Nem a hitetlenek táborához tartoztak: a római keresztények hívő férfiak és nők voltak, közös hitük volt, csak hogy nem ugyanúgy tekintettek az ételekre és az ünnepekre. Pál tehát arra buzdította őket, hogy ne nézzék le egymást, és ne ítéelkezzenek egymás felett. Teljes tévedés ezt a szakaszt azokra a hamis tanítókra és hamis prófétákra alkalmazni, akik ellenzik az igaz tanítást. Az ilyen emberekre János második levelének (II. János 9–11) szavait kell alkalmazni azokról, akik „túllépnek és nem maradnak meg Krisztus tanításában”.

(Wang úr itt egy nankingi Egyesült Teológiai Szeminárium hallgatójának, Wang Weifangnak a cikkét idézi, aki konzervatív háttérből érkezett a szemináriumba, és meglepetésére

azt találta, hogy a modernisták hitetlensége csupán „képzeletbeli”, a két iskola közötti szakadék „mesterséges”, és a különbségek hozzájárulnak „egységünk bőségéhez és gazdagságához”. Válaszul Wang Ming-dao a teológiai szeminárium két munkatársának, Peter Hannek és Tsang An-t'angnak a cikkeiből idéz, hogy megmutassa: a különbségek messzebb hatóak, mint Wang Wei-fang gondolja.)

Nem kell több nyilatkozatot idéznünk. Miért hallgattunk meg újra és újra ilyen beszédeket és cikkeket, amelyek eltorzítják az igazságot és elhallgatják a tényeket? Talán azért, mert a szerzők azt remélik, hogy bebizonyíthatják: nincsenek komoly hitbeli különbségek, amelyek akadályozhatnák az egyházi egységet és szolidaritást? Vagy azt akarják bemutatni, hogy komoly okok miatt nem lehet egyesülni, és ezek a teológiai különbségek eltúlzását eredményezik? Ezek az emberek túlságosan ostobák! Vitathatatlan tények, amelyek évtizedek óta léteznek, és még mindig világosan láthatók a szemünk előtt – akkor hogyan törölhetők el néhány mesterséges és üres mondattal? Bármely hitű és józan eszű keresztény látni fogja, mire készülnek. Mindannyian emlékszünk arra a történetre, amikor a zsidó vezetők Jézust vádolták Pilátus előtt. De Jézus nem volt a sértett fél; vádlói maguknak ártottak. Jézust dicsőségbe küldték, míg ők maguk Isten haragjával találkoztak. Ha az előttünk haladó autó letért az útról és a szakadékba zuhant, miért akarnák a mögötte haladó autósok még mindig ezt a veszélyes utat választani?

Egy utolsó szó, teljes komolysággal. Semmilyen formában nem fogunk egyesülni ezekkel a hitetlenekkel, és nem csatlakozunk egyik szervezetükhöz sem. Még az igaz hívőkkel és Isten hű szolgáljaival is csak lelki egységet élvezhetünk. Nem lehet semmiféle formális, szervezeti egyesülés, mert a Bibliában nem találunk olyan tanítást, amely ezt alátámasztaná. A hit kérdéseiben a következő a hozzáállásunk: minden igazságot, amit a Bibliában találunk, elfogadunk és megtartunk. Bármely tanítást, ami nincs a Bibliában, teljes mértékben elutasítunk. Isten iránti hűségünkért készek vagyunk megfizetni minden szükséges árat. Nem riadunk vissza semmilyen áldozattól. A hamis ábrázolás és a rágalmazás soha nem tud megfélemlíteni minket.

Mindenkinek van szája, amellyel azt mondhat, amit akar. De a tények örökre tények maradnak. Isten tisztán látja őket, és Isten népe is tisztán látja őket, függetlenül attól, hogy mások hogyan torzítják őket, vagy hogyan rágalmaznak minket. Mi a keresztény tanítás mellett állunk.

Mert mi hiszünk!

XII. 5. Dél-afrikai Teológiai Nyilatkozat, 1979.⁵⁴⁷

1. We believe in the God and Father of Jesus Christ who upholds the whole universe by his Word and Spirit. He struggles for his own righteousness with regard to God and fellow man. In this respect God chooses constantly for his own righteousness and consequently stands on the side of those who are victims of injustice.

2. We believe that God reveals Himself in his Word as the One who throughout history in his relationship to men binds Himself to his own justice in order to make the world a place to live in. His life-giving Word became man in Christ Jesus, through whom He breaks the power of injustice. By His Spirit He gives people the possibility to again live in obedience to his Word.

3. We believe that God gathers for Himself in this world a new people who consist of men and women He has liberated from oppressive powers through Jesus Christ. This people of God has the responsibility to live as the one undivided body of Christ. As God's property the church must be busy standing where God stands viz. against injustice and with those who are denied justice. To fulfil this task it is necessary that the church should constantly search after the truth of God's Word. This is true especially because we owe greater obedience to Christ than to human governments, power or ideologies.

4. In our South African situation this means that we as part of the church of Christ in this world should unflinchingly persevere for establishing God's justice. The church may, in faithful allegiance to its Head, Jesus Christ, come into conflict with human authorities. If the church has to suffer in the process we know that this is part of the way of God's people through history and that the word of Christ remains in force, 'I will never leave you or forsake you.' (Heb. 13:5)

Fordítás:

1. Hiszünk Jézus Krisztus Istenében és Atyjában, aki Igéjével és Lelkével tartja fenn az egész világegyetemet. Ő küzd saját igazságáért Isten és embertársai iránt. E tekintetben Isten folyamatosan saját igazságát választja, és ennek következtében azok oldalán áll, akik az áldozatai az igazságtalanságnak.

2. Hisszük, hogy Isten az Ő Igéjében olyan Egyetlenként jelenti ki magát, mint aki az emberiség történelme során az emberhez fűződő kapcsolatában elköteleződik saját igazságosságához,

⁵⁴⁷ Pauw, J.C.: Anti-apartheid theology in the Dutch Reformed Family of Churches. A depth-hermeneutical analysis. Vrije Uiniversiteit Amsterdam, Hollandia, 2007. 180-181.

hogy a világot élhető helyé tegye. Életadó Igéje emberré lett Krisztus Jézusban, akin keresztül megtöri az igazságtalanság hatalmát. Az Ő Lelke által lehetőséget ad az embereknek, hogy ismét az Ő Igéjének engedelmeskedve éljenek.

3. Hisszük, hogy Isten magának ebben a világban új népet gyűjt egybe, amely azokból a férfiakból és nőkből áll, akiket Jézus Krisztus által megszabadított az elnyomó erőktől. Istennek ez a népe felelősséggel tartozik azért, hogy Krisztus osztatlan testeként éljen. Isten tulajdonaként az egyháznak ott kell állnia, ahol Isten áll, azaz az igazságtalanság ellen és azok mellett, akiket megfosztanak az igazságtól. E feladat teljesítéséhez szükséges, hogy az egyház folyamatosan keresse Isten Igéjének igazságát. Ez különösen igaz, mert Krisztusnak nagyobb engedelmisséggel tartozunk, mint az emberi kormányoknak, hatalmaknak vagy ideológiáknak.

4. Dél-afrikai helyzetünkben ez azt jelenti, hogy mi, mint Krisztus egyházának tagjai ebben a világban, rendíthetetlenül kitartunk Isten igazságosságának megalapozása mellett. Az egyház, hűséges engedelmisségében Fejének, Jézus Krisztusnak, konfliktusba kerülhet az emberi hatóságokkal. Ha az egyháznak szenvednie kell ebben a helyzetben, tudjuk, hogy ez hozzátartozik Isten népének történelmi útjához, és hogy Krisztus szava továbbra is érvényben marad: „Nem maradok el tőled, sem el nem hagylak téged.” (Zsid 13,5.)

XII. 6. Anglikán püspökök levele Idi Aminhoz, 1977.

Letter of Ugandan Bishops to Idi Amin⁵⁴⁸

To his excellency, Al-Haji Field Marshal Dr. Idi Amin Ada, VC, DSO, MC, life president of Uganda, President's Office, Kampala.

"Your Excellency,

We, the archbishop and the bishops of the provinces of Uganda, Rwanda, Burundi and Boga-Zaire humbly beg to submit our most deeply felt concern for the church and the welfare of the people whom we serve under your care.

In presenting this statement, we are in no way questioning the right of the government in administering justice, to search and arrest offenders. We believe that the government has established structures and procedures for carrying out this kind of exercise. It is these established structures and procedures that give the citizens a sense of what to expect of their government. These structures and procedures give the police, the intelligence and the security forces a framework within which to work. When these procedures are followed in carrying out their day-to-day duties, this gives the ordinary citizen a sense of security. It creates mutual friendship and trust between such officers and the general public irrespective of uniform.

But when the police and security officers deviate from these established structures and procedures in carrying out their day-to-day duties, citizens become insecure, afraid and disturbed. They begin to distrust these officers.

We are deeply disturbed to learn of the incidents that occurred at the archbishop's official residence in the early hours of Saturday, 5 February 1977. In the history of our country such an incident in the church has never before occurred. Security officers broke through the fence and forced their way into the archbishop's compound. They used a man they had arrested and tortured as a decoy to entice the archbishop to open his door to help a man seemingly in distress.

The archbishop opened his door. At that point armed men who had been hiding sprang to attack, cocking their rifles and demanding "arms." When the archbishop asked, "What arms" the

⁵⁴⁸ Letter of Ugandan Bishops to Idi Amin. Washington Post, 1977. február 21. <https://www.washingtonpost.com/archive/local/1977/02/22/letter-of-ugandan-bishops-to-idi-amin/fc88689a-8ae6-4c9e-9910-c16d616f564b/> 2026-02-08

answer was the muzzle of a rifle pressed against his stomach and immediately he was pushed forcefully into his house with the demand, "Archbishop, show us the arms."

Your excellency, you have said publicly on many occasions that religious leaders have a special place in this country and that you treat them with respect for what they stand for and represent. You have on many occasions publicly demonstrated this and we are always grateful. But what happened to the archbishop is a direct contradiction of what you yourself, your excellency, have said in public and to the established structures and procedures in dealing with security matters.

Now that the security of the archbishop is at stake, the security of the bishops is even more in jeopardy. The night following the search of the archbishop's house, the bishop of Bukedi was both searched and arrested. It was only when nothing could be found at his personal and official residences that he was later released on the Sunday morning. This left the people in his diocese wondering, and the wondering is spreading quickly. The Christians are asking, if this is what is happening to our bishops, then where are we? The gun whose muzzle has been pressed against the archbishop's stomach the gun used to search the bishop of Bukedi's houses, is a gun pointed at every Christian in the church, unless your excellency can give us something new to change this situation.

The security of the ordinary Christian has been in jeopardy for quite a long time. It may be that what has happened to the archbishop and the bishop of Bukedi is a climax of what is consistently happening to our Christians. We have buried many who have died as a result of being shot and there are many more whose bodies have not been found. Their disappearance is connected with the activities of some members of the security forces, your excellency.

If it is required we can give concrete evidence of what is happening because widows and orphans are members of our church.

Furthermore, we are made sad by the increasing forces that are setting Ugandans one against another. While it is common in Uganda for members of one family to be members of different religious organizations, there is an increasing feeling that one particular religious organization is being favored more than any other. So much so that in some parts of Uganda members of Islam who are in leading positions are using these positions to coerce Christians into becoming Muslims . . .

There is also a war against the educated that is forcing many of our people to run away from this country in spite of what the country has paid to educate them. This brain drain, the fear and the mistrust, make development, progress and stability almost impossible.

The gun which was meant to protect Uganda as a nation, the Ugandan as a citizen and his property, is increasingly being used against the Ugandan to take away his life and his property. Many cars almost daily are being taken at gunpoint and their owners killed, and most of the culprits are never brought to justice. If required we can enumerate many cases. Too much power has been given to members of state research to arrest and kill at will innocent individuals . . .

We are also concerned about the developing gap between the leaders of the Christian churches, archbishops in particular, and your excellency. We had been assured by you of your read availability to religious leaders whenever they had serious matters to discuss with you. You had even gone to the extent of giving his grace, the archbishop, the surest means of contacting you in this country wherever you may be. But a situation has developed now where you have become more and more inaccessible to the archbishop and even when he tried to write he has not received any reply.

While you, your excellency, have stated on the national radio that your government is not under any foreign influence and that your decisions are guided by your defense council and cabinet, the general trend of things in Uganda has created a feeling that the affairs of our nation are being directed by outsiders who do not have the welfare of this country and the value of the lives and properties of Ugandans at their heart. . . .

A situation like this breeds unnecessary misunderstanding and mistrust. Indeed we were shocked to hear over the radio on Christmas day your excellency saying that some bishops had preached bloodshed. We waited anxiously to be called by your excellency to clarify such a serious situation, but all in vain. Your excellency, we want to say here again that we are ready to come to you whenever there are serious matters that concern the church and the nation. You have only got to call us. This used to be so, your excellency, when you freely moved amongst us and we freely came to you . . .

The archbishop is not only the archbishop of the church of Uganda but he is the archbishop of the church of Rwanda, Burundi and Boga-Zaire, so what happens to him here is also the concern of the Christians in Rwanda, Burundi and Zaire. In fact, it goes further than that because he is an archbishop in the Anglican communion, which is a worldwide communion; so are the bishops.

An action such as this one damages the good image of our nation. It also threatens our preparations for the centenary celebrations. Christians everywhere have become very cautious about taking part in the fund-raising activities of the church for fear of being misrepresented and misinterpreted. The ban on sales of things donated to fund-raising in aid of the church is a case in point. This, too, could have been cleared if only your excellency had given the archbishop an opportunity to brief you in the matter.

In conclusion, your excellency, we are very grateful that you have kindly given us this opportunity to express our grievances and concerns to you.

For God and our country."

Fordítás:

Ugandai püspökök levele Idi Aminhoz

Öméltóságához, Al-Haji tábornok Dr. Idi Amin Ada, VC, DSO, MC, Uganda örökös elnöke, Elnöki Hivatal, Kampala.

„Öméltósága,

Mi, Uganda, Ruanda, Burundi és Boga-Zaire tartományok érseke és püspökei alázatosan kérjük, hogy kifejezhessük legmélyebb aggodalmunkat az egyház és az Ön gondjaira bízott nép jóléte iránt.

Ezzel a nyilatkozattal semmilyen módon nem kérdőjelezzük meg a kormány jogát az igazságszolgáltatásra, a bűnözők felkutatására és letartóztatására. Úgy véljük, hogy a kormány létrehozta a szükséges intézményeket és eljárásokat az ilyen feladatok végrehajtásához. Ezek a kialakított intézmények és eljárások adják a polgároknak azt az érzést, hogy mit várhatnak el kormányuktól. Ezek az intézmények és eljárások keretet biztosítanak a rendőrség, a titkosszolgálat és a biztonsági erők munkájához. Amikor ezeket az eljárásokat követik a mindennapi feladataik végrehajtása során, ez biztonságérzetet ad a lakosságnak. Ez kölcsönös barátságot és bizalmat teremt az ilyen tisztviselők és a közvélemény között, függetlenül az egyenruhától.

De amikor a rendőrség és a biztonsági tisztviselők eltérnek ezektől a kialakult intézményektől és eljárásoktól a mindennapi feladataik ellátása során, az állampolgárok bizonytalanná válnak,

félnek és zavarodottak lesznek. Elkezdnek bizalmatlankodni ezekkel a hivatalnokokkal szemben.

Mélységesen megrázott minket az a hír, hogy 1977. február 5-én, szombat hajnalban incidensek történtek az érsek hivatalos rezidenciáján. Hazánk történelmében még soha nem történt ilyen incidens az egyházban. A biztonsági tisztek áttörték a kerítést, és erőszakkal behatoltak az érsek rezidenciájába. Egy letartóztatott és megkínzott férfit használtak eszközként arra, hogy az érsek kinyissa az ajtót, és segítsen a látszólag bajba jutott férfinak.

Az érsek kinyitotta az ajtót. Ekkor a rejtőzködő fegyveresek rátámadtak, éles fegyverekkel és „fegyvereket” követeltek. Amikor az érsek megkérdezte, „milyen fegyvereket”, a válasz egy puskacső hasához nyomása volt, és azonnal erőszakkal betolták a házába azzal a követeléssel, hogy „az érsek, mutassa meg a fegyvereket”.

Méltóságos úr, Ön számos alkalommal nyilvánosan kijelentette, hogy a vallási vezetőknek különleges helyük van ebben az országban, és hogy Ön tisztelettel bánik velük azért, amit képviselnek és amit ők képviselnek.

Ezt Ön számos alkalommal nyilvánosan is bizonyította, amiért mindig hálásak vagyunk. Azonban az érsekkel történtek közvetlenül ellentmondanak Méltóságos úr nyilvános szavainak és amiért kialakította a közbiztonság intézményeit és rendszerét.

Most, hogy az érsek biztonsága veszélyeztetve van, a püspökök biztonsága még nagyobb kockázatnak van kitéve. Az érsek után másnap Bukedi püspök házát is átkutatták és le is tartóztatták őt. Vasárnap reggel engedték szabadon, miután sem a személyes otthonában, sem az irodájában nem találtak semmit. Ez megdöbbenetelt az egyházmegyében élőket, és a döbbenet gyorsan terjed. A keresztények azt kérdezik, ha ez történik a püspökeinkkel, akkor mi lesz velünk? A fegyver, melynek csövét az érsek hasához nyomták, a fegyver, amelyet Bukedi püspök házainak átkutatásához használtak, minden keresztényre irányul az egyházban, hacsak méltóságod nem tud valami újat mutatni nekünk, ami megváltoztatja ezt a helyzetet.

Az egyszerű keresztény emberek biztonsága már régóta veszélyben van. Lehet, hogy az, ami Bukedi érsekével és püspökével történt, csak a csúcspontja annak, ami folyamatosan történik keresztényeinkkel. Sokakat eltemettünk, akiket agyonlőttek, és még sokan vannak, akiknek holttestét nem találták meg. Eltűnésük összefüggésben áll a rendfenntartó erők egyes tagjainak tevékenységével, Méltóságos úr.

Ha szükséges, konkrét bizonyítékokat tudunk szolgáltatni a történetekről, mert az özvegyek és az árvák az egyházunk tagjai.

Ezenkívül szomorúak vagyunk amiatt, hogy egyre több tényező állítja az ugandaiakat egymással szembe. Bár Ugandában gyakori, hogy egy család tagjai különböző vallási szervezetek tagjai, egyre inkább az a benyomás alakul ki, hogy egy bizonyos vallási szervezetet előnyben részesítenek a többihez képest. Ez annyira igaz, hogy Ugandának egyes részein a vezető pozícióban lévő muszlimok ezeket a vezető beosztásokat arra használják, hogy a keresztényeket kényszerítsenek arra, hogy muszlimokká váljanak...

Emellett folyik egy háború az iskolázottak ellen is, ami sok embert arra kényszerít, hogy elmeneküljön az országból, annak ellenére, hogy az állam befektetett a képzésükbe. Ez az agyelszívás, a félelem és a bizalmatlanság lehetetlenné teszi a fejlődést, a haladást és a stabilitást.

A fegyver, amelynek célja az volt, hogy megvédje Ugandát, mint nemzetet, az ugandaiakat, mint állampolgárokat és vagyonukat, egyre gyakrabban használják az ugandaiak ellen, hogy elvegyék az életüket és vagyonukat.

Fegyveresek naponta rabolnak el autókat, és ölik meg a tulajdonosaikat - és a tettesek többségét soha nem állítják bíróság elé. Szükség esetén számos esetet tudnánk megnevezni. Túl nagy hatalmat kaptak az állami emberei, hogy tetszés szerint letartóztassanak és megöljenek ártatlan embereket...

Aggódunk továbbá a keresztény egyházak vezetői, különösen az érsek és Öméltóságod kapcsolatában mélyülő szakadék miatt. Ön biztosított minket arról, hogy bármikor rendelkezésre áll a vallási vezetők számára, ha komoly ügyeket kell megbeszélniük öméltóságoddal. Még azt is megígérte, hogy az érseknek ebben az országban lehetőséget ad a legbiztosabb módszerrel arra, hogy bárhol is tartózkodjon, kapcsolatba lépjen Önnel. De most olyan helyzet alakult ki, hogy egyre nehezebb elérni Önt az érseknek, és még akkor sem kapott választ, amikor levelet írt Önnek.

Míg Ön, méltóságod, a nemzeti rádióban kijelentette, hogy kormánya nem áll külföldi befolyás alatt, és hogy döntéseit a védelmi tanács és a kabinet irányítja, az ugandai helyzet általános tendenciája azt a benyomást kelti, hogy nemzetünk ügyeit olyan külső erők irányítják, akik nem tartják szem előtt az ország jólétét, valamint az ugandaiak életének és vagyonának értékét...

Egy ilyen helyzet felesleges félreértéseket és bizalmatlanságot szül. Valóban megdöbbenünk, amikor karácsony napján a rádióban hallottuk, hogy őméltósága azt állította, hogy egyes püspökök vérontásra buzdítottak. Nyugtalanul vártuk, hogy őméltósága felhívjon minket, hogy tisztázzuk ezt a súlyos helyzetet, de mindhiába. Őméltósága, itt szeretnénk ismét kijelenteni, hogy készek vagyunk önhöz fordulni, ha komoly ügyek merülnek fel, amelyek az egyházat és a nemzetet érintik. Csak hívnia kell minket. Régen így volt, méltóságod, amikor szabadon mozoghattunk közöttünk, és mi szabadon jöhettünk önhöz...

Az érsek nem csak az ugandai egyház érseke, hanem Ruanda, Burundi és Boga-Zaire egyházának érseke is, így az, ami vele itt történik, Ruanda, Burundi és Zaire keresztényeit is érinti. Valójában ennél is tovább megy a dolog, mert ő az anglikán közösség érseke, amely egy világméretű közösség, ahogy a püspökök is.

Egy ilyen cselekedet károsítja nemzetünk jó hírnevét. Emellett veszélyezteti a centenáriumi ünnepségek előkészületeit is. A keresztények mindenütt nagyon óvatosak lettek az egyház adománygyűjtő tevékenységeiben való részvétel tekintetében, mert attól tartanak, hogy félreértelmezik és félreértik őket. Erre jó példa az egyház javára szervezett adománygyűjtő akciókhoz felajánlott tárgyak értékesítésének megtiltása. Ez is elkerülhető lett volna, ha méltóságod lehetőséget adott volna az érseknek, hogy tájékoztassa önt az ügyről.

Összegzésként, méltóságod, nagyon hálásak vagyunk, hogy kedvesen megadta nekünk ezt a lehetőséget, hogy kifejezzük panaszainkat és aggályainkat önnek.

Istenért és hazánkért.

XII. 7. Malawi Nyilatkozat, 1993.

A Statement on the Role of the Church in the Transformation of Malawi in the Context of Justice and Peace⁵⁴⁹

Produced by the Administrators' Conference, Blantyre Synod

CCAP, January 22-23, 1993.

"Let justice roll down like waters and righteousness like an overflowing stream" (Amos 5:24). The theme of justice and of peace permeates the entire Bible and is heard especially in the words of the prophets. So also, these themes of justice and peace are relevant in the context of Malawi today. It is very important at this particular point in time in Malawi's history to examine what the role of the Church is towards the Referendum in the context of justice and peace.

What is the Church?

We as administrators and leaders of Blantyre Synod, feel it is necessary to clear misconceptions that the general public has concerning the nature and role of the Church. Before we examine the role of the Church we must first understand the nature of the Church - what the Church is. Some people say that the Church should not be involved in politics. This reveals a general misunderstanding of the essence of the Church and the role it plays in society.

First of all, the Church is people and must be concerned with the well being of people. It is people themselves who create the political environment and therefore the Church as such cannot help but be involved in politics. As Christians we understand that the head of the Church is Jesus Christ. That is to say, the Church is Christ together with His people - one family under God whose purpose is to unite all people in Jesus Christ. The Church is also a community of salvation through Jesus Christ whose purpose is to free people from sin and to deliver them from whatever binds them.

The Church is both a local Church and a universal Church and is not limited by country, continents, race, or gender. One common misunderstanding is that the Church is often thought of as just a "local" Church which involves only the Christians in any given country or area. However, as Christians we believe that the Church is the body of Christ and as Christ's body is

⁵⁴⁹ ROSS, Kenneth R.: *Christianity in Malawi. A Source Book*. Mambo Press, Gweru, Zimbabwe, 1996. 218-222.

made up of all people who profess Christ throughout the whole world and therefore the Church cannot be limited to any particular local denomination.

The Church is a unique wonder of the presence of God in a broken world. The New Testament presents many images of the Church such "the body of Christ", "the bride of Christ", "the temple of the Holy Spirit" ... All of these descriptions emphasize that the nature of the Church is not determined by people but is determined by God Himself.

As well, the Church is not just the membership of its people but it is a community of mission which combines its membership together with strangers and visitors making it an inclusive community which reaches out to all humankind.

The Role of the Church in the Coming Referendum

As administrators and leaders in Blantyre Synod, we believe that the first question which must be addressed is whether or not the Church should be involved in the Referendum. Yes, we believe that church should be involved in the Referendum, because the Church is the people of God who live in the world and are involved in the world and therefore responsible for caring for the world and its people as well as making decisions which ensure justice and peace for all.

Educating People

We as administrators and leaders in the Church must first of all teach people why it is important to have a Referendum in Malawi. We must educate our people to understand that we are Christians and citizens, and as such have the responsibility to make decisions. We must also ensure that these decisions are for the good of all. Christians can not sit on the fence and in order to make wise choices we must understand what the Referendum is all about.

2. Freedom of Choice

We must educate our people that the Referendum must be open and free and take place in an atmosphere of peace so that we can make responsible choices. The criteria for making a choice as a Christian is most importantly to decide whether the choice one is making will bring maximum justice and peace for all. It is very important to emphasize that we as administrators and leaders in the Church cannot tell people how to vote or which system to vote for. Individual Christians must use their own wisdom to make their own choices.

It is also very important for us to educate our people that in voting at the referendum they are not voting for a particular party or person, but are voting for a system of government. In voting,

we must ask ourselves which system can bring justice and peace. People must understand that the Church is concerned for people and their everyday lives. This is why the Blantyre Synod has mandated that each congregation in Blantyre City must have its own minister and that the minister must reside within the boundaries of the congregation in order to be part and parcel of the struggle of everyday lives of the local Christians.

3. Monitoring at the Polls

We believe that the Church must be present at the polls when people are voting in order to witness the proceedings so that an atmosphere of justice and peace can prevail throughout the Referendum and so that people are not intimidated. The Church's presence will give people confidence in the fairness of the results of the Referendum and in doing so the Church will have helped the nation to follow a just and peaceful path.

4. Praying

We as Christians must be practical in our involvement in the Referendum and must seriously pray for all that takes place. In the light of this, Churches should join together ecumenically and have a day of prayer before the Referendum. This is extremely important. The Church finds its strength in prayer and it is through prayer that justice and peace can be brought about in our country.

Although the government is not following some of the guide-lines for the Referendum as set out in the UN Report, resulting in the two pressure groups (AFORD and UDF) wanting to opt out of the Referendum, we are encouraging the pressure groups to persevere and not to withdraw from participating in the Referendum. The Church must insist that the Referendum take place despite people's disagreements with the government's guide-lines because all people will suffer if the Referendum does not take place. They will suffer because they will continue to live in an atmosphere of uncertainty and hopelessness. Also, if the Referendum does not take place overseas donors will continue to withhold aid to Malawi and it's our local people who suffer most severely from this situation. When we look at the life of Jesus we see that proclaiming the gospel is not always easy and can involve great cost to ourselves and others. We must take courage. The Bible tells us to speak out. The voices of the prophets speak to us today "they have treated the wound of my people carelessly saying, 'Peace, peace,' when there is no peace." (Jeremiah 6:14) We are at the cross roads where we must decide which direction to go. In choosing our direction, under God's sovereignty, Blantyre Synod must convey the gospel message in its entirety. There is no half-gospel or half-truth.

From the beginning of the transformation of our country, Blantyre has been at the forefront of all that is happening so as to ensure that there is peaceful transformation in our country. We have continually appealed to the authorities to stand on the side of the people - to stand for justice, peace, and truth. Blantyre Synod pledges itself to continue to be at the vanguard of this transformation in order to stand for a desired and just and peaceful future. We as a Synod are involved in this way because as Christians we follow the agenda of Jesus and we can not turn from this. Jesus said "the Spirit of the Lord is upon me because He has sent me to bring good news to the poor; He has sent me to proclaim release to the captives; and recovery of sight to the blind; to let the oppressed go free; to proclaim the year of the Lord's favour" (Luke 4:18-19).

Despite these misunderstandings concerning the nature of the Church and the role of the Church, we must persevere and continue to follow the ways of Jesus and to preach the gospel of justice, peace, and truth. Some think the Church can be silenced by silencing the people in Church, imprisoning its leaders, or by closing the Church buildings or offices. However, we know that the Church is people who make up the body of Christ and the body of the risen Christ can never be silenced or put down. Despite what the world may try to do to destroy us, whenever convinced, committed, Christians meet together, that is the Church, even in the home and family, and this cannot be destroyed.

In conclusion, we must therefore look ahead to the year 1993 as a unique year in Malawi. We move confidently into this year because we go ahead with Christ and Christ goes ahead of us. As leaders in the Church we must take courage to educate our people and encourage them to hope in Christ. We are committed to educating our congregations within our respective presbyteries so that they understand the urgency of participating in the Referendum and in doing so understand their responsibility as Christians. We must emphasize that the Church is indeed involved in politics but not partisan politics. If we look at our own history as the CCAP during the time of the struggle for Independence, we will see that Blantyre Synod was very much in support of the Nyasaland African Congress (later called the MCP). Because of this very verbal stance on the side of the MCP, after Independence, the CCAP was aligned closely with the government and become so assimilated with the government's activities that the Synod was often invited to pray and participate as a Church at various government functions. However, because of this assimilation and alignment with the MCP, the Church gradually lost its ability to admonish or speak pastorally to the government. We do not want to make the same mistake at this time in order to ensure that the Church retains its prophetic voice throughout the coming

years of our country's history. We must remember that the Church is the Church, and as the Church must remain neutral with respect to party politics. As individual Christians we must vote. We must not be passive otherwise we will lose saltiness of the Church. We must work together in solidarity, supporting each other sharing with other. When one part of the body of Christ suffers we all suffer, and when part of the body of Christ rejoices we all rejoice. As we walk together through the challenges that this years promises, let us remember the example of our Lord Jesus Christ and strive together to bring justice, peace, and truth to our country.

On behalf of the administrators and leaders of Blantyre Synod,

Rev. T. N. Maseya MODERATOR

Very Rev. Dr. S.S. Ncozana GENERAL SECRET

Fordítás:

Malawi Nyilatkozat, 1993.

Nyilatkozat az egyház szerepéről Malawi átalakulásában az igazságosság és a béke kontextusában

Készítette: Az adminisztrátorok konferenciája, Blantyre-i Zsinat

Közép-Afrikai Presbiteriánus Egyház, 1993. január 22-23.

„Áradjon a törvény, mint a víz és az igazság, mint a bővizű patak!” (Ámos 5, 24.)

Az igazságosság és a béke témája áthatja az egész Bibliát, és különösen a próféták szavaiban hallható. Ugyanígy, ezek az igazságosság és béke témák relevánsak a mai Malawi kontextusában is. Malawi történelmének ebben a különleges pillanatában fontos megvizsgálni, hogy mi az egyház szerepe a népszavazás kapcsán az igazságosság és a béke vonatkozásában.

Mi az egyház?

Mi, a Blantyre-i Zsinat adminisztrátorai és vezetői, úgy véljük, hogy szükséges tisztázni a közvélemény általános téveszméit az egyház természetéről és szerepéről. Mielőtt megvizsgálnánk az egyház szerepét, először meg kell értenünk az egyház természetét – hogy mi is valójában az egyház. Egyesek szerint az egyháznak nem szabadna részt vennie a politikában. Ez az egyház lényegének és társadalomban betöltött szerepének általános félreértését tükrözi.

Először is, az egyház az emberekből áll, és az emberek jólétével kell törődnie. Maguk az emberek teremtik a politikai környezetet, ezért az egyház, mint olyan nem tehet mást, mint hogy részt vegyen a politikában. Keresztényekként tudjuk, hogy az egyház feje Jézus Krisztus. Ez azt jelenti, hogy az egyház Krisztus és népe együtt – egy család Isten alatt, amelynek célja, hogy minden embert egyesítsen Jézus Krisztusban. Az egyház egyszersmind közösség a Jézus Krisztus által való üdvösségben, akinek célja, hogy megszabadítsa az embereket a bűntől és mindattól, ami őket megkötözi.

Az egyház egyszerre helyi és egyetemes egyház, és nem korlátozódik országra, kontinensre, fajra vagy nemre. Egy gyakori tévhit, hogy az egyház gyakran csak „helyi” egyháznak tekinthető, amely csak az adott ország vagy terület keresztényeit foglalja magában. Keresztényekként azonban hisszük, hogy az egyház Krisztus teste, és mivel Krisztus teste az egész világon Krisztust valló összes emberből áll, ezért az egyház nem korlátozódhat egyetlen helyi felekezetre sem.

Az egyház Isten jelenlétének egyedülálló csodája egy megtört világban. Az Újszövetség számos képet mutat be az egyházzal, például „Krisztus teste”, „Krisztus menyasszonya”, „a Szentlélek temploma” ... Mindezek a leírások hangsúlyozzák, hogy az egyház természetét nem az emberek, hanem maga Isten határozza meg.

Emellett az egyház nem csupán tagjainak közössége, hanem egy missziós közösség, amely tagjai mellett idegeneket és látogatókat is magába foglal, így egy befogadó közösséggé válik, amely az egész emberiséghez szól.

Az egyház szerepe a közelgő népszavazáson

Blantyre-i Zsinat adminisztrátorai és vezetőiként úgy véljük, hogy az első kérdés, amelyet meg kell válaszolni, az, hogy az egyháznak részt kell-e vennie a népszavazásban. Igen, úgy gondoljuk, hogy az egyháznak részt kell vennie a népszavazásban, mert az egyház Isten népe, amely a világban él és részt vesz a világ dolgában, ezért felelősséggel tartozik a világért és az emberekért, valamint olyan döntések meghozataláért, amelyek mindenki számára biztosítják az igazságosságot és a békét.

Az emberek tanítása

Az egyház vezetőiként és adminisztrátoraiként elsősorban azt kell megtanítanunk az embereknek, hogy miért fontos a malawi népszavazás. Tanítanunk kell arra az embereket, hogy felismerjék, hogy keresztényekként és állampolgárokként felelősségünk van döntéseket hozni.

Gondoskodnunk kell arról is, hogy ezek a döntések mindenki javát szolgálják. A keresztények nem maradhatnak közömbösek, és ahhoz, hogy bölcs döntéseket hozzunk, meg kell értenünk, miről is szól a népszavazás.

2. A választás szabadsága

Meg kell tanítanunk népünket arra, hogy a népszavazásnak nyílnak és szabadnak kell lennie, és békés légkörben kell lezajlania ahhoz, hogy felelősségteljes döntéseket tudjunk hozni. Keresztényként a döntéshozatal legfontosabb kritériuma az, hogy eldöntsük, vajon a választásunk maximális igazságosságot és békét hoz-e mindenki számára. Nagyon fontos hangsúlyozni, hogy mi, az egyház vezetői és adminisztrátorai nem mondhatjuk meg az embereknek, hogyan szavazzanak, vagy melyik rendszerre szavazzanak. Az egyes keresztényeknek saját bölcsességükre kell támaszkodniuk, hogy meghozzák saját döntéseiket.

Az is nagyon fontos, hogy tanítsuk az embereket arra, hogy a népszavazáson nem egy adott pártra vagy személyre szavaznak, hanem egy kormányzati rendszerre. A szavazáskor meg kell kérdeznünk magunktól, melyik rendszer hozhat igazságot és békét. Az embereknek meg kell érteniük, hogy az egyház törődik az emberekkel és mindennapi életükkel. Ezért a Blantyre-i Zsinat előírta, hogy Blantyre város minden gyülekezetének saját lelkésze legyen, és hogy a lelkészek a gyülekezet határain belül kell laknia, hogy részese lehessen a helyi keresztények mindennapi életének.

3. Megfigyelés a szavazóhelyiségekben

Úgy véljük, hogy az egyháznak jelen kell lennie a szavazóhelyiségekben, amikor az emberek szavaznak, hogy tanúja legyen a folyamatnak, így a népszavazás során igazságos és békés légkör uralkodhat, és az emberek nem érezhetik magukat megfélemlítve. Az egyház jelenléte bizalmat ad az embereknek a népszavazás eredményeinek tisztességességében, és ezzel az egyház segít a nemzetnek, hogy igazságos és békés utat kövessen.

4. Imádkozás

Keresztényekként gyakorlatiasnak kell lennünk a népszavazásban való részvételünkben, és komolyan imádkoznunk kell mindenért, ami történik. Ennek fényében az egyházaknak ökumenikusan össze kell fogniuk, és a népszavazás előtt imnapot kell tartaniuk. Ez rendkívül fontos. Az egyház az imádságban találja meg erejét, és az imádságon keresztül valósulhat meg az igazságosság és a béke országunkban.

Bár a kormány nem tartja be az ENSZ-jelentésben meghatározott népszavazási irányelvek egy részét, ami azt eredményezi, hogy a két nyomásgyakorló csoport (AFORD és UDF) ki akar lépni a népszavazásból, mi arra buzdítjuk a nyomásgyakorló csoportokat, hogy kitartóak legyenek, és ne vonuljanak vissza a népszavazásból. Az egyháznak ragaszkodnia kell ahhoz, hogy a népszavazás a kormány irányelveivel való egyet nem értés ellenére is megtörténjen, mert ha nem kerül sor rá, akkor mindenki szenvedni fog. Azért szenvednek majd, mert továbbra is a bizonytalanság és a reménytelenség légköre fogja övezni őket. Ezenkívül, ha nem kerül sor a népszavazásra, a külföldi adományozók továbbra is visszatartják a Malawinak szánt segélyeket, és ez a helyzet leginkább a helyi lakosságot sújtja.

Ha Jézus életét nézzük, láthatjuk, hogy az evangélium hirdetése nem mindig könnyű, és nagy áldozatokat követelhet tőlünk és másoktól. Bátorságot kell merítenünk. A Biblia azt mondja nekünk, hogy szólaljunk meg. A próféták hangja ma is szól hozzánk: „Népem romlását azzal gyógyítanák, hogy könnyelműen mondogatják: Békesség, békesség! – pedig nincs békesség!” (Jeremiás 6,14.) Útelágazásánál állunk, ahol el kell döntenünk, melyik irányba haladunk tovább. Irányunk kiválasztásában, Isten szuverenitása alatt, a Blantyre-i Zsinatnak az evangélium üzenetét teljes egészében kell közvetítenie. Nincs fél-evangélium vagy fél-igazság.

Országunk átalakulásának kezdete óta Blantyre az események élén áll, hogy biztosítsa az ország békés átalakulását. Folyamatosan felszólítottuk a hatóságokat, hogy álljanak a nép oldalára – álljanak ki az igazságosság, a béke és az igazság mellett. A Blantyre-i Zsinat elkötelezi magát arra, hogy továbbra is az átalakulás élén álljon, hogy kiálljon a várt igazságos és békés jövő mellett. Mi, mint zsinat, azért vállaljuk ezt, mert keresztényekként Jézus tanításait követjük, és nem térhetünk el tőle. Jézus azt mondta: „Az Úrnak Lelke van énrajtam, mert felkent engem, hogy evangéliumot hirdessek a szegényeknek; azért küldött el, hogy a szabadlást hirdesse a fleglyknak és a vakoknak szemük megnyílását; hogy szabadon bocsássam a megkínzottakat, és hirdesse az Úr kedves esztendejét.” (Lukács 4,18-19.)

Az egyház természetével és szerepével kapcsolatos félreértések ellenére kitartóan kell továbbra is Jézus útját követnünk, és az igazságosság, a béke és az igazság evangéliumát hirdetni. Egyesek úgy gondolják, hogy az egyházat elhallgattathatják, ha elhallgattatják az egyháztagokat, bebörtönzik vezetőit, vagy bezárják az egyházi épületeket és hivatalokat. Mi azonban tudjuk, hogy az egyház azokból az emberekből áll, akik Krisztus testét alkotják, és a feltámadt Krisztus testét soha nem lehet elhallgattatni vagy megtörni. Bármit is próbáljon a világ tenni, hogy elpusztítson minket, amikor meggyőződéses, elkötelezett keresztények

találkoznak egymással, az az egyház, még akkor is, ha otthon és a családban történik, és ezt nem lehet elpusztítani.

Összefoglalva tehát páratlan évnek kell tekintenünk 1993-at Malawi számára. Bizakodva lépünk ebbe az évbe, mert Krisztussal indulunk előre, és Krisztus halad előttünk. Az egyház vezetőiként bátorságot kell merítenünk ahhoz, hogy népünket oktassuk és Krisztusban való reményre buzdítsuk őket.

Elköteleztük magunkat abban, hogy gyülekezeteinket a saját presbitériumainkban tanítsuk, hogy megértsék a népszavazáson való részvétel jelentőségét, és ezzel megértsék keresztyéni felelősségüket. Hangsúlyoznunk kell, hogy az egyház valóban részt vesz a politikában, de nem a pártpolitikában. Ha megnézzük a CCAP történetét a függetlenségért folytatott küzdelem idején, láthatjuk, hogy a Blantyre-i Zsinat nagyon támogatta a Nyaszaföldi Afrikai Kongresszust (későbbi MCP-t). Az MCP mellett elfoglalt határozott álláspontja miatt a függetlenség elnyerése után a CCAP szorosan együttműködött a kormánnyal, és annyira azonosult a kormány tevékenységével, hogy a zsinat gyakran hivatalos volt, hogy imádkozzon és egyházként részt vegyen különféle kormányzati rendezvényeken.

Az MCP-vel való azonosulás és együttműködés miatt azonban az egyház fokozatosan elvesztette azt a képességét, hogy figyelmeztesse vagy lelkipásztori módon szóljon a kormányhoz. Nem akarjuk elkövetni ugyanazt a hibát ebben az időben, hanem biztosítani akarjuk, hogy az egyház megőrizze prófétai hangját hazánk történelmének következő éveiben.

Emlékeznünk kell arra, hogy az egyház az egyház, és mint egyház, semlegesnek kell maradnia a pártpolitikával kapcsolatban. Keresztyén egyénként szavaznunk kell. Nem lehetünk passzívok, mert különben az egyház íztelen sóvá lesz. Együtt kell munkálkodnunk a szolidaritásban, támogatnunk kell egymást és meg kell osztanunk magunkat egymással. Amikor Krisztus testének egy része szenved, mindannyian szenvedünk, és amikor Krisztus testének egy része örvendezik, mindannyian örvendezünk. Amint együtt haladunk az idejének kihívásain, emlékezzünk Urunk, Jézus Krisztus példájára, és törekedjünk együtt az igazságosságra, a béke és az igazság elérésére országunkban.

A Blantyre-i Zsinat adminisztrátorai és vezetői nevében,

Rev. T. N. Maseya moderátor

Very Rev. Dr. S.S. Ncozana főtitkár